

Mikes International

Magyar szellemi fórum

Hungarian Periodical for Art, Literature and Science

Alapítási év / Founded: 2001.

Internet: www.federatio.org/mikes_int.html

Email: mikes_int@federatio.org

P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

VI. évfolyam, 3. szám

Volume VI., Issue 3.

2006. július – szeptember / July – September 2006

ISSN 1570-0070

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A lap a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_per.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományából tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Minden cikkért szerzője felel.

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The periodical can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_per.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

Individual authors are responsible for facts included and views expressed in their articles.

ISSN 1570-0070

© Mikes International, 2001-2006, All Rights Reserved

TARTALOM

CONTENTS

Kedves Olvasó!	5
Dear Reader,.....	6
Szerzőink / Our authors.....	7
Szerkesztőség / Editors	10
SEGESVÁRY, Viktor : A történelem sodrában	11
CZIGÁNY, Lóránt : A nyugati magyar irodalom mibenléte.....	13
The Essence of the Hungarian Literature in the West.....	16
GÖMÖRI, György : Nagy emigráció — kis emigráció? A lengyel és magyar emigrációkról	17
Great Diaspora — Small Diaspora? On the Polish and Hungarian Diaspora.....	22
MARISKA, Zoltán : Egyetemi autonómia Magyarországon egykor és ma	23
University Autonomy in Hungary — Past and Present.....	30
TÓTH, Miklós : Vallási horizontunk	31
Our Religious Horizon	33
HEGEDŰS, Loránt : Istenkérdés a modern filozófiában	34
The Issue of God in Modern Philosophy.....	49
BODÓ, Pál : Történetfilozófiai térszerkezetek Bibó István életművében	50
History-philosophical Constructs in István Bibó's Œuvre	54
MARÁCZ, László : Bolyai János és a magyar mint tökéletes nyelv	55
János Bolyai en het Hongaars als de perfecte taal	61
János Bolyai and the Hungarian as Ideal Language	70
IRODALMI EST.....	71
ARDAY, Géza : Az Isten penészes fia: Tamási Áron	71
CZIGÁNY, Lóránt : Három együgyű történet.....	76
LITERARY EVENING — Mikes Study Week 2005.....	77
SCIENTIA ET RATIO.....	78
VANCSÓ, Gyula : Magyar Természettudomány a Tér és Idő Távlatában — Szemelvények Személyes Adalékokkal —.....	78
Natural Sciences and Technology in Hungary Seen from the Vistas of Space and Time: — Selected Excerpts and Personal Perspectives —.....	86
CIVILIZATIONAL OUTLOOK.....	87
SEGESVÁRY, Viktor : Egyptian Civilization: Tradition and Power	87
SEGESVÁRY, Viktor : A Life without Time and without Numbers.....	88
CIVILIZÁCIÓS KITEKINTŐ	89
CSÉ.....	90
ARDAY, Géza : Három festő	90
ARDAY, Géza : Hunok Nyugaton	91
CSÉ	92

BOOK REVIEW — KÖNYVAJÁNLÓ	93
CSICSERY-RÓNAY, István : Bartók's Years in America	93
CSICSERY-RÓNAY, István : Költők forradalma	95
ÍGY ÍRTUNK MI	100
KIBÉDI VARGA, Áron : Nyugati magyar irodalom	100
CS. SZABÓ, László : Még vagyunk	102
CS. SZABÓ, László : Három nap magyar irodalom	112
MOREAU, Jean-Luc : Irodalom és társadalom.....	114
CS. SZABÓ, László : Nagy várakozások, nagyobb csalódások	120
PARANCS, János : Ahogy egy lektor látja.....	129
HIGHLIGHTS FROM THE 20 th CENTURY HUNGARIAN PRESS IN THE WEST.....	134

Kedves Olvasó!

Az elmúlt időszak eseményei közül a következőkre szeretnénk felhívni a figyelmet.

Május 11-én bekerült az Országos Széchényi Könyvtár Elektronikus Periodika Adatbázis Archívumába a HÍRÜNK A VILÁGBAN című nyugati magyar periodika digitális facsimile változatban. A lapot, amelyet 1951 és 1964 között Csicsery-Rónay István szerkesztett és adott ki Washingtonban, elektronikusan a következő címen lehet elérni:

<http://epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=00895>

Tavaly ünnepeltük Cs. Szabó László születésének 100. évfordulóját. Az alkalomra két kiadványt adtunk ki:

1. A Mikes International negyedévi folyóirat július-szeptemberi számához készített mellékletet a 100 éve született Cs. Szabó László emlékének szenteltük. A mellékletben a legrangosabb nyugati magyar folyóiratokban Cs. Szabó Lászlótól és Cs. Szabó Lászlóról megjelent írásokból nyújtottunk át válogatást.
2. 2006. november 11-én, születésének 100. évfordulóján egy különleges kötetet tisztelegtünk a *'Mikes osztályfőnöke'* előtt, amelynek címe: »ANGOL AZ ÚTLEVELEM, DE MAGYAR A BÜSZKESÉGEM«. Ebben a kötetben Cs. Szabó László és Czigány Lóránt írásai olvashatók.

Az elmúlt időszakban elkezdtük Cs. Szabó László teljes életművének elektronikus kiadását. Az elektronikus kötetek hűen követik az eredeti kiadásokat. Itt mondunk köszönetet az örökösöknek az író műveinek a Bibliotheca Mikes International keretében történő elektronikus kiadásához adott hozzájárulásukért. A kötetekhez Arday Géza készített előszavakat, amelyeket lapunkban is közlünk a most megindított *CSE* című rovatban.

Számunkkal egyidőben kiadjuk a 2005. évi Mikes Tanulmányi Napok előadásainak anyagát gyűjteményes formában, különlenyomatban. A kötet, amelynek címe: *NYUGATI MAGYAR SZELLEMLÉNY* — a következő címről tölthető le:

http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

Az elmúlt negyedévben a *Bibliotheca Mikes International* keretében a következő könyveket jelentettük meg:

- ❖ **Kibédi Varga Sándor:** Valóság és érték ~ Az ismeretelmélet és értékelmélet alaproblémája ~
- ❖ **László Noémi:** Százegy
- ❖ **Juhász Vilmos:** Bartók's Years in America
- ❖ **Illyés Gyula:** Dikt i utval
- ❖ **Csoóri Sándor & Kányádi Sándor:** Også detter er Europas stemme — To ungerske lyrikere av i dag (Norvégra fordította: Abrahamsen Odd & Sulyok Vince)
- ❖ **Csoóri Sándor:** Mennesker, grener (Norvégra fordította: Abrahamsen Odd & Sulyok Vince)
- ❖ **Segesváry Viktor:** A globalizációs álmok után egy széttöredezett világ felé
- ❖ **Beke Albert:** „Ember küzdj és bízza bizzál” ~ Barta János Madách értelmezéséről ~
- ❖ **Vatai László:** Társadalombölcseleti tanulmányok ~ 1. A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában; 2. Az egyéniség élete; 3. A Független Kisgazdapárt társadalombölcselete; 4. Harc az új világképért ~
- ❖ **Cs. Szabó László:** Három festő
- ❖ **Cs. Szabó László:** Hunok Nyugaton

Könyveink a következő címről tölthetők le: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

A Szerkesztőség

Hága, 2006. július 2.

Dear Reader,

We would like to draw your attention to the following events of the past quarter:

On May 11 the National Széchényi Library's Electronic Periodical Archive published the electronic facsimile version of the Hungarian periodical in the West *HÍRÜNK A VILÁGBAN (OUR FAME IN THE WORLD)*. The periodical was edited and published by István Csicsery-Rónay in Washington D.C. between 1951 and 1964. The periodical's archive can be accessed at the following address: <http://epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=00895>

Last year we commemorated 100th anniversary of László Cs. Szabó's birth, the prominent literary personality of the Hungarian community living in the West. For that occasion we released two publications:

1. A supplement to the July-September issue of the periodical *Mikes International* with writings of and on László Cs. Szabó.
2. On 11 November 2006 we released a volume entitled »MY PASSPORT IS ENGLISH, BUT MY PRIDE IS HUNGARIAN«, which contains selected writings of László Cs. Szabó and Lóránt Czigány.

In the past quarter we commenced to publish electronically the complete oeuvre of László Cs. Szabó. We express our deepest gratitude to the heirs of László Cs. Szabó for their permission to *Mikes International* to publish electronically the books of the author. Géza Arday wrote introductory notes to the volumes that are also published in this volume in the newly established column CSE.

In the same time we also publish the material of the 46th *Mikes Study Week* international conference (held between 8-11 September 2005 in Elspeet, the Netherlands) entitled: *WESTERN HUNGARIAN SPIRITUALITY*. The volume can be downloaded from the following address: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

In the past quarter we published the following volumes:

- ❖ **KIBÉDI VARGA, Sándor:** REALITY AND VALUE ~ The fundamental issue of epistemology and axiology ~ (in Hungarian with summary in German)
- ❖ **LÁSZLÓ, Noémi:** ONE HUNDRED AND ONE (in Hungarian)
- ❖ **JUHÁSZ, Vilmos:** BARTÓK'S YEARS IN AMERICA (in English)
- ❖ **ILLYÉS, Gyula:** SELECTED POEMS (in Norwegian)
- ❖ **CSÓÓRI, Sándor & KÁNYÁDI, Sándor:** THIS IS ALSO EUROPE'S VOICE (Translated from Hungarian into Norwegian by ABRAHAMSEN, Odd & SÜLYOK, Vince)
- ❖ **CSÓÓRI, Sándor:** PEOPLE, BRANCHES (Translated from Hungarian into Norwegian by ABRAHAMSEN, Odd & SÜLYOK, Vince)
- ❖ **SEGESVARY, Victor:** FROM THE DREAM OF GLOBALIZATION TO A FRAGMENTED WORLD (in Hungarian)
- ❖ **BEKE, Albert:** "O MAN, STRIVE ON, STRIVE ON, HAVE FAITH, AND TRUST!" ~ On János Barta's Madách interpretation ~ (in Hungarian)
- ❖ **VATAI, László:** ESSAYS ON SOCIAL PHILOSOPHY (in Hungarian)
- ❖ **CS. SZABÓ, László:** THREE PAINTERS (in Hungarian)
- ❖ **CS. SZABÓ, László:** HUNS IN THE WEST (in Hungarian)

The publications of *Bibliotheca Mikes International* can be downloaded from: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

The Editors

The Hague, July 2, 2006

Szerzőink / Our authors**ARDAY, Géza**

1973-ban született Budapesten. Tanár, irodalomtörténész, minisztériumi tanácsos. A Károli Gáspár Református Egyetemen szerezte meg tanári diplomáját. Az Osztrák-Magyar Európaiskola tanára volt két évig, majd a Környezetvédelmi Minisztérium tanácsosaként szemléletformálással foglalkozott. Jelenleg az Európa 2000 Középiskola tanára. Számos irodalomtörténeti tanulmány szerzője, eddig két kötete látott napvilágot.

Born in 1973 in Budapest. Teacher, literary historian, ministerial counselor. Received his degree at the Károli Gáspár Reformed University. First he was with the Austro-Hungarian European School for two years then he worked as a counselor at the Ministry of Environment. At present he is with the Europe 2000 High School. Mr. Arday published numerous papers and two books in the field of literary history.

BODÓ, Pál

Sátoraljaújhelyen született 1951-ben. Mérnöki diplomát szerzett 1980-ban. Elvégezte az ELTE filozófia szakát s doktorátust szerzett filozófiából (1988). Társadalomfilozófiával, politikai filozófiával és etikával foglalkozik.

Born in 1951 in Hungary. Received master degree in engineering in 1980 then a philosophy degree, which was then completed with a doctor degree (1988). His areas of interest are: social philosophy, political philosophy and ethics.

CSICSERY-RÓNAY, István

Közíró, szerkesztő, kiadó. A bécsi konzuli akadémián és a budapesti Tudományegyetemen tanult, 1940-ben lett államtudományi doktor, majd a budapesti Műegyetem közgazdaságtudományi szakát is elvégezte. A háború alatt katona, majd bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba. 1945-47-ben a Kiszgadzapárt külügyi osztályának vezetője. Az ÁVO belekeveri az ún. „összeesküvés perbe”. Letartóztatják, és hónapokig fogva tartják. Szabadulása után elmenekül Magyarországról. 1949-ben kivándorol az Egyesült Államokba, ahol a washingtoni Katolikus Egyetemen könyvtárosi szakot végez. 1953-tól nyugdíjazásáig a Marylandi Egyetem könyvtárának tisztségviselője. 1951 januárjában indította el és adta ki 1964-ig a *Hírünk a világban* című folyóiratot. 1954 óta működteti Occidental Press nevű kiadóvállalatát, amelynek gondozásában a nyugati magyar irodalom több jelentős műve látott napvilágot.

Columnist, editor, publisher. Studied in Vienna at the Academy of Consuls and at the University of Budapest, where he received his degree in 1940. Next to that he completed his studies at the Faculty of Economics of the University of Budapest. During the war years he was a soldier, and then participated in the resistance movement. Between 1945 and 1948 he was head of the Smallholders Party's department of international relations. The Communist secret police (ÁVO) accused him based on false charges and was imprisoned for a couple of months. After his release he left the country and immigrated to the United States, where he received a librarian degree at the Catholic University of Washington. From 1953 until his retirement he was with the Library of the University of Maryland. Between 1951 and 1964 he published the periodical *Our Fame in the World*. Since 1954 he is running his publishing house *Occidental Press*.

CZIGÁNY, Lóránt

Londonban élő író, irodalomtörténész. Az 1956-os forradalom után fiatalon ment külföldre. Angol nyelvű irodalomtörténete (1984), melyet a patinás Oxford University Press adott ki, a magyar irodalom első nem marxista szintézise a Halotti Beszéd-től Hajnóczy Péter-ig. A kaliforniai és a londoni egyetemen tanított magyar irodalmat; tudományos munkásságának eredményei angolul, németül és franciául jelennek meg. Az utóbbi évtizedekben az 1945 utáni magyar irodalommal is foglalkozik, s 1980-ban elsőnek írta le, hogy a moszkovita főhatalom hogyan államosította a magyar irodalmat, hogyan zúzta szét annak értékrendjét, s hogyan terelte az írókat egy akolba, hogy a központ által előírt hangnemben énekeljenek.

Writer, literary historian. Left Hungary after the Hungarian Revolution of 1956 and established in London. Mr Czigány is the author of a history of Hungarian literature published by the Oxford University Press (1984), the first non-marxist synthesis of the whole Hungarian literature. Taught Hungarian literature at the universities of London and California; published in English, German and French. In the past decades he also covers the post-1945 Hungarian literature. He was the first one who wrote it down (in 1980) how the Communist leadership in Hungary 'nationalized' the Hungarian literature, destroying its value-system in order to produce a uniform mass of writers who are willing to sing according to the wishes of the center.

GÖMÖRI, György

1956 óta él Angliában (1956-ban a forradalom alatt az 'Egyetemi ifjúság' című lapot szerkesztette). 32 évig tanított a Cambridge-i Egyetemen lengyel és magyar irodalmat. Jelenleg Emeritus Fellow-ja a Darwin College-nak. Magyarul és angolul publikál.

Living in England since 1956 (during the revolution in 1956 he was editor of the 'Egyetemi ifjúság' newspaper). Taught Polish and Hungarian literature at the University of Cambridge for 32 years. At present he is Emeritus Fellow of Darwin College. Publishes in Hungarian and English.

HEGEDŰS, Loránt

Teológus, 1930-ban született Hajdunánáson. 1949 és 1954 között a Budapesti Református Teológián folytatta tanulmányait. 1956-ban az egyházi lapban megjelent, a Forradalom igazsága mellett bizonyosságot tevő cikke miatt szolgálati helyéről eltávolították. Átmeneti helyek után lelképásztor Hidason (1963-1983), Budapest-Szabadságtéren (1983-1996), majd Budapest-Kálvin-téren (1996-2005). Systematica theologiai doktorátust (Ph.D.) 1979-ben a Baseli Egyetemen szerzett „*Aspekte der Gottesfrage*” címmel. Meghívott vendég 1986. nyári szemeszterében a Princeton Theological Seminary-ben, ahol „*A Study of the Concept of Transcendence*” című könyvét írja meg. 1990 és 2002 között a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. A Károli Gáspár Református Egyetem alapításában kezdeményező és döntő részt vállaló zsinati elnök-püspök (1991-1997). Az Egyetem Bölcsészkarán a vallásfilozófia előadója, majd tanszékvezető egyetemi tanára 2003-ig. Eddig 25 könyve s ezernél több cikke jelent meg.

Theologian, born in 1930 in Hajdunánás, Hungary. Completed his studies between 1949 and 1954 at the Reformed Theological Academy of Budapest. In 1956 he published an article that defended the ideas and purity of the Revolution. Because of that he was forced to leave his place of service. Later he was minister in the parishes of Hidas (1963-1983), Budapest-Szabadságtér (1983-1996), and finally in Budapest-Kálvin-tér (1996-2005). Received a Ph.D.-degree in systematic theology in 1979 from the University of Basel (‘*Aspekte der Gottesfrage*’). He was a visiting lecturer in 1986 at the Princeton Theological Seminary where he wrote a book entitled ‘*A Study of the Concept of Transcendence*’. Between 1990 and 2002 he was bishop of the Hungarian Reformed Church. In 1993, at the foundation of the Károli Gáspár Reformed University he played an initiating and leading role. He was professor of Philosophy of Religion at this university. Author of 25 books and more than 1000 articles.

MARÁCZ, László

1960-ban született Utrechtben, Hollandiában. A Groningeni Egyetem Bölcsészkarán szerez diplomát. 1984-1990 között egyetemi tanár a Groningeni Egyetem Általános Nyelvészeti Intézetében. 1990-1992 között Niels Stensen-ösztöndíjas, vendégkutató az MTI-n, az MTA-n és a CNRS-nél. 1992 óta az Amszterdami Egyetem Kelet-Európai Intézet docense. Kutatási területe az általános mondattan, magyar grammatika, a magyarság és Nyugat viszonya. Számos tudományos cikk és kötet szerzője.

Born in 1960 in Utrecht, the Netherlands. Receives his university degree from the University of Groningen. Between 1984 and 1990 he is with the University of Groningen as assistant professor. Between 1990 and 1992 as a Niels Stensen scholar he is with MTI, MTA and CNRS as a guest researcher. Since 1992 Mr. Marác is professor of the East-European Institute of the University of Amsterdam. His areas of research cover general syntax, Hungarian grammar, the relationship of Hungarians and the West. Author of numerous scientific publications and books.

MARISKA, Zoltán

1979-ben magyar-orosz szakos középiskolai tanári diplomát a szegedi József Attila Tudományegyetemen, majd 1985-ben a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem filozófiai szakán — summa cum laude — oklevelet szerzett. 1986 óta a Miskolci Egyetem Filozófiatörténeti Tanszékének docense; kandidátus, PhD-fokozattal rendelkezik. Kutatási területei: a magyar filozófia története, illetve a filozófiai antropológia.

Holds a Hungarian-Russian master degree from the József Attila University of Szeged (1979) and also a master degree — with summa cum laude — in philosophy from the Eötvös Lóránd University of Budapest (1985). Since 1986 he is professor at the University of Miskolc (Department of History of Philosophy); holds a Ph.D.-degree. Areas of interest: history of Hungarian philosophy and philosophical anthropology.

SEGESVÁRY, Viktor

A budapesti Református Theológiai Akadémián nyert lelkészi oklevelet 1953-ban. A genfi egyetemen doktorált politikai tudományokból, majd református teológiából. 1971 és 1994 között az Egyesült Nemzetek egyes gazdasági fejlesztési programjainak igazgatója — Algéria, Afganisztán, Mali, — majd, korai nyugalomba vonulása után, mint konzultáns, az ENSZ Fejlesztési Programjának főtanácsadója afrikai és ázsiai országokban. 1994 óta a civilizációk közötti viszony és elkerülhetetlen dialógusuk feltételeit, valamint a globalizáció problematikáját tanulmányozza.

Born in Hungary, he left his homeland after the 1956 Revolution, and worked during 25 years with the United Nations in the field of economics and social development. His experiences in Asia and Africa familiarized him with the existence of different human worlds and taught him the necessity of understanding and tolerance in human relations. He obtained a Ph.D. in Political Science and International Relations from the Graduate School for International Studies and a D.D. from the Faculty of Protestant Theology, both at the University of Geneva (Switzerland).

TÓTH, Miklós

Jogász, református teológus. 1949 óta Hollandiában él.

Studies: law and reformed theology. Living in the Netherlands since 1949.

VANCSÓ, J. Gyula

Iskoláit a Reáltanodában (Eötvös József Gimnázium), a Budapesti Tudományegyetemen (fizika, doktorátus) és a Svájci Műegyetemen (ETH Zürich, anyagtudomány) végezte. Pályájának állomáshelyei Zürich (ETH, docens) Toronto (Kémiai Kar, egyetemi tanár) és Twente, Hollandia (tanszékvezető egyetemi tanár, anyagtudomány és nanotechnológia). A singaporei kormány tudományos tanácsadója, a Budapesti Műszaki Egyetem és a Californiai (Santa Barbara) Egyetem vendégprofesszora.

Completed his studies at the József Eötvös High School, University of Budapest (physics, Ph.D.) then at the Swiss University of Technology (ETH Zurich, material sciences). His carries followed the following path: Zurich (ETH, professor), Toronto (Faculty of Chemistry, university professor), Twente, the Netherlands (university professor, head of the Material Sciences and Nanotechnology Department). Mr Vancsó is scientific advisor of the government of Singapore, and guest professor of the Budapest University of Technology and the University of California (Santa Barbara).

Szerkesztőség / Editors

FARKAS, Flórián	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland
KIBÉDI VARGA, Áron	Amszterdam, Hollandia	/	Amsterdam, Holland
TÓTH, Miklós	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland

Titkár / Secretary

CSANÁDY, Ágnes	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland
-----------------------	-----------------	---	--------------------

SEGESVÁRY, Viktor : A történelem sodrában

Dentro la storia — Indro Montanelli

A hajnali órákban még teljes sötétség uralkodott Budapesten. Az ágyúk dörgése egyre erősödött. Gyorsan felöltöztem és sietve indultam el a Bartók Béla úton Pest felé. Amikor a Gellért tér felől a Szabadság hídra értem, hatalmas dübörgés zúgott fel mögöttem, orosz tankok vonultak be újra Budapestre Kelenföld felől. Teljesen egyedül voltam a hídon a sötét, hangtalan éjszakában, s tapasztalatból tudtam, hogy ha meglátnak, semmi esélyem nem marad az életben maradásra. Így, az első nagy, zöldre festett fémoszlophoz lapultam, szinte eggyé váltam vele, hogy ne hívjam fel magamra a hídra érkező tankok gépfegyvereseinek figyelmét. Amikor a szörnyetegek első csoportja rajtam túljutott, kettőbe törve futottam a következő oszlopig, remélve, hogy a második tankcsoport nem vesz észre. De ezután, a híd csodálatosan szépívű közepén, már nem tudtam egy oszlop mögé bújni, mert ilyen már nem volt. Ezért lehasaltam a híd fém szerkezetének közelében, várva, hogy a dörömbölés halkuljon, s két tankcsoport átmenetele közötti percekben hason csúszva próbáltam átjutni a híd pesti oldalára. Amikor odaértem, megint derékba törve futottam be az első mellékutca, hogy a kis utcákban eltűnve érjek be a Ráday utcai Teológiai Akadémiára, ahol akkoriban laktam.

Ez történt 1956. november 4-én hajnalban, amikor Nagy Imrének a magyar néphez és a világhoz intézett szavait hallottam a rádióban arról, hogy a szovjet hadsereg teljes erővel rátámadt fővárosunkra. A Forradalom idején, éppúgy, mint az ötvenes évek eleji kitelepítésekkor, bent laktam a Református Teológiai Akadémián, s csak ritkán tudtam hazalátogatni és időm szüleimmel maradni, igyekezve megnyugtatni őket.

A Forradalomban való részvételem nekem is az október 23-i tüntetéssel kezdődött. Csak késve hallottunk arról, hogy mi készül, s így délután három óra után indultunk el vagy 20 teológus társammal a Bem tér felé. Az Akadémia internátusának igazgatója megtiltotta, hogy valaki is csatlakozzon a tüntetéshez, de Dezső bácsi, a portás (egyébként a református egyház kommunista világi fejének, Kiss Roland volt államtitkárának a fivéré), kinyitotta a nagy kaput egy kis borralaló ellenében. A nagy tömegben szétszakadtunk, s magamra maradtam. Találkoztam azokkal, akik a Parlament felől jöttek, s a Rádió épülete felé tartottak. Velük mentem, s eljutottam a Múzeum körút és a Bródy Sándor utca sarkáig, ahol az utca már tele volt a tüntetőkkel. Egy diákküldöttség fel akarta a Rádióban olvastatni az előző este megfogalmazott követelések 16 pontját, s erre vártunk. A küldöttséget beengedték ugyan, de már ki nem jöhettek. S egyszerre, mint a derült égből a villámcsapás, géppuska golyók csapódtak a tömegbe; nem messze tőlem, egy fiatal hirtelen összeesett, máig is emlékszem vérről elöntött fejére. A tömegben egyszerre lett úrrá a félelem és a tehetetlen düh, de senki sem mozdult, hogy elfusson, legfeljebb behúzódtak a kapuk alá. Erre nem volt lehetőségem, mert be voltam szorulva az emberek közé. Hosszú ideig maradtunk ott, s így láttam, amikor az ÁVO-soknak fegyvereket és egyéb muníciót szállítottak a Rádióhoz egy Vöröskeresztes mentőkocsin, valamint tanúja voltam annak is, amikor az első teherautóval érkező katonák, akiket Gerő rendelt oda a tüntetés elfojtására, kezdték átadni fegyvereiket a tüntetőknek. Éjfél már jóval elmúlt, amikor visszatértem a Ráday utcai Akadémiára.

Másnap, 24-én reggel, többekkel együtt kimentünk a Kálvin térre körülnézni, hogy mi a helyzet. A Vámház körút felől több orosz tank állt a téren, lövésre kész ágyúkkal. De nem hittük, hogy löni fognak, hiszen nem volt harc a téren, hanem kicsit távolabb a Nemzeti Múzeum körül. Ennek ellenére hirtelen több ágyúból löni kezdtek a tér baloldalán, a Kálvin téri templommal szemben lévő épületekre, pontosan ott, ahol mi is álltunk. Behúzódtunk egy kapualjba, de ennek a háznak több emeletére is lőttek, s a lövedékek tátongó űrt hagytak maguk mögött. A kapualj folyosóján alig lehetett járni, mert úgy csúszott a vértől; egyikünk, Bárczay Gyula barátom, is megsebesült, a fejére hullott egy hatalmas falrész, s ömlött a sebből a vér. Mikor a tankok ágyúi elhallgattak, többen támogatva Gulut (ahogy becéztük), kicsúsztunk a térről s nehezen el tudtuk őt vinni a Kelenföldi kórházig, hogy ott kezeljék.

Csütörtökön, 25-én reggel, mivel hallottuk, hogy Nagy Imre fog beszélni a Parlament terén összegyűlt tömeghez, oda siettünk többekkel. Jó előérzetünk volt, s nem mentünk be a térre, hanem az egyik kisebb utca sarkán maradtunk, gyanakodva, hogy a tér egy csapda lehet, mert az ott lévő nagy tömeg miatt mozdulni sem lehetett. Egy ideális helyzet az ÁVO-sok számára a tüntetők megtizedelésére. Amitől féltünk bekövetkezett. Meg vagyok győződve arról, hogy a tömegre való tüzelést a tér körüli emeletes házak tetején fekvő ÁVO-sok kezdték, s az orosz tankok csak később kezdték el ágyúzni a téren lévő tömeget. Saját szememmel láttam az első percekben, hogy a szovjet katonák asszonyokat és gyermekeket húztak be tankjaik alá a gyilkos golyók elől. A Parlament tere rettenetes képet nyújtott e mézárulás után. Volt egy ismerősöm, aki menyasszonyával vett részt a tüntetésen, s amikor záporozni kezdtek a golyók a Kossuth szobor mögé húzódtak meg. Ennek ellenére egy golyó megölte karjaiban lévő menyasszonyát, akinek az agyveleje az ő arcába szökött. Még láttam a teherautókat, melyek összeszedték a halottakat, — máig sem lehet biztosan tudni hányan pusztultak ott el. Meglepő lehet-e, ha mindezek után Budapest népe egységesen fordult szembe a szovjethatalommal kérve katonáinak azonnali kivonulását és meglepő-e az, hogy a

tömeg az elfogott ÁVÓ-sokat meglincselte vagy felakasztotta az utcákat övező fasorokra — amint ezt magam láttam a Rákóczi úton?

Egy másik megrázó emléket kell megemlítenem az október 26. és 28. közötti időszakból. Két teológiai hallgatóval jöttünk vissza Buda felől, ahová egy könnyebb sebesültet vittünk haza otthonába, a Ráday utcával párhuzamos utcákon keresztül, lihegve futva a falak mellett, mert a harcok tomboltak mindenütt. Csak az utolsó percben láttuk, hogy a Lónyai utca Lágymányos felé eső végén egy szovjet tank áll, kontrollálva a kihalt utcát. Derékba hajolva futottunk át a nem nagyon széles utcán, de észrevettük s a tank azonnal tüzelni kezdett. Mágócsi István ötödéves hallgató mellettem esett össze, míg ketten át tudtunk jutni az utca másik oldalára. Visszaküszünk a kövezeten érte, és sikerült magunkkal húzni az utcasarok mögé, ahonnan karunkban vittük be az Akadémiára. De már nem lehetett megmenteni, s rövid időn belül visszaadta lelkét Teremtőjének. Ma is ott nyugszik az Akadémia kertjében, ahová eltemettük egy fiatalabb kollégánkkal együtt, aki szintén ezekben a napokban esett el nemzetünk szabadságának szolgálatában.

Október 31-én — Budapest pár szabad napjának idején — a Teológiai Akadémia nagytermében megalakítottuk a Keresztény Ifjúsági Szövetséget, amint ezt a forradalmi sajtó is jelezte:

„A Ráday utcai teológia épületében tartotta alakuló közgyűlését a Keresztény Ifjúsági Szövetség. Vezetői teljes egészében magukévá tették az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság követeléseit.

A szövetség egyik legfontosabb céljának a hősi halottak hozzátartozóiról való gondoskodást tartották. Már az alakuló ülésen megszervezték azt a bizottságot, amelynek feladata a kórházban fekvő, ismeretlen sebesültek hozzátartozóinak felkutatása. Egy másik bizottság pedig a Bécsbe érkező gyógyszer- és élelmiszerszállítmányok Budapestre juttatását és szétosztását vállalta." (*Egyetemi Ifjúság, Az egyetemi forradalmi diákbizottság lapja. 1956. nov. 1.*)

A KISZ társelnökei a protestáns ifjúságot képviselték: én voltam a református egyház részéről, aki egyúttal az ügyvezető elnöki teendőket is ellátta, Szesztyay András pedig az evangélikus egyház részéről. A római katolikus egyház képviselőjében O'sváth György lett a főtitkár, később az Európai Unió főtisztviselője, majd Antall József miniszterelnök barátja és tanácsadója és Magyarország nagykövete. Mint a KISZ elnöke az Egyetemi Forradalmi Bizottságnak is tagja lettem s így adtam egy interjút az Ifjűmunkások Forradalmi Bizottsága lapjának:

„Most alakuló új, ifjúsági szövetségről beszélgetünk Segesvári Viktorral, a KISZ elnökségének tagjával, a Református Teológiai Akadémia csöndes könyvtárában.

— *Hogyan jött létre a KISZ?*

Az elmúlt években a keresztény ifjúságot sok sérelem és megaláztatás érte. Talán ezért is csatlakoztak olyan lelkesen október 23-án a forradalmi ifjúsághoz. Mi is vérünket hullattuk a szabadságért és a függetlenségért. Akadémiánk ötven tagja közül ketten haltak hősi halált és hatan sebesültek meg. A forradalom a mi forradalmunk is. És ahogyan résztvettünk a fegyveres harcokban, részt kívánunk venni a független, demokratikus Magyarország megerősítésében is. Ezért hoztuk létre önálló ifjúsági szövetségünket.

— *És milyen célokat tűztek az új ifjúsági szövetség elé?*

Szövetségünk mindenben egyetért az Egyetemi Forradalmi Diákszövetség követeléseivel, és teljes erejével harcol azok megvalósításáért. Legközelebbi feladatunknak tekintjük, hogy a keresztény ifjúság minden erejével részt vegyen a rend helyreállításában, a romok eltakarításában és az élelmiszerszállításokban. Felhívással fordulunk a világ valamennyi keresztény szervezetéhez, hogy segítsenek enyhíteni a forradalmi Magyarország élelem-és gyógyszer nehézségein.

— *És milyenek a távolabbi célok?*

Távolabbi célunk egy olyan szövetség megteremtése, amely a keresztény ifjúság társadalmi, politikai szövetségeként, felekezetre való tekintet nélkül, összefogja az összes most alakuló keresztény ifjúsági egyesületeket, a KIE-t, a MEGDESZ-t és a katolikus egyesületeket. Azt akarjuk, hogy a keresztény ifjúság egységesen hallassa hangját a társadalmi és politikai életben egyaránt.

— *Milyen viszonyt kívánnak kialakítani a többi ifjúsági szervezetekkel?*

Szövetségünk minden erejével arra törekszik, hogy ne bontsa meg, hanem erősítse az ifjúság egységét és kész együttműködni minden meglévő, s ezután létesülő ifjúsági szervezettel. Ezért vettük fel a kapcsolatot rögtön megalakulásunk után az Egyetemi Forradalmi Diákbizottsággal és ugyanígy szeretnénk együtt működni az Ifjűmunkások Forradalmi Tanácsával is — fejezte be nyilatkozatát Segesvári Viktor." (*Magyar Ifjúság, Az Ifjűmunkások Forradalmi Bizottságának lapja. 1956. nov. 2.*)

Miután nyilvánvalóvá lett, hogy Forradalmunkat a Szovjetunió fegyveres erői leverték s hazánkat újra a kommunizmus béklyójába verték, november 19-én elhagytam Budapestet és november 24-én léptem át az osztrák határon. A Genfben kapott jelzések szerint az oroszok már december elején kerestek a Ráday utcában.

CZIGÁNY, Lóránt : A nyugati magyar irodalom mibenléte

— Avagy mire jó a nyugati magyar irodalom? Eszik-e vagy isszák? —

ELŐVERSENGÉS

Valamilyen ünnepség végén hallgatom a *Szózatot*. Szépen éneklük. Csak akkor rezzenek össze, amikor a második versszakban odaérnek, hogy „Itt élned, haldnod kell.” Egressy Béni dallama miatt két további szótagra van szükség a szövegben, ezért így éneklük: „Itt élned, *élned* haldnod kell.” Régebben (de még ma is gyakran) inkább így egészítették ki a szöveget: „Itt élned és meghaldnod kell.” Ettől a hangsúlyozott formától mindig lúdbőrös lett a hátam. Különösen a forradalom alatt. Átéreztem, hogy itt meghalnom kell. Nem én vagyok az első, aki észrevette a toldásban rejlő szigorú erkölcsi kívánalmat, többször cikkeztek is erről, kimutatva, hogy helyesebb az ismétléses „élned, élned haldnod kell” forma. Legutóbb például Deme László az *Édes Anyanyelvünkben* (1998/2) egyenesen gondolathamisításnak nevezi a hangsúlyáthelyezést.

Vörösmarty ezt a kozmikus pesszimista verset 1836-ban írta. Még nem tudhatott arról, hogy 1849-ben mennyien fognak külföldre menekülni, nemcsak a szabadságharc vezetői közül, hanem egyszerű honvédtisztek is, akik majd a saját bőrükön tapasztalják meg, hogy a nagyvilágban is kell, hogy legyen számukra hely, mert a szükség így hozta.

A *Szózat* szövege a bőrünk alá ivódott, ebből az „itt élned, haldnod kell”-ből nemzeti ideológiánk sarkalatos tétele lett. A territoriumcentrikus lojalitás elve. Az „Extra Hungariam non est vita” költői megfogalmazása. Ez visszhangzik majd száz évvel később, az erdélyi bevonulást ünneplő indulóban is, 1940-ben: „Édes Erdély itt vagyunk, érted élünk és halunk.” A territoriumcentrikus elv mindazonáltal hasznosítható maradt 1945 után is. Az új hatalom a már meglévő doktrínára építhetett, amikor a hazájukat elhagyókat, a megtorlás elől menekülőket kizárta a nemzet közösségéből.

Egressy Béni végigharcolta a szabadságharcot, a kápolnai csatában megsebesült és mint komáromi kapituláns, szabad elvonulást kapott. De nem ment külföldre, és nemsokára, 1851-ben meghalt. A vers keletkezése, illetve megzenésítése idején még nem volt tömeges kiáramlás az országból. Az idegenben való hányattatás emlékének megmaradtak a gályarabságra ítélt protestáns lelkészek sanyarú sorsáról szóló híradások, és a Rákóczi-emigráció, amely az első külhoni magyar író, Mikes Kelemen, e kör névadó* ösét adta. Soha senki nem csodálkozott azon, hogy a legjobb magyar prózát a 18. században külföldön írták.

ELSŐ NEKIFUTÁS (VERTIKÁLIS)

A világosi fegyverletétel után viszont sok honvédtiszt és politikus külföldre menekült. Akadt köztük néhány par excellence író is, (Jósika Miklós vagy Kerényi Frigyes). Ez az emigráció gazdag memoir-irodalmat teremtett magyarul és más nyelveken (nagy részük mindmáig nincs lefordítva) és sokat tett a korabeli magyar irodalom megismertetéséért angol, német és francia nyelvterületen (Pulszky Ferenc és Teréz, Szabad Imre vagy Kertbeny Károly).

A kommün leverése után, 1919-ben, a kommunisták és a radikális baloldaliak egy része külföldre menekült. Előzőleg Magyarországon az 1910-es években művészeti forradalom zajlott le; a formabontással meginduló művészeti mozgalom a háború végére tetőzött, és a résztvevők nagy része (Kassák és köre) külföldre távozott. Bécsben, Párizsban és a weimari Németországban tevékenykedett tovább. Az emigráció radikálisabb része, a kommunisták, tovább ment, Moszkvába. Az ún. moszkoviták között számos szépíró (például: Gábor Andor, Illés Béla, Balázs Béla, vagy Lengyel József) és esztétizáló hajlamú ideológus (Lukács György vagy Révai József) tevékenykedett a moszkvai Kossuth Rádió és az *Új Hang* körül. Moszkvai emigrációjuk alatt intézményrendszerüket állami mecenatúra támogatta, még magyar nyelvű könyvkiadásra is engedélyt kaptak, ám még minimális szellemi függetlenséggel sem rendelkeztek. 1945 után sokan hazatértek közülük és a szellemi életben vezető szerepre tettek szert. Munkásságukat kitüntető figyelemmel kísérte a hazai irodalomtörténet-írás, egy idő után még a nem moszkovita Kassák féle avantgárdot is befogadta az irodalmi tudat, mint a magyar irodalom peremjelenségét.

A baloldali emigrációkhoz csatlakozott a harmincas évek végén a faji megkülönböztetés elől menekülő írók serege (például: Fejtő Ferenc, Ignó Pál vagy Faludy György).

Újabb tömeges kivándorlás 1945 után következett be. A szovjet megszállás elől menekülők (például: Nyíró József, vagy Wass Albert) után, 1947-49 között a nem föltétlenül konzervatív, de antikommunista értelmiség számos tagja is elhagyta az

* A *Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International 2005. évi, 46. Tanulmányi Napok konferencián elhangzott előadás.* („NYUGATI MAGYAR SZELLEMVILÁG”; 2005. szeptember 8-11., *Elspeet, Hollandia.*).

országot (Márai Sándor, Zilahy Lajos, vagy Cs. Szabó László), a csalódott népi reformerekkel együtt. (Szabó Zoltán, Kovács Imre, vagy a fiatalabb Borbándi Gyula). Ez az emigráció teremtette meg a nyugati magyar irodalom embrionális intézményrendszerét. (Hollandiai Mikes Kelemen Kör, *Ahogy Lehet, Katolikus Szemle, Látóhatár, Új Magyar Út*, és számtalan tiszavirágéletű folyóirat, illetve értelmiségi tömörülés.)

Az 1956-os forradalmi emigráció értelmisége, melynek profilját a reformkommunisták képezték (például: Aczél Tamás, Kende Péter, Méray Tibor, Szász Béla), ám gerincét a többségükben majdnem teljesen politikai múlt nélküli, 18-24 év körüli fiatalok alkották, — akik nagyrésze Nyugaton lett magyar író, szemben egy kisebb részükkel, amelyik a befogadó ország nyelvén kezdett el írni, — modus vivendi keresésére kényszerült a korábbi emigrációval. Számarányukat tekintve ez az emigráció tartalmazta a legtöbb intellektuelt, s amint sikerült kapcsolatokat kiépíteni a kommunista hatalomátvétel elől kiáramlottakkal, 1956 után kialakulhatott a kiterjedt intézményrendszerrel rendelkező nyugati magyar irodalom. (Új intézmények például a Magyar Írók Szövetsége Külföldön, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Szepsi Csombor Kör vagy *Irodalmi Ujság, Nemzetőr* és a *Magyar Műhely*) Noha 1956 után is távoztak az országból intellektuelek politikai okokból, nagyrészüket megtalálta az utat a nyugati magyar irodalom műhelyeihez. A hazai szamizdát irodalom a nyolcvanas évek elejére kapcsolatokat teremt a nyugati magyar irodalom fórumaival (például *Magyar Füzetek*), melyek egyrésze kötelességének tekintette a hazai ún. „demokratikus ellenzék” munkatársainak rendszeres publikálását. Az 1989. évi rendszerváltozás következményeként a nyugati magyar irodalom műhelyei sorvadni kezdtek, megszűntek hangadó orgánumai, (például az *Új Látóhatár* vagy az *Irodalmi Ujság*); az írók többsége kétlaki életet él vagy legalább is gyakran látogat haza, és otthon publikál.

Ezzel az igencsak kurta áttekintéssel csupán a nyugati magyar irodalom fő vonulatait igyekeztem felvillantani, nem pedig a kivándorlók teljes spektrumát. A tömeges nem-politikai kivándorlás ugyanis a XIX. század hetvenes éveiben kezdődött egy jobb élet reményében, és főként az amerikai kontinensre irányult. Ezek a kivándorlók nem teremtettek par excellence irodalmat, noha voltak egyházi, művelődési és kölcsönösen segélyező egyesületei, illetve egyletei, és időszaki sajtójuk is kialakult, melyek némelyike hosszú időre életképesnek bizonyult (például *Amerikai Magyar Népszava*).

A politikai emigrációk irodalmát mindig is a teljesen egyértelmű szembenállás jellemezte az ország mindenkori politikai berendezkedésével. Tehát 1849-ben a Bach-rezsimmel, 1919-ben az ellenforradalmi berendezkedéssel, 1945-ben, 1947-ben és 1956-ban a parancsuralmi rendszerrel. A territórumcentrikus magyar irodalmi tudat már a reformkorban véglegesítette az eltávozókkal szembeni magatartást, az „itt élned, halnod kell” doktrínájában (Vörösmarty, 1836) és ezt mindegyik rendszer magáévá tette a saját emigránsaival szemben.

MÁSODIK NEKIFUTÁS (HORIZONTÁLIS)

Amíg az azonos nyelvet beszélők többé-kevésbé zárt etnikumú, összefüggő területen élnek, az ott keletkezett irodalom így megfelel a nemzeti irodalom kritériumainak. Ha azonban az azonos nyelvet beszélők tömegesen külföldre kerülnek, s alkalmuk nyílik az irodalom keletkezését elősegítő feltételrendszer teremtésére, akkor az így keletkező irodalom a nemzeti irodalom derivátuma, származéka lesz, tehát derivátum irodalom, azaz származék irodalom. (A derivátum szaknyelvi szó. A kémiában beszélünk például ópiumderivátumokról, de használja a szót a nyelvtudomány, illetve a tőzsdei szaknyelv is.)

A nagy nyugati nemzetek gazdasági okokra visszavezethető kirajzása nyomán a fenti modell szerint született meg az amerikai, az ausztrál vagy a latin-amerikai irodalom, ezek az angol, a spanyol vagy a portugál irodalom derivátumai, melyek a 20. században autochton irodalmakká lettek. Nem illeszkednek a modellbe a német derivátum irodalmak, (a svájci, osztrák, erdélyi szász) vagy a francia-centrikus vallon (bár a kanadai francia igen).

A XX. század közepére a nagy nemzeti irodalmak gyökeresen átalakultak, a nyelv elveszítette rendezőelv jellegét, mert a gyarmati függésből felszabaduló népek a gyarmatosítók által rájuk erőszakolt nyelven (angol vagy francia) tettek hitet az európaiaktól eltérő örökségük sommázata (pl. a *negritude*) mellett. Másrészt megjelentek az európai kultúrától részben vagy egészen eltérő háttérrel rendelkező írók (például: a nyugat-indiai háttérrel rendelkező, de az angol irodalom korpuszába tartozó V. S. Naipul, vagy az indiai származású, muzulmán háttérű, Salman Rushdie. Ők a post-nemzeti irodalom jellegzetes személyiségei.)

A kelet-európai országokból is megtörtént a gazdasági kirajzás a XIX. század második felétől kezdve, azonban mégsem hoztak létre derivátum irodalmakat egyik etnikum esetében sem.

A kelet-európai nyelveken írt későbbi derivátum irodalmak közös jellemzője a politikai szembenállás a hazájukban uralkodó főhatalommal, mivel politikai okokból menekülők hozták létre intézményeit, de ugyanúgy jellemzi őket létjogosultságuk tagadása is az országhoz kötődő, egyedül legitimnek elismert „anyairodalmakban”. Kirekesztésük eszköztárában az első helyet mindig is a territórumcentrikus elv foglalta el, mondván, hogy a területenkívüliségben hiányzik az autentikus irodalom feltételrendszere. Ez ugyanis kellően álcázza az áthidalhatatlan politikai ellentéteket.

Térjünk vissza a kirekesztés ideológiai gyökereihez a magyar irodalomban. Az „itt élned, halnod kell”, Vörösmarty által megfogalmazott doktrínához. A Világos utáni emigrációra Tompa Mihály mondta ki a végleges és egyetemes érvényű szentenciát, a súlyos erkölcsi vádat, elégikus hangvételű számonkérésben, bár csupán Kerényi Frigyeszt szólította meg a

versben: „szülőhonor ... nehéz óráiban, rossz gyerek, elhagyád!”. Sokan, akik idézik, és ma már nem szükségszerűen tudják, hogy a szállóigévé vált mondás: „Szívet cseréljen az, aki hazát cserél” szintén ugyanebből a Tompa versből, a *Levél egy kibújdosott barátom utánból* (1851) való. A harmadik Tompa idézet szintén csak innen: „Hogy úgy kell tartanunk, mint aki már halott”, hiába visszahangozza a nem politikai szinten általánosító ítéletet megfogalmazó, francia szállóigét. (*Partir, c'est mourir en peu*). Tompa Mihály tehát véglegesítette a kibújdosottak kirekesztését, s ez az attitűd belerögződött a közgondolkodásba, illetve az irodalmi tudatba.

Ennek az extra Hungarim gondolatmenetnek logikus irodalmi vetülete szerint magyar irodalmat csak Magyarországon lehet írni.

Ha kipillantunk a magyar glóbusztól, például az angol irodalomba, azt látjuk, hogy a XX. századi jelentős angol írók közül sokan külföldön éltek. (Például Somerset Maugham és Graham Greene a Riviérán, Christopher Isherwood Berlinben, Auden egy osztrák faluban, Aldous Huxley Kaliforniában, illetve Robert Graves Mallorcán.) Ez a tény munkásságukat, olvasottságukat, vagy hazai recepciójukat nem befolyásolta.

Nálunk viszont az írók röghöz kötését az irodalom államosításának befejezése után (1951) a kommunista főhatalomnak azáltal sikerült maradéktalanul megvalósítania, hogy az írókkal szembeni államérdek, a föltétel nélküli lojalitás szerencsésen kötődött a (legalább) százéves múlta visszatekintő territóriumcentrikus irodalomszemlélethez, melynek kialakulásában a nemzeti irodalom legfőbb funkciójáról általánosan elfogadott nézet, nevezetesen az irodalom feladata, tartotta össze. Így tehát az állam iránti lojalitás szerencsétlenül összemosódott az etnikum iránti természetes lojalitással.

Látszólag ellentmond a territórikus szemléletnek a „proletár internacionalizmus eszméje”, de csak látszólag, mert az a szovjet főhatalom által előírt szolidaritást, tehát az összetartozás mítoszát kiterjeszti elsősorban az azonos ideológiai elkötelezettségű országok, a népi demokráciák felé. (Ez „eszme” pedig nem más mint a territóriumcentrikus elv formális kiterjesztése egy geográfiailag nagyobb entitásra.) Olyan absztrakciók, mint a „nemzetközi munkásosztály” csupán a szólamok szintjén léteztek. A „munkásosztály nemzetközi szolidaritásának” a doktrínája viszont lehetővé tette, hogy bizonyos haza nem tért moszkovita emigránsok más megítélés alá essenek, illetve más bánásmódban részesüljenek, mint a nyugatra menekültek.

Ez a megítélés természetesen csökkentett mértékben az ún. „amerikás” magyarokra is vonatkozott, hiszen azok nem a „létező szocializmus” elől vándoroltak ki. A Magyarok Világszövetsége ennek a szemléletnek a jegyében alakította kapcsolatait velük a „nyitás” kezdetéig, melyre a magyar kérdésnek az ENSZ napirendjéről való lekerülése adott alkalmat a kádári részleges amnesztia (1963) következtében. 1964-ben kezdődött tehát a „dialógus”, az 1945 utáni politikai emigrációval, azaz ekkor kezdődött a „nyitás” a nyugaton élő „disszidens” magyarok felé.

Összefoglalva: Az állam és etnikum iránti lojalitás ügyes összemosásával a kommunista főhatalom elérte, hogy az ország polgárai (egy rebellis kisebbségtől eltekintve) nemcsak tudomásul vették, hogy magyar író csak az lehet, aki lojális az idegen érdekeket kiszolgáló államhatalomhoz, hanem a kialakult hódoltság mentalitás következtében ennek a véleménynek nolente volente hirdetői is lettek.

A KIREKESZTÉSTŐL A BEFOGADÁSIG

A rendszerváltozás előtti évek ki nem mondott, kirekesztő közvélekedését ironikusan és frappánsan összegezte Ferdinandy György, hogy ezek szerint a nyugati magyar irodalom, „keserű, meghasonlott pszichopatak gyülekezeté”-ből áll (ÉS 2001/41).

Az 1989. évi rendszerváltozás után az a nézet, miszerint a magyar író csak Magyarországon lehet honos, illetve csak az ott élő író munkássága autochton; az önszántából geográfiailag más helyre került író művei nem tartoznak a magyar irodalom korpuszába (természetesen ezt nem vonatkoztatta a közvélekedés a Kárpát-medence más országaiban élő írókra, mivel azok nem önszántukból „kerültek” idegen államba, bár ki nem mondottan, mégis megkülönböztetik őket is, igaz, jóval kisebb mértékben) sok más, az irodalomra és a társadalomra vonatkozó beidegződés mellett a mai magyar társadalomban is tovább él, és akadályozza az egyetemes magyar irodalom kirekesztésektől mentes értelmezését.

Számtalan példát idézhetnék a territóriumcentrikus szemlélet továbbéléséből eredő tudatformára. Szegedy Maszák Mihály akadémikus, a jelenleg elfogadott és Harold Bloomtól eltanult irodalmi kánon (1994) egyik jeles hazai képviselője, mikor a magyar irodalom és irodalomtörténet soron következő fő feladatait vizsgálta igen gondolatébresztő módon az egyik Debreceni Irodalmi Napok alkalmával [*Merre tart az irodalom(tudomány) 1996,*] teljesen külön szolt a nyugati magyar irodalomról: „A nyugati magyar irodalom szinte külön szakterületté vált, és egyáltalán nem bizonyos, hogy valaha is az egységes magyar irodalomtörténet szerves részévé alakulhat át. Meg nem történt hatást nehéz, vagy talán nem is lehet pótolni.”

A kivétel persze nem mindig erősíti a szabályt, néha a szabály érvényességét vonja kétségbe. Az emigráns Mikes 1758-ban írta utolsó levelét, és a levelek meglétéről csak 1794-ben, tehát majd negyven év múlva értesült az irodalmi közvélemény, amikor Kultsár István Szombathelyen kiadta a *Törökországi leveleket*, mégis az „egységes magyar irodalomtörténet szerves részévé” lett. Csáth Géza esete még kirívóbb. Halála után (1919) eltűnt az irodalmi tudatból, mindaddig még Illés Endre nem rehabilitálta (*A varázsló halála*, 1964). Igaz, mint zenekritikust, a szakmában mindig is számon tartották, és már Németh

László hiányolta a szépíró jelenlétét (*Tanúban*, 1933). „Felfedezése” mégiscsak az Illés szerkesztette kötet után következett be, igazolva Schopenhauert, aki szerint minél később „fedeznek fel” egy szerzőt, munkássága annál inkább tekinthető időtállóknak.

Szegedy-Maszák megállapítása, sajnos, mégis indokoltak tűnik: a múltat valóban nem lehet meg nem történné tenni. Ez még azoknak a doktriner ideológusoknak sem sikerült, akik „véggépp eltörölni” igyekeztek a nekik nem tetsző múltat. Azok a jeles nyugati magyar írók, akik a rendszerváltás előtt elhunytak és ezért nincsenek jelen az irodalmi életben (Például: Siklós István, Bakucz József, Keszei István, vagy Thinsz Géza) visszavonhatatlanul kihulltak az irodalmi tudatból. Nem tudom, hogy Csáth Gézához hasonló „felfedezésükre” van-e esély.

Szegedy-Maszákéhoz hasonló nézetet hangoztatott Pomogáts Béla is a Kossuth Klubban, 2002. május 28-án elhangzott előadásában (*Redszerváltás és irodalom*): „a nyugati magyar irodalom nem integrálódott igazán, a maga rangja szerint”, bár Pomogáts a nyugati magyar irodalom „rangját” nem vonja kétségbe.

Kibédi Varga Sándor külhoni akadémikus a nyugati magyar irodalom különleges értékeket teremtő szerepe mellett érvet meggyőzően Ferenczi Andreának adott interjújában, nemrégiben és nem is először. Kibédi szerint a nyugati magyar irodalom dolga „megmutatni, hogy a magyar nyelv eszközei olyan világokra és valóságokra is kiterjeszthetők, amelyekről eddig ezen a nyelven beszélni nem lehetett.” (ÉS 49/1). „Keleti-magyarra” fordítva: a nyugati magyar író szabadon kalandozhatott felfedezésre váró tájakon, fülelhetett a világúr neszeire, mert kidugta az orrát a bűzös belvizekkel ellepett hazai közegből, akkor, amikor a hazai író guzsbakötve ropta a kádártáncot. Kibédi értékelvű megközelítése a hazai kánon letéteményeseinek békaperspektívája miatt még ma sem talál nyitott fülekre. Kibédi persze jól látja azt is, hogy ezzel szemben az otthoni elvárás viszont a „hazafias közvetítő szerep”, a hazai irodalom közvetítése a befogadó ország felé. Erre alkalmas ugyanis az emigráns író, sőt, ez az erkölcsi kötelessége, ha már elhagyta hazáját.

Természetesen Szegedy-Maszák hűvösen távolságtartó vélekedésétől eltérő nézetek is helyet kapnak az irodalmi tudatban. Görömbei András például meg van győződve, hogy a nyugati magyar irodalom: „ha megszűnik... akkor is külön szín marad” az egyetemes magyar irodalom palettáján (*Az egymást erősítő sokféleség*, Kortárs, 1999/10).

Hogy a nyugati magyar irodalom megszűnőfélben van a rendszerváltozás óta, ehhez kétség nem férhet, hiszen egyszeri és megismételhetetlen jelenség volt, mely rendkívüli történelmi körülmények között és miatt jött létre.

Megszűnése nem is lenne baj mindaddig, amíg értékei beolvadnak az egyetemes magyar irodalom korpuszába. Erre mutatnak jelek, és mindaddig van remény a teljes integrálódásra, amíg véleményformáló és értékőrző irodalomtörténészek, mint például Monostori Imre (Keszthely, 2000. június 7), a nyugati magyar irodalom „beolvadásáról” beszélnek.

Mert akkor megszülethet az az értékőrző irodalmi nemzet, aminek létét Szabó Zoltán kérte számon a magyar írástudókon.

Ω

The Essence of the Hungarian Literature in the West

Paper presented at the 46th Study Week conference organized jointly by the HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) and MIKES INTERNATIONAL, held between 8 and 11 September 2005 in Elspeet, the Netherlands, and entitled *Western Hungarian Spirituality*.

First, the author provides a brief overview of the historic events that led to the great flourishing of the Hungarian literature in the West after 1945. Then he examines the Hungarian collective psyche that supports the general understanding — especially within the borders of the present Republic of Hungary — that Hungarian literature can only be created within the borders of that country. This is a crucial element in the almost total neglect of this branch of the Hungarian literature by the ‘official’ literary circles of Communist and post-Communist Hungary.

This idea was created in the first half of the 19th century as a reaction to the Hapsburg oppression. The real problems began when the new rulers of the country — the Communist — after 1945 built on this idea and expropriated it. Hence, everybody who left the country — in order to (re)gain his freedom of speech, freedom of thought — was considered traitor and as such excommunicated from the Hungarian literary body.

This is in full contrast with other countries’ situation like UK, France, Poland, etc. The knowledge of Hungarian literature in the West is still very limited for the great part of Hungarians living in Hungary. Its acceptance is hardly gaining terrain. It is thus the mission of the new generation to change the perception and attitude of every Hungarian — world-wide —, namely that the Western branch of the Hungarian literature is a natural, organic part of the universal Hungarian literature that enriches it with its specific flavor.

GÖMÖRI, György :

Nagy emigráció — kis emigráció? A lengyel és magyar emigrációkról*

Az angol nyelvben három szó van a külföldön élő emberre, aki elkerült szülőhazájából: lehet az *exile*, *immigrant* vagy *expatriate*. Sőt, még negyediknek hozzátehetjük a XVIII. században a franciából átvett *émigré* szót is, amit kizárólag politikai emigránsra alkalmaznak. Persze a magyarban is van különbség a „száműzött”, a „kivándorló”, illetve az „emigráns” között, hogy a kommunista szóhasználatban minden mást lefedő, rosszízű „disszidens” szót ne is említsük. De a hazáját elhagyó ember esetében lényegében két lehetőség áll fenn: van, aki gazdasági, megélhetési, és van, aki politikai okokból menekül, illetve emigrál. Később, az új országba való beilleszkedés nehézségei közelebb hozhatják egymáshoz az „*ibi bene, ubi patria*” alapján letelepedőket és a börtönt, vagy éppen kivégzést elkerülendő külföldre szökő menekült emigránsokat. De hadd zárjam ezt a bekezdést azzal az alapigazsággal, hogy *minden emigráns egyben menekült is*, hiszen nyugodtan mondhatjuk, mindkét típus kényszerből hagyta el hazáját, vagy a politikai megtorlás, vagy a méltatlan létfeltételek elől menekült egy másik országba.

Ehhez képest más hangulata van az „emigráns” szónak a lengyelben és a magyarban. Míg nálunk Thököly Imrénének, csakúgy mint II. Rákóczi Ferencnek voltak hívei, akik követték fejedelmüket a száműzetésbe, az „emigráns” szóhoz a magyarban a „bujdosó” szinonimája járul, főleg kuruckori képzetek miatt. Mikes Kelemen, az újabkori magyar próza megteremtője is „bujdosóként” él a köztudatban, részben az őt megverselő XIX. századi költő, Lévy jóvóltából: „Egyedül hallgatom tenger mormolását...” Ez a kép mély szomorúságot és magányt sugall, s a „bujdosó emigráns” szindrómát szokták alkalmazni a Kossuth emigrációra is, jóllehet annak egyes katonái és diplomatái, olyanok, mint Klapka György, Teleki László vagy Pulszky Ferenc folytatták tevékenységüket Nyugaton és alighanem keveset búslakodtak, nem kínozta őket heveny honvágy. Kossuth Lajos kivételével szinte valamennyien visszatértek 1867-ben és fontos szerepet játszottak a Kiegyezés utáni magyar társadalom gyors fejlődésében. Emiatt némileg az „emigráns” szó hangulata is megváltozott, a „bujdosás”-ról szentimentálisan már csak Katánghy Menyhért szintjén lehetett beszélni, s a Kossuth emigráció tisztelete bevonult a magyar hagyományok közé, különösen azután, hogy Jókai Mór regényeiben kanonizálta az 1848-49-es szabadságharcot.

Igen, de ugyanakkor az „emigráció”, illetve a XIX. század végén egyre inkább a „kivándorlás” fogalma még erősen kötődött a „kényszerhelyzet” képzetéhez. Érdekes lenne végiggondolni, mennyi köze van ennek a régi latin mondáshoz a magyarországi gyöngyéléről („*Extra Hungariam non est vita*”), illetve Kölcsey Ferenc drámai soraihoz: „Itt élned, halnod kell”, ahol különös nyomaték esik az „itt” szóra. A szülőföld ilyen dramatizálása egyáltalán nincs meg a lengyeleknél. Mivel a lengyel királyságot a XVIII. század végén három szomszédos nagyhatalom felosztotta és az állam ezzel megszűnt létezni, a „szabadság” fogalma élesen elválasztódott az „alkotmányosság”, illetve a *de facto* hatalom fogalmától.

Mondhatnánk úgy is: az a lengyel, aki 1795 után az idegen uralomnak való behódolás és az azzal való kollaboráció helyett a külhoni szabadságot, vagyis az emigrációt választotta, ettől a döntésétől még jó lengyel maradt, sőt: *jobb* lengyel, mint az otthon maradtok, különösen, ha emigrálása után fegyverrel kezében törekedett a lengyel függetlenség visszaszerzésére. Nem véletlen, hogy a ma is énekelt lengyel himnusz ezekkel a szavakkal kezdődik: „Nem vészett el Lengyelország, addig míg mi élünk...” s az első versszak ezekkel a sorokkal végződik: „Menetelj Dabrowski (ejtsd: Dombrowszki), — olasz földről hozzánk — légy te hős vezérünk — szabadságot hozz ránk!” ez így hangzik az én fordításomban, ami a jó rím kedvéért kicsit elkeni az eredeti szövegnek azt az aspektusát, hogy ezt a himnuszt éppen az ellenség ellen menetelő lengyel légió tagjai éneklék, akik Dabrowski tábornok vezetése alatt „eggyé kívánnak lenni” a nemzettel. Másszóval egy Napoleón oldalán harcoló lengyel tábornokot kérnek arra, szabadítsa fel az idegen iga alatt sínylődő Lengyelországot.

Az első újkori lengyel emigráns, akinek neve az egész világon ismert, Kosciuszko (ejtsd: Kosciusko) Tádé volt. (Nem csak Budapesten van róla utca elnevezve, Ausztráliában egy hegycsúcsot hívnak Mount Kosciuszkonak.) Ez a férfi számos szerepet játszott: volt egy lengyel népfelkelés hadvezére, orosz fogoly, rangos vendég Amerikában, majd végül Svájcba húzódott vissza, itt halt meg 1817-ben. Szimbolikus halált halt: szörnyethalt egy szakadékban, amelyet megpróbált átugratni a lovával. De a lengyel emigráció igazából 1831-ben erősödött meg mind számbelileg, mind szellemileg. Az oroszok ellen vívott függetlenségi háború leverése után legalább harminc évre Párizs lett a lengyel emigráció és nyugodtan mondhatjuk, a lengyel politikai és szellemi élet központja.

Ez azonban nem annyira politikai vezetőinek, Czartoryski hercegnek, vagy Mieroslawskinak, a minden csatát elvesztő generálisnak a tehetésén múlott, hanem azon, hogy számos lengyel író, költő és történész választotta kollaboráció helyett az emigrációt. És nemcsak a forradalmi gondolkodású Adam Mickiewicz, (ejtsd: Mickjevics), vagy fiatalabb riválisa, a szindarabokat is író Juliusz Slowacki, hanem az inkább konzervatív szellemiségű, de az orosz fennhatóságot elutasító Zygmunt

* *A Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International 2005. évi, 46. Tanulmányi Napok konferencián elhangzott előadás. („NYUGATI MAGYAR SZELLEMVILÁG”; 2005. szeptember 8-11., Ejspeet, Hollandia.).*

Krasinski, az „Istentelen komédia” szerzője, valamint a hívő katolikus, de ugyanakkor a lengyel jövőképen munkálkodó költő és festőművész Cyprian Norwid is. Utóbbinak szinte profetikus verse a „Szocializmus” (*Vade-Mecum*, III.), amely megfogalmazza azt a máig aktuális problémát, hogy a francia forradalom jelszavai közül a „fajtól bélyeges” világban a legnehezebb lesz a teljes „testvériséget” megvalósítani. Ez a négy szerző fémjelzi a lengyel köztudatban már a XX. század elején meghonosodó „Nagy Emigráció” elnevezést, amit 1831-től legalább 1863-ig, a következő lengyel felkelésig számítanak.

Bár ez a „Nagy” Emigráció mindössze 6000 embert jelentett, szellemi kisugárzása a romantikus messianizmustól az „ellenállási” ideológián túl a jövőben esedékes nemzetépítési tervekig nemzedékek sorára hatott. Az 1863-64-es felkelést részben külföldről irányították, majd Józef Pilsudski, aki az első világháború után megeremtette a független lengyel államot, maga is lelkes olvasója volt Mickiewicznek és Slowackinak. Kialakult az „ideiglenes” emigráns típusa: Sienkiewicz (ejtsd: Sjenkjevics) például hosszú amerikai utazása idején írta meg első hazafias tárgyú novelláját és a XX. század elején Stefan Zeromski (ejtsd: Zseromszki) rapperswili könyvtáros korában gyűjtötte össze az anyagot történeti regényeihez. A svájci Rapperswilben létrejött lengyel könyvgyűjtemény és múzeum egyébként a párizsi lengyel könyvtár mellett a Nagy Emigráció fontos eredményei között van számontartva. (Miután a Kossuth emigráció kisebb is volt, mint a lengyeleké és csak 16-17 évig tartott, ehhez hasonló gyűjteményt nem hozott létre). A sors és a lengyel történelem iróniájához tartozik viszont az, hogy mivel a függetlenség kivívása után a rapperswili gyűjtemény legértékesebb anyagát Varsóba vitték, ennek túlnyomó része 1944 nyarán a varsói felkelés során elpusztult. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy például a XVII. század elejéről kitérő lengyel anyag található két-három svédországi könyvtárban — azok a könyvek, amiket a svédek nem vittek magukkal hadizsákmányként, később elpusztultak, amiket viszont elvittek — megmaradtak...)

Így érkezünk el a huszadik századig, amikor Magyarország és Lengyelország is elérte a korábban csak áhított teljes függetlenséget, ám merőben más körülmények között. Míg a lengyel állam újraalkotásában orosz-lánrésze volt a nyugati hatalmaknak, amelyek minden „ütköző-állapot” támogatták a Szovjetunió és Európa között, Nagy-Magyarország a Habsburg-monarchia felszámolásával szétesett és mindössze egy elméleti lehetőség volt arra, hogy ez a wilsoni önrendelkezési elvek alapján jöjjön létre. A gyakorlatban viszont megkaptuk Trianont, ami eleve a későbbi nagyhatalmi revizionizmus szekeréhez kötötte Csonka-Magyarországot. Lengyel szempontból az emigráció 1920 és 1939 között értelmét veszítette, noha már korábban jelentős lengyel tömegek vándoroltak ki Észak-Amerikába és Brazíliába. Magyar szempontból más volt a helyzet, mert az ellenforradalmi Horthy-rendszer 1919-től 1926-ig, majdnem hét éven át számos baloldali értelmiségit, írókat és művészt kényszerített emigrációba. Nem csak Balázs Béla, Barta Sándor, Bródy Sándor, Hatvany Lajos, Jászi Oszkár, Kassák Lajos és Lukács György hagyta el ekkor az országot, hogy csak néhány nevet említsek, hanem olyan merőben ellentétes világnézetű fiatal írók, mint Illyés Gyula és Márai Sándor is. Ez, a főleg bécsi-párizsi magyar emigráció, irodalomban és más művészetekben is jelentős értékeket hozott létre. Az 1926-ös amnesztia után közülük többen visszatértek Magyarországra, míg mások Berlinen keresztül Moszkvába távoztak. Eddig még senki sem vállalkozott arra, hogy teljességében megírja a két háború közötti moszkvai magyar emigráció történetét, de amit erről Sinkó Ervin és Lengyel József, no meg Köstler Artúr műveiből tudunk, eléggé lesújtó képet nyújt a szovjet állam kegyelemkenyerén tengődő és azt többé-kevésbé (inkább többé, mint kevésbé) kiszolgáló emigránsok helyzetéről.

Voltak persze lengyel kommunista emigránsok is Moszkvában, akiknek többsége nem élte túl a sztálini tisztogatásokat. Boleslaw Bierutról mesélték, hogy az volt a szerencséje, a lengyel köztársaság börtöneiben ült azokban az években, amikor elvtársait sorban tarkónlótték a Lubjanka pincéjében. Ez lett a Tanácsköztársaság idején elhíresült Kun Béla sorsa is, meg még számos kevésbé ismert magyar kommunista emigránsé. Itt csak megjegyezném, a fiatalabbak kedvéért, hogy például 1956 előtti Magyarországon Kun Béláról alig esett szó — Rákosi Mátyás, aki a Kunnal szembenálló frakcióhoz tartozott, tilalmi listára tette és akkoriban elítélő szövegkörnyezetben, csak mint „trockistát” emlegették. De voltak Magyarországon „független” kommunisták is, olyanok, mint Demény Pál, akit 1945-ben Péter Gábor sajátkezűleg tartóztatott le, s lett a legelső koncepció per (szerencsére nem kivégzett) áldozata. A legjobban ebben az időben azok az emigránsok jártak, akik Nyugaton vészelték át a háborús időket: Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, a két Polányi testvér, az írók közül pedig Molnár Ferenc, Faludy György, Németh Andor vagy Tardos Tibor. Ők csak akkor kerültek bajba, ha a háború után úgy döntöttek, megpróbálnak az új demokráciában élni — egy olyan demokráciában, amelyik korlátozott, de világnézeti szűles többpártrendszerből fokozatosan zsugorodott „népi” demokráciának nevezett egypártrendszeré, kommunista egyeduralommá.

Az újabkori lengyel emigráció kezdete viszont nem a háború vége, hanem a kezdete: 1939. Tudjuk, a legyőzött Lengyelországból több tízezer katona áramlott (főleg Magyarországon át) Nyugatra, ahol újjáalakult a lengyel kormány és a lengyel hadsereg, illetve légiflotta — Anglia védelmében, az ún. „nagybritanniai légicsatában” igen sok lengyel pilóta vett részt, az átlagosnál magasabban jobban eredménnyel. 1941-ben, miután a németek megtámadták a Szovjetuniót, létrejött a Sztálin-Sikorski szerződés, szabadon bocsájtották a korábban (1939 és 41 között) internált lengyel katonákat és családtagjaikat. Miután Sikorski, a londoni emigráns kormány feje, végül nem tudott megegyezésre jutni Sztálinnal az ún. Anders-hadsereg bevetését illetően, az oroszok megengedték, hogy az „andersesek” Iránon keresztül a Közel-Keletre távozzanak. Ezek után a lengyel hadsereg résztvett az észak-afrikai harcokban és az itáliai partraszállásban és több helyen, így különösen Monte Cassinónál kitüntette magukat hősiességével. A háború végén pedig az Anders-, illetve a másik lengyel hadsereg tagjainak a britek menedékjogot ajánlottak fel, amit igen sokan el is fogadtak — nem tértek vissza a rohamosan kommunizálódó

Lengyelországba. Megteremtődött tehát Nyugat-Európában az új lengyel emigráció félmillió tömegbázisa és hamarosan kialakultak intézményei, sajtója és könyvkiadása. Csak néhány adat az emigráns lengyel könyvkiadásról, ami magáért beszél: míg 1960-ban 12 országban 108 lengyel könyvet adtak ki (ebből ötvennégyet Nagybritanniában), 1975-re ez a szám tizenegy országban 126-ra növekedett (ebből 71 jelent meg Angliában és Skóciában) (*Literatura Polska 1918-1975*, Cz. I. T. 3, Warsaw, 1996, 181 és 185)

A második világháború alatti magyar emigráció ezzel szemben nem képviselt számottevő erőt, inkább csak egy szűk értelmiségi bázis létezett Angliában és Amerikában; igaz, a BBC magyar adásai sokat tettek azért, hogy tartsák a lelket a Harmadik Birodalom ellenségeiben, akikből Magyarországon is voltak elég sokan. Horthy Miklós ugyan németbarát politikát folytatott, Magyarország belépett a háborúba a németek oldalán, de Kállay Miklós megpróbálta az országot „víz fölött tartani” és valahogy kimenteni a vészesnek ígérkező végjátékából. 1944 március 19 és október 15 a magyar történelem két mélypontját jelentették és a Teleki Pál halála utáni magyar külpolitika csődjét — az ország egyre mélyebbre süllyedt és ezen nem változtatnak sem a „Buda védőit” dicsőítő álhazafias szövegek, sem azok a vélemények, amelyek szerint 1944-ben Magyarország még „jogállamként” működött.

Igy az újabkori tömeges magyar emigráció csak 1945-ben kezdődött és társadalmi összetételét nézve nem volt igazán reprezentatív. Azok, akik levontként kerültek Ausztriába, vagy Németországba, illetve ott szövetséges fogságba estek, többségükben visszatértek Magyarországra — a kinnmaradók közt túlsúlyban voltak a régi hivatalnokok, katonatisztek és családjaik. Ez persze inkább az 1945-47-es időszakra érvényes, mert ezután már megindult nem csak a politikai személyiségek, de az írók és művészek emigrációja is. Ekkor távozott az országból Cs. Szabó László, Márai Sándor és Zilahy Lajos, hogy csak néhány nevet említsék. De 1948 és 1956 között talán az egy *Látóhatár* kivételével a nyugati magyar emigrációnak nem volt színvonalas kulturális folyóirata és a magyar nyelvű könyvkiadás is roppant nehézségekkel küzdött. Mindezen csak az ötvenhatos forradalom és az azt követő roppant kiáramlás tudott változtatni. A menekültek között igen nagy volt a fiatalok aránya és ebben a menekült-tömegben a magyar társadalom minden rétege képviselve volt, a régi középosztálytól kezdve a munkásokig és parasztokig. És ha az 1945-ös emigránsok többsége inkább a Horthy-rendszerhez, illetve a tágabb értelemben vett jobboldalhoz húzott, a régi emigránsok döbbenetesen észre vették, hogy az 56-os emigráció szellemiségét nem hagyta érintetlenül a 45-ös földosztás, a nyitott, demokratikus, illetve a demokratikus szocialista gondolkodás. Paradox módon az ötvenhatos fiatalok „nyugatibb”, modernebb módon gondolkodtak, mint a már évek óta Nyugaton élő negyvenötös „dipisek” többsége. Ez az ellentét, úgy gondolom, már a Mikes Kelemen Kör első, doorni tanulmányi napjain jelentkezett, amikor a különben bizonyára nagy tudású Révész László jogással többen vitatkoznai kezdtünk arról, mennyire volt „valódi” a Horthy-rendszer Bethlen-Peyer paktumon alapuló parlamentarizmusa. 1957 után pedig az ötvenhatos emigráció teremtette meg és tartotta életben azt a négy újságot és folyóiratot, ami a nyugati magyar szellemi élet négy pillérét jelentette: az Irodalmi Újságot, az Új Látóhatárt, a Magyar Műhelyt és a Katolikus Szemlélt.

De térjünk vissza a lengyel emigrációhoz. Mivel mások voltak náluk a hagyományok, roppant nagynak ígérkezett a kihívás is: felér-e ez a második világháborús lengyel emigráció az előző század Nagy Emigrációjával, vagy csak silány utánzata lesz Mickiewiczék teljesítményének? Képesek-e a Nyugaton élő lengyel politikusok és írók befolyást gyakorolni Varsóra, s ha igen, milyen mértékben? Az-e a jobb lengyel, aki fogát összeszorítva dacol a kommunista hatalommal, az-e, aki együttműködik azzal valamiféle képzel, vagy valós társadalmi haladás érdekében, vagy az, aki külföldről nézve bírálja és esetenként támadja a lengyel földön hatalmat gyakorlók politikáját és intézkedéseit?

Kezdjük az írókkal. A legelső író, aki még a II. világháború kezdete előtt emigrált, Witold Gombrowicz volt. Gombrowicz (ejtsd: Gombrowics) 1904-ben született, nemesi családban, apja vidéki földbirtokos, de fiát Varsóban neveltette. A harmincas években Gombrowicznak már írói neve volt, kiadott egy kitűnő novelláskötetet, ma úgy mondanánk, „abszurd” témájú novellákkal és megírta *Ferdydurke* c. korszakalkotó szatírját, ami egyik olvasatban a korabeli lengyel társadalom torzképe, egy másik olvasatban pedig a huszadik századi ember gondolkodási és viselkedési sablonjainak leleplezése. Mivel ez a könyv (Kerényi Grácia fordításában) magyarul is megjelent, nem akarom hosszabban elemezni, csak annyit mondanék róla, hogy ma is mulatságos, szellemes, remek olvasmány. Gombrowicz tehát, akit a fiatalok a varsói avantgardizmus egyik fő alakjaként tartottak számon, mint újságíró, 1939-ben elkísérte délamerikai avatútjára az első lengyel óceánjárót. Közben kitört a háború és Gombrowicz ott ragadt Buenos Airesben. Írni továbbra is írt, de 1953-ig nem jelent meg új könyve, ekkor a párizsi Instytut Literacki kezdte kiadni újabb műveit, így *Slub* (Esküvő) c. drámáját, *Operetka* (Operett) c. tragikomédiáját, valamint újabb regényeit, amelyek közül az ingyencek *Trans-Atlantyk* c. művét tartják a legjobbre. És persze 1953-tól vezetett irodalmi *Naplóit*, amelyek ezekkel a hírhedt sorokkal kezdődnek: „Hétfő: Én. Kedd: Én. Szerda: Én. Csütörtök: Én”. Gombrowicz naplói már magyarul is hozzáférhetőek Pályi András fordításában, nem tudom, a magyar átlagolvasót mennyire érdeklik, de irodalmi értékük jelentős, mert Gombrowicz bennük nem csak irodalomról és kultúráról értekezik magas színvonalon, hanem gyakran filozófia-kritikát is gyakorol, pl. helyére teszi az akkoriban híres és túlbecsült Jean-Paul Sartre munkásságát és leszámol a túldimenzionált lengyel nacionalizmus mítoszaival. Ezek a *Naplók* először a párizsi *Kultura* c. folyóiratban jelentek meg, s itt mindjárt ki kell emelnünk e folyóirat rendkívüli szerepét a háború utáni lengyel emigráció történetében.

A *Kultura* c. folyóiratot az Instytut Literacki adta ki 1946-tól és Jerzy Giedroyc (ejtsd: Gjedroics) szerkesztette. Ez a litván-lengyel hercegi családból származó éleseszű arisztokrata Olaszországban kezdte és 1947-től a franciaországi Maisons-Laffitte-

ban adta ki, haláláig szerkesztve a *Kulturá*-t, amelyik hamarosan a legszínvonalasabb lengyel nyelvű kulturális-politikai folyóirat lett nem csupán az emigrációban, hanem az egész lengyel nyelvterületen. Némi büszkeséggel mondhatom, hogy a hatvanas évek végétől 1989-ig számos magyar tárgyú cikkel szerepeltem a *Kulturá*-ban, vagyis én lettem Giedroyc „magyar külömbizottja”. Írtam a lapnak esszét Déry Tiborról és Lengyel Józsefről, visszaemlékezést az ötvenhatos forradalomról és kemény kritikát Wojciech Zukrowski (ejtsd: Zsukrovszki) részben magyartárgyú regényéről, a „Kötéblák”-ról. De a *Kultura* szempontjából én kissé marginális jelenség voltam, mert Giedroycot sokkal inkább izgatta Jalta örökségének megváltoztatása, az ukrán-lengyel, no meg a német-lengyel viszony, mint az évszázados, de gyakran csak a közhelyek szintjén megnyilvánuló lengyel-magyar barátság. A *Kultura* két legjobb politikai kommentátora Juliusz Mieroszewski és Gustaw Herling-Grudzinski voltak, utóbbi elbeszélőnek is kitűnő, magyarra is fordították. (Herling-Grudzinski legismertebb műve egyébként az *Inny świat* vagyis „Más Világ” az 1939-41 közötti szovjet fogság eléggé megrázó leírása, ami évtizedekkel Szolzsenyicin előtt tudatta a világgal a Gulag titkait.) De a *Kultura* első időszakát (1947-56) két nagy felfedezés jellemezte: az, hogy Giedroyc állandó helyet biztosított lapjában Gombrowicznak és Czeslaw Milosznak.

Gombrowicz nem volt népszerű korának lengyelei közt — emlékszem egy vitára a londoni *Wiadomosci* hasábjain, ahol a hozzászólók többsége támadta az akkor már Dél-Amerikából Franciaországba költözött író és csak egy-egy olyan kritikus kelt védelmére, mint a New Yorkban élő József Wittlin. De éppen Wittlin volt az, aki igen jól megfogalmazta az emigráns író dilemmáját. Az emigráns író szerinte egy olyan mini-társadalomban él, amelyik íróitól korábbi ízlésének és szokásainak megfelelő irodalmat vár el. Mert, mondja Wittlin, míg egy normális társadalomban is az igazi művész legnagyobb ellensége a tetszés vágya, az, hogy népszerű legyen, ez még fokozottabban érvényesül az emigráció nyelvi gettójában. Ráadásul az író egyfajta „idővesztésben” (spanyol szóval *destiempo*-ban él), pontosabban egyszerre kell élnie az emigránsok múltjában és a közösségükből kiszakadtak jelenében — egy olyan térben, ahol az idő megállt és paradox módon ugyanakkor felgyorsult (vagyis a hazai és a befogadó ország viszonylatában) (*Lit. Polska*, 309.) Egyszer én tréfásan ugyanezt úgy fogalmaztam meg, hogy az emigráns a „rendezett tudathasadás” állapotában él.

Witold Gombrowicz egyébként legalább három mai magyar íróra erősen hatott: Esterházy Péterre és Nádas Péterre, valamint Eörsi Istvánra, aki egész könyvet írt „Időm Gombrowicz-csal” címen, jóllehet ez a könyv sokkal inkább szól magáról Eörsiről, mint ürügyéről, Gombrowiczról. Persze Gombrowicz, aki valóban fejtel magaslak ki az emigrációs „mezőnyből” gyakran igazságtalan író társáival szemben és nagyon jól kell ismernünk az újabkori lengyel történelmet és irodalmat ahhoz, hogy el tudjuk választani epatírozó véleményeit az igazságos értékítéletektől. El lehet fogadni, hogy például nem szenvedheti Sienkiewiczet, aki „a nemzet vigasztalására” írta meg történelmi trilógiáját, de amikor harcias esszét ír a „költők ellen” úgy általában, akkor egy kicsit zavarba ejt intellektuális gögje és arroganciája. (Ennek jó példája a Dantét ledorongoló esszéje, ami miatt több neves olasz kritikus és költő meg akarta lincselni Gombrowiczot).

De szólnunk pár szót Czeslaw Miloszról, (ejtsd: Cseszlav Milos) aki litvániai születésű lengyel, Vilnóban járt egyetemre és Varsóban csak néhány évig élt a második baloldali érzelmű, „társutas” írókat diplomáciai szolgálata: így Miloszt először kiküldték Washingtonba, majd régi ismerősének, a nagyon „vonalas” Jerzy Putramentnek köszönhetően Párizsba került, mint kulturális attasé. Miután sikerült családját áthozatni Párizsba, 1951-ben Milosz úgy döntött, Nyugaton marad. Megírta „A rabulejtett értelem” (*Zniwolony umysl*) c. könyvét, ami egy elég pontos körképe annak, miért és hogyan fogadta el a lengyel értelmiség a háború után a kommunista hatalom-átvételt, illetve diktatúrát. Könyve világsiker lett, jóllehet szerzőjét a nyugati baloldal árulónak tekintette és sokáig az emigráció sem fogadta be — szerintük Milosz túl későn szánta rá magát a kinnmaradásra. Milosz kitűnő költő, már 1946-os kötetében (*Ocalenie*), majd későbbi versei közt is vannak klasszikus szövegek erejével ható költemények. Ilyen az „Antigoné” című verses párbeszéd Antigoné és lánytestvére, Isméné között, amit Milosz még 1949-ben írt, de később, 1956-ban „a magyar munkások, diákok és katonák emlékének ajánlott”, s amiben a többi közt ezt írja: „Kreón soha fel nem építheti / uralmát sírjainkon. Rendjét a kard, / a pusztá fegyver nem tarthatja meg. / Nagy a halottak ereje. És soha senki / nincs biztonságban tőlük, még ha / százezer kém és millió ör is örzené” (Az én fordításom, G. Gy.) Milosz 1960-ban katedrát kapott a kaliforniai egyetemen, itt tanított lengyel irodalmat és 1963-ban én lényegében az ő kedvéért telepedtem át egy évre az angliai Oxfordból a kaliforniai Berkeleybe. Akkor még nem tudtam és csak nagyon kevés lengyel hitte volna, hogy 1980-ban irodalmi Nobel-díjat fog kapni — ez olyan esemény volt, ami minden ajtót megnyitott előtte szülőhazájában, ahová a rendszerváltás után vissza is telepedett. Milosz tavaly halt meg Krakkóban, utolsó nagy művét, a 23 versből álló, „Teológiai traktátus” c. metafizikai gondolatokkal birkózó ciklusát kilencven éves korában írta. (A Nobel-díjjal kapcsolatban azért még elmondanék annyit, hogy arra Gombrowiczot is felterjesztették és kevésen múltott, hogy 1968-ban nem ő kapta meg ezt a még mindig igen nagy tiszteletnek örvendő díjat).

Ez a két író, Gombrowicz és Milosz önmagában elég lett volna, hogy az 1945 utáni emigráció hírnevét megalapozza, de kettejükön kívül még sokáig sorolhatnám a neveket — Kazimierz Wierzyński (ejtsd: Vjezsinszki) a „Skamander” csoport egyik vezető költője is Nyugaton maradt, a már említett Herling-Grudzinski mellett kitűnő esszéistája volt az emigrációnak Jerzy Stempowski, 1958-ban emigrált az ötvenhatos „fekete realista hullám” ifjú és rövid életű prózaírója, Marek Hlasko. 1963-ban egészségi okokból elhagyta Lengyelországot Aleksander Wat, akit ugyancsak a jelentős költők között tartanak számon, majd emigrált Jan Kott, a szellemes kritikus, akinek alapján Peter Brook újraértelmezte Shakespeare-produkcióit. Végül 1968-ban, az ún. „antirevizionista” kampány idején Nyugatra távozott és Oxfordban kapott életreszóló tanári pozíciót

Leszek Kolakowski, a legnagyobb élő lengyel filozófus és filozófiatörténész. (Ő kapta meg tavaly a Library of Congress filozófus-nagydíját, ami pénzben és elismerésben megfelel a Nobel-díjnak). Hadd dicsekedjem kicsit azzal, hogy 1971-ben Amerikában George Kline-nal együtt szerkesztettem egy angolnyelvű *Leszek Kolakowski Reader*-t, ami a filozófus mellett a szépirodalmi Kolakowskit is bemutatta. Vagyis a lengyel emigrációnak két szerencséje volt: szüntelen kapott utánpótlást — 1968-69-ben, de a Szolidaritás elfojtása után 1981-82-ben is — és az új emigránsok minőségileg erősítették a régiakat. És akkor még nem is beszéltem a hatvanas évek közepétől „ideiglenes” emigrációban élő Slawomir Mrozekről, Kazimierz Brandysról, vagy az Amerikába áttelepedett Stanislaw Baranczakról, a 68-as „új hullám” kiemelkedő költőjéről és fordítójáról.

Mindebből látszik, hogy részben az emigrációs hagyományok, részben az újabbkori történelem fordulatai kezére játszottak a lengyel emigrációnak. Már korábban említettem a franciaországi *Kultura* c. folyóirat jelentőségét, ami a hatvanas években még fokozódott. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy az 1956-os változások idején a *Kultura* még támogatta a Wladyslaw Gomulka nevével fémjelzett megújulást, azt a tömegmozgalmat, amelyik elsöpörte a lengyel sztálinista vezetőket. De 1960-ra már nyilvánvalóvá vált, milyen kevéssé „nemzeti” érdekeket képvisel ez a korábban bebörtönzött kommunista politikus, akinek gazdasági ügyekben éppoly kevéssé volt járatos, mint Kádár János, de az utóbbival ellentétben nem bízott a rendszerhű közigazdászokban sem. Míg Kádár 1963-tól kezdődően zöld utat adott az ún. Új Gazdasági Mechanizmus kidolgozására, Gomulka félreállította az 1956-57-ben még elég fontos szerepet játszó közigazdászokat, elejtette a Rapacki-tervet és egyre inkább igazodott a szovjet külpolitika merevebb vonalához. Giedroyc ekkor kezdett „nyitni” a szovjet ellenzék felé, s nem véletlen, hogy „Arzsak” és „Terc” ellenzéki orosz írók műveit először a *Kultura* közölte Nyugaton. Magyar vonatkozásban érdekes, hogy a *Kultura* kiadója adta ki először lengyelül Déry Tibor *Niki* c. kisregényét Camilla Mondral fordításában. Ami pedig a szomszédokkal való kapcsolatokat illeti, Andrzej Drawicz, a neves lengyel russzicista megírja emlékezéseiben, hogy az ő nemzedékében tulajdonképpen Giedroyc lapja tudatosította a tényt, hogy a „szovjet” címke mögött ukránok, belaruszok és oroszok vannak, s hogy a különböző népeket a lengyeleknek is másképpen kell kezelniük. (Itt csak megjegyezném, hogy Pilsudski elképzelései az első világháború utáni lengyel államról cseppet sem voltak szűkkeblűen nacionalisták: ő egy ukrán-belarusz-lengyel föderációt látott volna ideálisnak, de ezt a történelem felülírta).

A lengyel emigráció legalább egy fontos politikust hatalmi helyzetbe hozott: Zbigniew Brzezinski (ejtsd: Bzseszinyszki) gondolok. Őt Varsóban legalább olyan komolyan vették, mint Washingtonban, sőt néha még kissé el is túlozták jelentőségét. S ha meggondoljuk, hogy 1980-81-ben a lengyel emigrációnak olyan kártyái voltak, mint az amerikai külügyi stratégiában fontos szerepet játszó Brzezinski, a Nobel-díjas Milosz és — nem utolsósorban — a lengyel pápa, akit 1978-ben választottak meg, egyet kell értenünk J. M. Rymkiewicz-csel, aki egy írásában arról beszélt, hogy a lengyeleknek a történelem kereke fölfelé megy. A magyarokra ez talán kevésbé vonatkozott, bár a nyolcvanas években már kezdtek Nyugaton ismertek lenni olyan nevek, mint Konrád György, később meg Esterházy Péter és Nádas Péter. Bár Konrád többször hosszabb időt töltött külföldön, a magyar kormány viszonylag rugalmas politikája következtében még az értelmiség osztályhelyzetéről Szelényi Ivánnal együtt írt könyve után is nyugodtan maradhatott hazájában, nem száműzték, mint Szolzsenyicint, vagy Brodskit.

És itt végül néhány szót szólnék arról, hogy a magyar emigráció szellemi kisugárzása miért nem volt olyan erős és hatékony, mint a lengyelé. Itt nem csak a politikai helyzetre utalnék, hiszen a londoni „emigráns” lengyel kormány bár 1990-ig létezett, nem sok vizet zavart, a legtöbb lengyelnek — akár emigráns volt, akár hazai — fogalma se volt róla, hogy hívják az éppen „megválasztott” kormányfőt. Az ötvenes években Nagy Ferencnek és Kovács Imrének, 1956 után Kéthly Annának és Király Bélának nagyobb volt a hazai reputációja, mint a lengyel emigráns politikusok bármelyikének, talán az egy Mikolajczyk kivételével, aki 1945 és 1947 között megpróbálta „menteni a még menthetőt” — de neki sem sikerült. A magyar emigráció viszont többretegű volt, legalább négy részre tagolódott. A legismertebb emigránsok voltak a legkorábbiak, akik többnyire a nácik elől menekültek Angliába vagy Amerikába és itt csináltak karriert. Ezek főként zsidó származású természettudósok és matematikusok voltak — az ismert „marslakók”, Neumann, Wigner, Szilárd és Teller, meg Kármán Tódor Amerikában, Gábor Dénes és mások Angliában. Bartók Béla és Szentgyörgyi Albert is ehhez a hullámhoz tartozott, mindketten Amerikában fejezték be életüket. Az 1945-ös emigránsok közül világhírű talán senki sem lett, bár európai sikereket aratott Arnóthy Kriszta és s a még korábban emigrált mitosz-kutató Kerényi Károly. De Földes Jolánt például teljesen elfeledték, noha korábban „A Halászó Macska utcája” világsiker volt. Mikes Györgyöt a világ minden nyelvére fordították, de általában mint brit szerzőt tartották nyilván, s hányan tudták Arthur Koestlerről, hogy budapesti születésű? A kommunista hatalomátvétel elől emigrálók közül egyedül Márai Sándor nevét ismeri a világ és azt is csak mintegy hat éve — igaz, most már amerikai film készül vagy készült „A gyertyák csonkig égnek”-ből. (Wass Albertről nem csak az amerikai olvasó nem tudott, de még a magyar emigráció folyóiratait sem érdekelte olvasmányos, de például egy Tamási Áronnal össze sem hasonlítható prózája). Az ötvenhatosok közül igen sokan szereztek maguknak nevet a különböző befogadó országokban, de az írók és költők közül még a legjobbaknak is csak helyi sikerei vannak vagy voltak: Szász Bélának, Faludy Györgynek, vagy akár a még korábbi vonulathoz tartozó Fejtő Ferencnek vagy Gaspar Lorandnak a műveit csak egy elit-közönség ismeri angol, illetve francia nyelvterületen. Ebből a szempontból nagyobb a sikerük a festőművészeknek, illetve a zeneszerzőknek és az előadó művészeknek: Csernus Tibort, vagy Ligeti Györgyöt, meg számos kiváló karmestert és előadóművészt (nevüket itt nem sorolom) illik ismerni jobb nyugati társaságban. Viszont irodalmunk még mindig eléggé zárt világ a külföld előtt és ezért nem csak a magyar nyelv különösége, illetve „gazdag” rokotalansága felelős.

Lehetséges, hogy a Kádár rendszer „gulyás-kommunizmusa”, kompromisszumos „puha” diktatúrája volt az oka annak, hogy 1963 és 1985 között a magyar társadalmat lényegében nem érdekelte, mit és kik írnak, vagy politizálnak a magyar emigrációban. Amikor részben az *Irodalmi Ujság* és az *Új Látóhatár*, részben a párizsi *Magyar Füzetek* jóvoltából létrejött a kapcsolat a hazai ellenzék és a nyugatiak között, megváltozott a helyzet: most már a kintieknek is lett valami súlya a rendszerváltás felé araszoló országban. De azt kell mondanom, ahhoz képest ahogyan a lengyel társadalom műveltebb része reagált az emigránsok könyveire, illetve működésére, a mai magyar társadalom, az elmúlt 15 év társadalma sokkal gyengébben reagált — igen, megjelenhetünk, kapunk egy-két elismerést vagy díjat is, de például két éve kiadtak Budapesten egy olyan kortárs költői antológiát, amiben a beválogatott 93 költő közül mindössze két ma is Nyugaton élő és egy hazatért költő (Faludy) szerepel. Nemeskürty egyik nagy, ötven oldalas irodalmi áttekintésében (*Magyarország a XX. században*, III. kötet, 233 lap) három névvel megspékelt két sort szán annak a megállapítására, hogy kivételes esetekben „a nyelv is lehet hazánk”. Vagyis teljes biztonsággal állíthatom: nem vagyunk még benn a fősodorban. Kérdés, benne leszünk-e bármikor a közeljövőben, de hadd zárjam ezt az áttekintést azzal az Ady-tól átvett mondattal, amivel Méray Tibor szerkesztő búcsúzott a rendszerváltás idején a párizsi *Irodalmi Ujság*-tól: „A harcunkat megharcoltuk”. Azt hiszem, nekünk, ma is Nyugaton élő magyaroknak, ez a legfontosabb, amit mondhatunk.

Great Diaspora — Small Diaspora? On the Polish and Hungarian Diaspora

Paper presented at the 46th Study Week conference organized jointly by the HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) and MIKES INTERNATIONAL, held between 8 and 11 September 2005 in Elspeet, the Netherlands, and entitled *Western Hungarian Spirituality*.

In this paper the author examines the similarities and differences between the diaspora of Polish people and that of the Hungarians. Among the similarities the most important factors is the fact that in both cases the diaspora was a result of political conflicts (wars of independence), when people playing a pivotal role in those wars had to fly their country after defeat. The difference in those wars immediately explains the differences, too. In case of Poland the formal divide and more limited autonomy resulted in a more numerous diaspora with a longer life span. A second major difference is that the world-famous literary persons, politicians, generals were always considered integral parts of the Polish society. This situation culminated in the 1980s when three prominent Poles were playing important roles on the world stage: first, Zbigniew Brzezinski was national security advisor in Washington, second, Czeslaw Milosz received the literary Nobel Prize in 1980, and last but not least Karol Wojtyla became Pope in 1978.

This was in sharp contrast to the Hungarian case. The Hungarian Communist regime erected on almost total spiritual iron curtain between the Hungarian diaspora and the people of Hungary. As a result of this the impact of the Hungarian diaspora is fairly limited on the Hungarian society and it is a big question how this will change in the future.

MARISKA, Zoltán :**Egyetemi autonómia Magyarországon egykor és ma*****A cikk aktualitása**

A témaválasztást két szempont indokolja: 1. Az új magyar felsőoktatási törvényt a magyar parlament elfogadta, így alapvetően átrendeződnek a magyar felsőoktatás belső viszonyai. 2. Másrészt a 20. századi magyar történelem mikrostrukturái lassan kutathatóvá váltak, ill. válnak, ha a levéltári kutatások jelentősége felerősödik. Azaz a hagyományos kutatási trendek: politika-, gazdaság-, had-, és művelődéstörténet művelői eljutnak a történelmet meg- és átélő egyes emberekhez, az ő igazságaikkal egészítik ki a történelemről szóló kollektív tudásunkat.

S hogy mi köti össze ezt a két témát? Jelen sorok írója az új törvénytervezet szövegeinek buzgó olvasója és jó néhány előkészítő értekezlet aktív szereplője volt, igaz, nem a szakértői, hanem a társadalmi vitákban vett részt. Mindenesetre egyéni véleménye, igazsága van a dolgok jelenlegi állásáról. Más vonatkozásban évek óta foglalkozik egyetemtörténettel, konkrétan levéltári kutatások szintjén a kolozsvári Ferencz József TE történetével, s nagyon komolyan veszi a következő tézist: amennyiben mód és lehetőség van rá, az ilyen és ehhez hasonló témákban ne érzjük be nyomtatott dokumentumok kvázi újraközlésével, új monográfiák — itt egyetemtörténeti monográfiáról lehet szó — eredeti dokumentumok felfedezésével és adaptálásával készüljenek.

Ami pedig a konkrét kapcsolatot illeti: A törvényelőkészítő vitákban kulcskérdéssé vált a kétpólusú egyetemi vezetői struktúra megteremtése, a jövőben a magyar egyetemeket a Szenátus és az Irányítói Testület (IT) vezeti. Az IT eddig még sehol sem létező testület, létrehozásának legfontosabb érve az, hogy csak így lehet biztosítani az intézmény autonómiáját — azaz a minisztériumtól való függetlenségét. Nem lényegtelen, hogy az autonómia-vitákban érvként és példaként gyakran felmerült az 1945 előtti magyar felsőoktatás, az akkori intézmények autonómiája. Így aki a régi mellett érvelt, az valójában maradinak, sőt a szovjet modell apológétájának számított, míg az új, a modern megoldás hívei tudtak egy még régebbi — 1945 előtti példára hivatkozni, azt állítva, hogy az autonómia egykor és most — mostantól ugyanaz, vagy inkább sokban hasonló lehet.

Akkor legyen! Hasonlítsuk össze az egyetemek egykori és mai helyzetét, hogy tudjuk, miről beszélünk! Az eddigiekben vázolt gondok megoldása jegyében az illetékes minisztérium nagy várakozásokkal tekint a bevezetendő törvény elé. Álláspontja szerint az új törvény nevében a magyar felsőoktatás a bolognai folyamat szerves részévé válik, új és modern képzési struktúrák alakulnak ki, melyek legfontosabb pillérei a Bsc és az Msc képzések. Megújul továbbá — akár kiegészítő rendeleettel — az intézmények finanszírozása, és végre kiteljesednek az integrációban rejlő lehetőségek. Mindez kiegészül az egyetemi-intézményi autonómia erősödésével, az intézmény államtól való függetlensége és az ezzel járó döntési szabadsága jelentősen felerősödik, a felsőoktatás húzóágazattá válik. Egyetlen mondattal összefoglalva: a régi, szovjet típusú felsőoktatási rendszer helyét új, modern — európai igényekhez igazodó — struktúra foglalja el, mely struktúrájának alapeleme az önálló, autonóm felsőoktatási intézmény.

Ezen írás nem magával a törvénnyel, annak egyes pontjaival kíván foglalkozni, a program életképességét a jövő eldönti. Illetékessége — ismételtelen — annyiban áll, amennyiben az előkészítés argumentációjában időnként felbukkanó történeti hivatkozásokra reflektál. Nem a vita, sokkal inkább a történeti háttér bemutatásának igényével készült. Bár úgyis mindenki saját maga számára vonja le a következtetéseket, nem titkolom, magam lehetetlennek tartok bármilyen értelemben vett visszatérést ez ügyben egy régebbi helyzethez, tehát múltnak és jövőnek minden ilyen értelemben vett összekapcsolása felesleges és ideologikus. Így az egyetemtörténeti összehasonlítás valójában a fenti állásfoglalást hivatott alátámasztani, de jó lenne hinni abban, hogy egyúttal illusztrálni is tudja a másik, nem kevésbé fontos aktualitást: a művelődéstörténet mikroszintű kutatásának fontosságát. Ahogyan nem lenne helytálló azon érvelés, mely a modern feladatok megoldása érdekében valamilyen értelemben vett visszatérést sejtet vagy sürget egy rég meghaladott állapothoz, úgy helyes és fontos történeti-levéltári kutatása ugyanennek a történelmi állapotnak, hogy világossá váljon, miért is nem érdemes visszatérésről elmélkedni, a múlt pozitív tanulságai pedig rejtett csatornákon így is, úgy is befolyásolni tudják gondolkodásunkat, segítve így megtalálni a helyes megoldásokat.

* *A Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International 2005. évi, 46. Tanulmányi Napok konferencián elhangzott előadás. („NYUGATI MAGYAR SZELLEMVILÁG”; 2005. szeptember 8-11., Elspeet, Hollandia.).*

Az új felsőoktatási törvény négy előzménye Magyarországon

Csatlakozás a bolognai folyamathoz

Az uniós csatlakozás egyik fejezeteként a magyar felsőoktatás vállalja a bolognai rendszer, a kétciklusú képzés bevezetését, önmagában a vállalás nyilvánvalóan új törvényi szabályozást igényel, az új törvény elfogadtatásának kikezdetlen érve lett a bolognai érv. Az új törvény azonban számos olyan tartalmakat hordoz magában, melyeknek semmi köze sincs a kétciklusú képzéshez. Legfeljebb egymást erősítő hatásmechanizmusban lehet reménykedni, amennyiben a képzés megújításával összhangban az *intézményirányítás*, a *finanszírozás* és a *foglalkoztatás* jelenlegi rendszerén is változtatni akar (vagy korábban akart) az új törvény. A bolognai rendszer (Bsc és Msc képzések) előkészítése semmilyen történelmi érvet nem tud felhasználni, hiszen a valamikori, 1945 előtti magyar felsőoktatás alapjaiban német orientációja és a modern — nálunk bevezetésre váró — angolszász szisztéma elvileg különbözik egymástól. Így értelemszerűen semmilyen kísérlet sem volt érvelésben összekapcsolni a két szisztémát. Érdemes viszont magát a felismerést rögzíteni: nem is lehet.

A Közzolgálati törvény tervezete

— A mai helyzet: közalkalmazott és köztisztviselő

A 2002-ben hatalomra jutott kormány rögtön bejelentette, hogy egységes közzolgálati törvény kidolgozásán munkálkodik, meg akarja szüntetni a köztisztviselők (állami hivatalok munkatársai pl.) és a közalkalmazottak (pl. tanárok) foglalkoztatásának különbségét, egységes törvényi szabályozást — tehát egységes bérezést is akar. Az előkészítés még odáig sem jutott el, hogy szövegtervezetét társadalmi vitára bocsássák, mára egyszerűen lekerült a napirendről. Nem véletlen. Elvileg ugyanis a mostani közalkalmazottak (a magyar foglalkoztatottak jelentős tömege) nagyon jól járnának az új törvényi szabályozással — számukra jelentős jövedelemgyarapodást hozna, a köztisztviselők viszont elvesztenék eddigi kiváltságaikat. Mindenesetre mindkét szférában erőteljes *leépítési igény* fogalmazódott meg, a törvényig nem, de a leépítésekig eljutottunk. A köztisztviselői szférában az állam a munkáltató, a közalkalmazotti szférában átruházott munkáltatói jogok vannak, a kívánatos létszámcsökkenést indirekt módszerekkel lehet elérni.

Azáltal, hogy a közalkalmazottak mindmáig átruházott munkáltatói jogok nevében vállalnak állami szolgálatot, a törvényi változtatás érdekes helyzetet teremthet. A közoktatásban az önkormányzatok testesítik meg az állami akaratot, noha az elbocsátások, leépítések helyi érdekek mezsgyéjén (iskolabezárás, összevonás), regionális kényszerek nevében történnek. Az egyetemek számára az önkormányzatok nem felső, hanem partnerszervezetek. Így a központ megengedheti magának, hogy ne foglalkozzon egyetlen konkrét elbocsátási ügygel, mert az önkormányzati autonómiába nem akar beavatkozni — s nem is fog. Ugyancsak megengedheti magának, hogy ne foglalkozzon bármely egyetemi alkalmazott konkrét ügyével sem, hiszen mind az önkormányzat, mind az egyetem autonóm intézmény. Az utóbbi legfeljebb kevesebb állami támogatást kap, pl. csökkenti az állam az intézményi bérkeretet.

— Az állami alkalmazott régen

Itt valóban adódik az összehasonlítás lehetősége. 1945 előtt tényleg egységes volt a rendszer, a foglalkoztatás egységes munkajogi megalapozottságú, és teljesen nyilvános volt. A Hivatalos Közlöny olvasói az osztálytanácsosok és a gimnáziumi tanárok fizetését egyaránt megismerhették. Zárójeles megjegyzés: ma titok, ki mennyiért dolgozik. Úgyhogy ebben a rendszerben nemcsak a tanárok tevékenysége, hanem a javadalmazása is nyilvános volt olyannyira, hogy a pályázati felhívásban mindig is feltüntették a kinevezendő tanár fizetését. Most próbáljunk rákérdezni egy professzor fizetésére!

Hangsúlyozni kell, hogy ezen a ponton teljesen ellentétes felfogású a mai és az 1945 előtti közzolgálatosság, hívjuk akárhogy is a mait. Ha egységes közzolgálatot akarunk és ehhez mintául vesszük az 1945 előtti helyzetet, akkor vállalnunk, hogy az állam újraértékeli szerepét a foglalkoztatáspolitikában. A régi minisztérium nem hagyta volna magára egyetlen kinevezettjét sem. Ha őt az állam nevezte ki, fizetése állami fizetés, s majdan a nyugdíja is állami, akkor a minisztérium mindig is tudni akarta, hogy mi van az ő alkalmazottaival. Az adminisztrációs eljárásokban a helyi hivatali vezetés pusztán felterjesztő volt, közvetítő szerepben. Az állami alkalmazott állami védelemben részesült. Ha nyugati mintára szervezzük át a rendszert, ne hivatkozzunk elődeinkre. Ha a történelmi hagyományokra hivatkozunk, akkor tudnunk kell, mi is az a hagyomány.

A felsőoktatási intézmények integrációja

A finanszírozási modellek összevetésének igazi nehézsége abban áll, hogy méreteiben igencsak különbözik egymástól a régi (1945 előtti) és a mai egyetem. Épp ezért érthetetlen bármilyen visszatérés propagálása. A nagyszombati egyetem — az ELTE jogelődje — alapításában (1635) öt professzor vett részt, a kolozsvári egyetem 46 alapító tanszékkal indult, s ez a szám megfelelt az akkori német egyetemi átlagnak.

Ma egy egyetem több tízmilliárdos költségvetéssel működő mamutcég. Könnyen elképzelhető, hogy egy adott térség legnagyobb és legjobban működő cége, ahová mindig is érdemes bekerülni, és ahonnan mindig is érdemes kivinni valamit különféle vállalkozásokba. Így mindig egyszerre van jelen a lefaragás, valamint az átalakítás és fejlesztés igénye az egyetemeken. Nagy érv azonban a jelenlegi rendszer ellen, hogy ezeket a mamutvállalkozásokat egyetlen derék professzor vagy a professzorok derék serege irányítani nem tudja, a működtetési és fejlesztési feladatok menedzser után kiáltanak, de

akkor miért akarnánk létrehozni a korábban tárgyalt egységes közszolgálati szférát, egy méreteinél fogva nehezen mozduló tömeget? Lehet, hogy pusztán a leépítések egyik indokaként emlegetjük?

A törvény harmadik előkészítő eseménye a magyar felsőoktatási integráció. Az integrációt azon felismerés indokolta, hogy a szocialista évtizedek gyakorlatában feltűnően sok intézmény jött létre. Egy régió akkor tudott fejlődni, ha egyebek mellett felsőoktatási intézményt tudott létesíteni az ott élők számára. Nagyon sok kis intézmény, kihelyezett képzés, tagozat született, és a kormány most szükségesnek látta a felsőoktatási jogalanyok számának radikális csökkentését. Hangsúlyozni kell, hogy az intézmények nem szűntek meg, az integráció a gazdaságosság szempontjai szerint a vezetői struktúrák egybeolvasztását jelentette. Bár a végeredmény állandóan változik, az integrált intézmények egy része újra önállósodni szeretne, általában elmondható, hogy kb. 120-ról 25-re csökkent a felsőoktatás jogalanyainak száma. Az integráció önmagában külön elemzést igényel, eddig soha senki sem mondta meg, milyen gazdaságossági hasznot hozott magával egyáltalán. Kétségtelenül megszűnt néhány gazdasági főigazgatói állás, de ezért talán nem érte meg integrálni az intézményeket, hiszen a gazdasági apparátusok megmaradtak.

A gazdasági kár viszont kimutatható. Az integrálódó intézmények ugyanis esetleges korábbi tartozásaikat hozták magukkal, de ezeket a feltornyosuló tartozásokat immáron nem nekik, hanem az új központi irányításnak feladata kezelni. Ugyanakkor jó néhány, főleg tanárképző főiskola — történelmi tradíciójára, a demokráciára és autonómiára hivatkozva — meg tudta őrizni önállóságát, ellenállt a minisztérium integrációs törekvésének. A megőrzött önállóság a kimutathatatlan gazdasági előny és a kimutatható gazdasági hátrány mellett jól illusztrálja az integráció felemás megvalósulását.

Összességében azt a felismerést teszi lehetővé, hogy maga az integráció kevés, megvalósításával a magyar felsőoktatás még nem készült fel a bolognai csatlakozásra. Hogy miért? Könnyű kiszámítani, hogy mivel a bolognai rendszer három éves Bsc és két éves Msc képzést valósít meg, így az első menetben Bsc képzésre vállalkozó főiskola eddigi négyéves képzési idejéből egy év feleslegessé válik. Az integrált intézményekben az önálló régi főiskola ma egy kar, adott intézményen belül a képzés ilyen átalakítása könnyebben megvalósítható, mint egy önálló főiskolán. A következő lehetőségek adódnak: 1. visszabontják az eddigi négyéves képzési struktúrát háromra (ez ugye leépítést jelent). 2. beindítják harcukat az Msc képzés jogáért, követelik annak akkreditálását, magyarán egyetemi státuszot kívánnak elérni. Ez esetben újra növekszik a magyar egyetemek száma, az integráció eredeti célkitűzésével ellentétben. Legvalószínűbb azonban a harmadik lehetőség: jellegzetesen magyar megoldás születik. Hogy tudniillik valamilyen köztes, öszvér helyzet alakul ki, Magyarországon olyan önálló főiskolák is léteznek majd, melyek azért valamilyen Msc képzést is fel tudnak mutatni, máskülönben nem tudják önállóságukat megőrizni.

Az integráció sokkal súlyosabb kérdése, hogy magában az oktatásban hozott-e valamilyen kimutatható eredményt? Közelebb kerültek-e az intézmények egymáshoz, megvalósult-e egyetemek és karok között a rég óhajtott mobilizáció, a tanárok és a diákok mozgása megvalósult-e? Úgy gondolom, valamely pozitív változás legfeljebb diákjainknál mutatható ki. Bár igencsak kérdéses, hogy diákjaink szabadabb mozgása szakok, karok és intézmények között közvetlenül az integrációnak köszönhető-e vagy a modernitás követelményei amúgy is előidéztek volna ezt az önmagában pozitív változást. A szervezeti egységekben azonban pont az ellenkezője történt. Egy egyetem, egy kar, egy intézet vagy egy tanszék sohasem volt ennyire zárt, mint most. A megszerzett pozícióját mindenki félti, legyen változás, de ne itt, hanem máshol! Az autarchia legfontosabb káros következménye az ún. átoktatás újraértelmezése. Az átoktatás régen nem volt gond, ma legfeljebb a karon belüli átoktatás szervezése problémamentes. Amennyiben fizetni kell a karok közötti átoktatásért, akkor az illető kar vagy saját hatáskörében kívánja megoldani a kurzusok meghirdetését, így új állások és tanszékek szülehetnek vagy egyszerűen lemondanak az érintett kurzusok meghirdetéséről. Nesze neked universitas! Valakinek egyszer ki kellene jelenteni, hogy az egyetem nem attól egyetem, hogy a kínai népkohók mintájára önálló egyetemecskékből, karokból áll, hogy az egész, az egyetem egésze mindig több mint a részek pusztája összege. Ami pedig a mobilizálható oktatókat illeti, itt is van egy nagy félreértés. Itt is radikálisan szembe kell állítani a nyugati példákra való hivatkozásokat és a régi, az 1945 előtti állapotokra való hivatkozásokat. A nyugati példáról csak annyit, hogy valószínűleg nem vagyok egyedül azzal a véleményemmel, hogy Magyarországon az állásváltogatás, azaz az oktatói mobilitás súlyos egzisztenciális gondokat hoz magával. Amennyiben az egzisztenciateremtés lehetőségei adottak lennének (lakás, háztársnak állás stb.), az oktatók szívesebben mozdulnának nálunk is, nem csak nyugaton. Addig ne akarjunk nyugattal érvelni, míg nem lesz magától értetődő, hogy az ország másik végében vállalt új állás kiegészül az egzisztenciális problémák egyértelmű megoldásával.

A normatív finanszírozás (NF)

A felsőoktatási törvény másik — az egységes közszolgálati törvénytervezet mellett — előkészítő mozzanata ezzel összefüggésben az ún. Normatív Finanszírozás (NF) kudarca. Bátran ki lehet jelenteni, hogy a törvény születésének két igazi indoka volt: az egységes európai felsőoktatási rendszerhez (Bolognához) való kapcsolódás igénye, valamint annak pragmatikus belátása, hogy az összes magyar felsőoktatási intézmény finanszírozását újra kell gondolni. Minden előkészítő vita végső konklúziója volt az a felismerés, hogy ha nincs új törvény, akkor marad a régi finanszírozási elv. A minisztériális vezetés szereti hangoztatni, hogy a megfelelő szakmai testületekben konszenzus jött létre az új törvény lényeges és kényes elemeit (pl. az IT létrehozása) illetően. Ez igaz. De ezt a konszenzust az a félelem motiválja, hogy amennyiben nincs törvény, marad a

régi finanszírozás. Az NF mumussá vált, a rektori konferencia inkább vállalja az IT létrehozását, remélve, a kisebbik rosszat választja.

Az NF kezdettől fogva képtelen volt megfelelően működni. Lényege szerint a kialakult finanszírozási gyakorlat alapján meghatározták az ún. Alapnormát, mely nyilván más fajlagos összeget ad a bölcsészképzésben, mint az orvosképzésben. Az alapnormát felszorozták az államilag finanszírozott létszámadattal, s az így nyert összeg állt volna az intézmények rendelkezésére, ha az állam ezt az összeget 100%-ban átadta volna az összes intézménynek. A „vállalkozói egyetem” fogalma viszont azáltal született meg, hogy az állam ezen summa negyedét, de inkább harmadát visszatartotta magának — egyetlen intézmény sem kapta meg sohasem a NF összegét egy az egyben, s a hiányzó összeget saját bevételből kellett produkálni.

Említsünk néhányat a rendszer káros következményei közül: Nem vált el egyértelműen a képzési (oktatásra fordítandó) és a működési költség. Nem volt világos, hogy miből fejlesszen az adott egyetem, a saját bevételét fordítsa-e fejlesztésre vagy állami forrásokhoz forduljon. Megjegyzendő, hogy a tervezett új szisztéma legnagyobb előnye, hogy valószínűleg egyértelműen elválasztja a képzési, a működési és a fejlesztési normatívákat, bár egyáltalán nem világos, hogy főleg az utóbbin mit kell érteni, mennyi pénztartalma lesz a három, s különösen a harmadik normatívának. Ha már káros következményekről esett szó, akkor ne hagyjuk ki az oktatásban érzékelhető szemléletváltozást, módosulást, melyet a normatív finanszírozás okozott. A vállalkozói egyetem elsősorban önköltséges képzésekkel egészíti ki az oktatás programját, egyre nagyobb tömegek oktatására vállalkozik. A tömegoktatás önmagában csak akkor gond, ha az elitképzés feltételei, elsősorban anyagi feltételei nem születnek meg egyértelműen. Tételezzük fel, hogy az új fejlesztési normatíva megoldja ezt a gondot, a szemléletváltozás azonban mást jelent. Ebben a rendszerben a fizetős hallgató — a modern életviszonyok között — hajlamos kávéautomatának nézni az egyetemet. Ahogy bedobja az automatába a százforintosát és várja a kávé, úgy várja a tandíjbefizetés után a diplomáját. Jogsértésnek éli át és ombudsmant követel, ha a vizsgáztató tanár az ő próbálkozását elégtelenre minősíti. Ő ugyanis nem erre fizetett be.

A régi finanszírozási rendszer személyi része erősen központosított és felügyelt gyakorlatot követelt. Az állami alkalmazott fizetését az államtól közvetlenül kapta, nem volt szükség az adott intézmény közvetítő szerepére. Minden változtatás elvben az egész rendszerre vonatkozott, minden — az egységesség elvét sértő — jelenséget szóvá lehetett tenni, s eredménnyel kecsegetett a kiegyenlített követelő kezdeményezés. Ugyanakkor hihetetlenül lassú volt az ügyintézési mechanizmus — nem csak személy, hanem dologi vonalon is. A régi szisztéma 5-6 évenként státuszrendezés jegyében tudott változtatni a foglalkoztatási gyakorlaton. Ilyenkor engedélyezte a minisztérium az indokolt előléptetéseket, ilyenkor változtattak az egységes fizetési rendszeren. A személyi kifizetések csak a pótlékolás terén tudtak rugalmasak lenni, viszont minden ilyen kifizetést csak egyéni felterjesztés alapján, külön eljárásban lehetett elintézni.

Dologi vonalon az állam átalányt biztosított az adott szervezet működési költségeinek fedezésére. Az intézményi vezetés nem tudott beleszólni egy szervezeti egység (intézet, klinika) átalányának felhasználásába, az igazgató közvetlenül a minisztériumnak és a számvevőszékhez nyújtotta be számláit, nem az egyetemmel, hanem az állammal számolt el.

Minden fejlesztés, minden, a megadottól eltérő költségigény külön felterjesztést és ügyintézt igényelt. A fejlesztéseket a minisztérium szigorú felügyeletével tudta végrehajtani az adott intézmény, bár az intézményi vezetés konkrét elképzeléseit a legvégsőig honorálta az állam. Amennyiben a számvevőszék megállapítása szerint a benyújtott igénynek nem volt fedezete — akár személy, akár dologi igényről legyen is szó — a minisztérium egyszerűen félretolta magát a problémát. Vagy a következő költségvetési évre halasztotta a jogos igény teljesítését, vagy egyszerűen évekre pihentette az ügyet. Így a régi finanszírozás mai szemmel először is rendkívül precíz, pontos, ugyanakkor meglehetősen garaszkodó és elfogadhatatlanul lassú volt. Bármennyire is kudarc a mai finanszírozási gyakorlat, rendszerelméletileg teljességgel indokolatlan a régi gyakorlat bármilyen elemének akár érvszerű felhasználása is. Már csak azért is, mert a régi szisztéma ma politikailag vállalhatatlan finanszírozási elemeket is tartalmazott: itt van a tandíj, a tanárok jövedelemkiegészítő juttatásai (leckepez, magántanári átalány) stb.

A miniszteriális érvelés itt használja fel a történelmi példákat mondván, hogy az új törvény nevében a minisztérium lemond döntéshozói jogkörének jelentős részéről, és így visszaáll a régi, az egyetemnek autonómiát biztosító rendszer. Kezdjük azzal, hogy az új egyetemi vezetés várhatóan kétpólusú lesz, a régi vezetés egypólusú volt. Így logikai lehetetlenség visszaadni a döntéshozói mechanizmust, mert felvethető egy kérdés: akkor most melyik pólusnak adjuk vissza? Továbbá a régi egyetem az oktatásszervezés, az idetartozó személyi ügyek (kinevezések, megbízások stb.), az egyetemi intézetek munkaszervezését illetően volt autonóm, a gazdasági autonómiája erősen kérdéses.

A professzori testület az oktatásszervezés terén abszolút döntési jogkörrel bírt. Az intézetigazgató professorok saját intézetüket abszolút hatalommal igazgatták. Az oktatás és kutatás önállóságát, a tudomány szabadságát a kifelé megnyilvánuló autonómia legfőbb kritériumának tartották. A kolozsvári egyetemen nem volt hittudományi kar, így sokkal egyértelműbben vallhatta a világnézeti semlegesség elvét. De a régi egyetem éppen ott nem volt autonóm, ahol a miniszteriális elvek szerint a majdani egyetemek autonóm intézményként működnek. Jelesül a gazdálkodás, a finanszírozás területén. Ebben a vonatkozásban minden egyetem alapjában véve a költségvetéstől függött, az egyetem gazdasági életét a minisztérium és a

számvevőszék a lehető legaprólékosabban ellenőrizte — mai szemmel elképzelhetetlenül erős gazdasági függésben állt a régi egyetem a minisztériummal, ill. a kormánnyal.

Foglalkoztatáspolitikai egykor és ma

Az egyetem legkisebb elemezhető szervezeti egysége a tanszék. Ma az összes leépítési, visszafejlesztési igény ellenére elképesztően sok tanszék működik az egyetemeken, méreteikben is komoly különbségek léteznek a tanszékek között. A harminc-ötven fős tanszéktől a négy-öt fős tanszékekig — sokféleképp szerveződik az oktatási és kutatási tevékenység. S ha már a történeti összehasonlítás lehetősége adott, érdemes rámutatni arra, hogy régen a tanszék egyszemélyes volt. Kizárólag nyilvános rendes vagy rendkívüli tanárral töltötték be a központilag meghatározott oktatási feladatkörrel szervezett rendes vagy rendkívüli tanszéket. A pályázó tudta, milyen alapkursusokat vállal, hány órában köteles előadást tartani, és hogyan köteles kiegészítő kurzusokat hirdetni.

A professzori kinevezéseket az uralkodó adott, a felterjesztéseken és kinevezéseken Ferenc József, IV. Károly és Horthy aláírásai szerepelnek. Ha egy tanszék üressé vált, akkor először is a KT formálisan annak nyilvánította és gondoskodott a helyettesítésről. A helyettesítés feladatát a tanszék profiljához legközelebb álló vezetők kapták miniszteriális díjazás (a professzori fizetés 50%-a) mellett. Adjunktus vagy tanársegéd csak akkor kapott állandó helyettesi megbízást, ha intézetet is vezetni kellett az átmeneti időszakban. Ami az állás betöltését illeti, a KT ugyanazon ülésén felállított egy általában háromfős bizottságot, mely a következő ülésre véleményes jelentést készített, azaz javaslatot tett az esetleges meghívásra vagy a pályázat kiírására, meghívás esetén személyi javaslatot is tett. A bizottság feladata volt továbbá a pályázat lebonyolítása, a beérkezett pályázatok rangsorolása és minősítése. A bizottság véleményes jelentései nagyon gyakran komoly vitát keltek, hiszen egyáltalán nem volt mindegy, ki kerül a csapatba. A miniszternek nem illett beleszólni a kinevezés vitájába. Ha megtette vagy a kar megkérdése nélkül nevezett ki valakit, akkor lépését a kar saját autonómiájának megsértéseként értelmezte, s az így kinevezett tanár nem is tudott sokáig megmaradni állásában.

Oktatási feladatokat rajta kívül a magántanár és a magántanító kapott a karon. A magántanár nagy fenntartásokkal hozható csak összefüggésbe a mai docenssel. Sem a magántanár, sem a magántanító nem állt kinevezéses munkaviszonyban az egyetemmel, általában másutt volt állami alkalmazásban. Szerződéses munkadíját az állam garantálta, amennyiben a minisztérium megerősítette a kar által megítélt magántanári címet (*venia legendi*). A magántanár foglalkoztatása az egyetem, szűkebben a kar kizárólagos privilégiuma volt. A magántanári címet elvileg kétféleképpen lehetett megszerezni. Az egyik a belső fejlesztés diktálta előmenetel, azaz az utánpótlás igényéből fakadó előmeneteli lehetőség. Ismételten nem tanszéki, hanem intézeti vonalon lehetett így haladni. Egy tehetséges és szorgalmas, a főnöke bizalmát élvező tanársegéd pontosan tudta, milyen irányban érdemes szakosodnia, ha egyszer majd főnöke örökségébe léphet. A főnök beosztottjára sohasem volt féltékeny, hiszen az ő kinevezése törvényes nyugdíjaztatásáig (70 év), ill. haláláig szólt, idő előtti nyugdíjaztatását csak valamilyen szabálytalanság, törvénytelenység okozhatta. A belső fejlesztéssel magántanári címet szerzettek ritkán kaptak meghívásos kinevezést, többnyire részt kellett venniük a pályázatban.

A *venia legendi* megszerzésének másik lehetősége, hogy egy másutt foglalkoztatott egyén fordult az egyetemhez a cím megszerzése érdekében. Különösen a jogakadémiai rendes tanárok kinevezése függött attól, hogy valamelyik jogi karon megszerezte-e a kinevezendő tanár a habilitációt, a bölcsész és a természettudományos képzésben egy gimnáziumi vagy reáliskolai tanárnak adott rangot, ha magántanárként egyúttal az egyetem is foglalkoztatta. Saját munkahelyeiken megbecsülést vívtak ki és jó eséllyel pályázhattak a megürült tanszékekre akár saját fejlesztésű, akár külső foglalkoztatású pályázóról volt is szó. Egy biztos: a habilitációs folyamat beindításáról, a minősítés folyamatáról, a cím odaítéléséről, ezzel összefüggésben a cím birtokosának szakmai megítéléséről, végeredményben kinevezéséről volt itt szó. Az egész procedura, az elejétől a végéig, az illetékes kar szakmai kompetenciájába tartozott. Tényleg fura érzés belegondolni, hogy mit szólt volna a professzorok testülete, ha megvonván tőlük a meghívásos kinevezés lehetőségét, mindenáron — olykor rettenetesen formális — pályázatra kényszerítik őket. Továbbá ha nem ők döntenek a kinevezett személyéről (bár erre azért volt, mindig botrányt okozó példa), ha bárki is kétségbe vonná a náluk nyert kinevezés értékét, az órahirdetési jogosítványokat. Amennyiben egy magántanár két éven (négy fél éven át) nem hirdetett órát a karon, vagy jelentkező híján nem tudott órát tartani, akkor a kar megvonta tőle a *venia legendi*. Kérhette továbbá az illető magántanári átminősítését egy másik egyetemre is.

A magántanítói foglalkoztatás kiegészítő órák tartásával (pl. bölcsészkar nyelvi órák) állt kapcsolatban, a magántanári cím odaítélésénél a habilitáló tudományos eredményeinek értékelése mellett szempont volt az is, hogy a karnak szüksége van-e új kollégával kiegészíteni a tanári kart, kell-e bővíteni az oktatás profilját az új kolléga speciális óráira.

A mai értelemben vett tanszékvezető lényegében azonos a régi intézetigazgatóval. A nyilvános rendes tanár intézetigazgatói kinevezést is kapott, amennyiben az általa oktatott szakterülethez intézményirányítási teendők is társultak.

Bizonyos karokon speciális feladatok ellátására a mai tanszékhez hasonló szervezeti egységek működtek, azonban ezeknek nem voltak direkt oktatási feladataik. Tudományegyetemeken a jogi kar és (elvben) a bölcsészkar sem ismerte az intézet

fogalmát, tanszékekből állt. Habár a kolozsvári bölcsészkaron két intézet, a régészeti s a földrajzi, külön működött. Az orvosi karon elméleti intézetek és klinikák biztosították a tudományos kutatás és a betegellátás gyakorlati feladatait, a természettudományi kar a kolozsvári egyetemen tisztán intézeti alapon szerveződött. Az adjunktus, a tanársegéd és a gyakornok intézeti alkalmazott, tehát nem tanszéki munkatárs volt. Oktatási feladatokat az adjunktus vagy a tanársegéd csak akkor kapott, ha egyúttal magántanári címmel is rendelkezett. Nem adjunktusként, hanem magántanárként tanított.

A mai tanszéki rendszer ismeri a tanszékvezető, a vezető oktató és a beosztott oktató fogalmait. A régi nyilvános rendes tanár nem vezetője, hanem egyszemélyes képviselője volt tanszékének. A vezető és a beosztott oktatók ma nem intézeti, hanem tanszéki alapon végzik oktatói és kutatói munkájukat. A mai rendszer nagy gondja, hogy az ún. beosztott oktatók határozatlan idejű foglalkoztatással végzik munkájukat. Néhány éve elkezdtek az új oktatók alkalmazásának szerződéses (határozott időre szóló) gyakorlatát. A régi rendszerben egyedül a tanárok alkalmazása szólt határozatlan időre. Minden más foglalkoztatást meg lehetett újítani egy-két év múlva, amennyiben az állásban foglalkoztatott kiérdemelte vezetője bizalmát. Minden álláselnyerés esetén, akár új állásról, akár hosszabbításról volt szó, a pályázó írásos kérvényét a vezető előterjesztette a kari tanács ülésén, a döntés kari döntésként a minisztérium elé került. A minisztériumnak egyszerű tudomásulvételi jogosítványa volt. Amennyiben az adott állás üres volt, a megfelelő díjazást magától értetődően folyósította.

Hasonlóképpen működött a kisegítő személyzet (altisztek: laboráns, műszaki altiszt valamint szolgák) állami alkalmazásának mechanizmusa. A tudományos segédszemélyzet jelentős segítséget kapott az állami állásba kinevezett (nyugdíjjal járó) kisegítő személyzettől (laboráns, preparátor, műszaki altiszt, szolga). Minden állami alkalmazott — a szolgáltól az egyetemi tanárig, ideértve a vezetői apparátusok (rektori, dékáni hivatalok, questura, gondnokság, kórház-igazgatóság stb.) kinevezett munkatársait is — kinevezésük kapcsán esküt tettek, innentől számították állami szolgálatuk idejét.

Az úgynevezett napidíjasok (ma hivatali adminisztrátorok) és napibéresek szintén állami alkalmazottak voltak, munkadíjat az egyetemnek biztosított keret alapján kaptak. Bizonyos szolgálati feltételeknek megfelelően és egyedi elbírálás alapján megkaphatták kinevezésüket, ám törvény biztosította állásukat évtizedekig megtarthatták, legfeljebb nem nyugdíjas állásban voltak.

A rendszer különbséget tett kinevezett szolga és napi béres szolga között. Minden alkalmazás — beleértve a napi béres szolga alkalmazását is — határozatlan időre szólt, a napi béres szolga állása viszont nem volt nyugdíjképző. A napi béres szolga tehát nem volt azonos a napszámossal (ez utóbbi alkalmi munkavállaló), tényleges alkalmazásában bármennyig maradhatott, adandó alkalommal azonban szolgai kinevezést (nyugdíjas állást) is kaphatott. A szolgai állás megbecsült, elismert tisztség volt, melyet több éves munkával lehetett kiérdemelni. Közülük kerültek ki belső fejlesztéssel a műszaki altisztek (kertész, gépész, kapus, könyvkötő stb.) és az adott szervezeti egység ún. laboránsai. Úgyhogy van válasz arra a nyilvánosság előtt elhangzott miniszteri kérdésre, hogy vajon milyen történelmi példák indokolják, hogy pl. egy kertész mint egyetemi munkavállaló szükségképpen állami alkalmazott is legyen. A válasz így hangzik: a kertészi állás államilag finanszírozott, nyugdíjat biztosító, igencsak megbecsült állás volt a régi egyetemi gyakorlatban. A kertész kinevezéséhez miniszteri jóváhagyás, azaz a megnevezés tudomásul vétele volt szükséges. Az összes állami alkalmazott hivatalos esküt tett — a kertész is —, fizetésüket az eskü letételének napjától kezdték folyósítani. A napibéresek, ill. napszámások alkalmazásához miniszteri jóváhagyás nem volt szükséges, de az alkalmazások pénzügyi keretét szigorúan ellenőrizték.

Az állam által adott fizetések a tanárétól a szolgáléig költségvetésileg szabályozott fix fizetések voltak, szó sem lehetett arról, hogy azonos foglalkoztatásban különböző javadalmazások létezzenek. Szomorú bizonyítéka mindezen állításnak az az eljárás, amelyet a trianoni összeomlás idején gyakorolt a minisztérium és az egyetem. Minden alkalmazottjának a tanártól a napi béres szolgáléig felkínálták a választás lehetőségét: átjönnek az új trianoni határon és a csonkává vált Magyarországon kezdenek új életet vagy vállalják életük további szakaszában a román állam fennhatóságát Kolozsváron vagy másutt Erdélyben. Hogy ki hogyan döntött, más kérdés, de a magyar állam mindenkinek felkínálta a választás lehetőségét.

Belső autonómia és intézményirányítás

Az egyetemen régen is és egyelőre ma is a rektor az egyszemélyi vezető, akit régen az úgynevezett elektori gyűlésen választották meg, ma a pályázó jelöltek közül szavazza meg az egyetemi tanács. A kolozsvári egyetem karain május vége táján tartottak egy kari tanácsulást, ahol négy elektort választottak, így a rektort — négy kar révén — egy 16 tagú, összetételében évről évre változó testület választotta meg. A választást döntően befolyásolta az a szabály, hogy minden évben másik karról kellett rektort választani, jogász, orvosi, bölcsész és természettudományi sorrendben. A rektor megbízatása egy tanévre szólt, a következő tanévben a prorektori megbízatás várt rá. (A dékánválasztás hasonló elvek szerint ment végbe. A kar professzorai maguk közül dékánt választottak, s egy tanéves dékánság után a volt dékán a prodekáni teendőket látta el a következő tanévben.) Ennek a szisztémának nagy előnyei és nagy hátrányai is vannak. Előnye először is a kiszámíthatóság. A gyakorlatban ugyanis stabil vezetői párosok irányítják az egyetem életét, ha orvos a rektor, akkor jogász a prorektor (ő volt ugyanis az előző év rektora) stb.

Ha a rektor személye menet közben megváltozott (pl. Szegeden, 1925-ben az akkori rektor, Veszprémi Dezső orvosprofesszor meghalt, vagy 1874-ben Schulek Vilmos orvosprofesszor rektor Pestre távozott), az új rektort szigorúan arról a karról választották. Kolozsváron az alapítástól Trianonig tartó időszakban egyetlen egyszer tértek el ettől az elvtől: az 1918/19-es tanév rektora, a bölcész Schneller István nem egy természettudományi karhoz tartozó tanárnak, hanem a jogász Kolosváry Bálintnak adta át a rektorságot, tekintettel a rendkívüli körülményekre. (Schneller idején, 1919. május 12-én, foglalták el a románok az egyetemet.) Kolosváry két tanéven át töltötte be a rektori tisztséget, utolsónak hagyta el Kolozsvárt 1921 október elején. A szokatlan lépést nagyon komoly karközi egyeztetés előzte meg, s első dolguk volt Szegeden visszaállítani a rendet. A rektori tisztség egyetlen egyszer volt betölthető, dékánnak és prodékánnak többször is megválaszthatták ugyanazt a személyt, természetesen mindig nyilvános rendes tanárt. (Ajtai Kovács Sándor több éven keresztül, folyamatában vezette az orvostudományt, egyszerűen mindig őt választották meg dékánnak.)

A rektori és dékáni vezető személyét ma kizárólag pályázat útján lehet megtalálni. Nem egy évre, hanem több évre szóló vezetői megbízásokról van szó, a választás annyiban alulról felfelé haladó folyamat, hogy a mindenkori kari tanács, ill. egyetemi tanács állásfoglalása dönt a dékán, ill. a rektor személyéről. Megjegyzendő, hogy a pályázási szakasz végpontján, a végzavazásnál a demokratikus vívmányként értelmezett többes jelölés esetén is általában csak egy igazán potenciális jelölt pályázatát erősíti meg az illetékes testület. A dékáni és rektori feladatkör folyamatosan több éven, ciklusokon át betölthető, könnyen előfordulhat, hogy a dékán vagy a rektor évekre bebetonozza magát vezetői tisztségébe. Ez a rendszer folyamatos vezetési stabilitást ad, kiszámíthatatlanná teszi viszont a vezető személyét és azt az időt is, melyet ténylegesen pozíciójában be tud tölteni.

A régi rendszer másik előnye az a magabiztos tekintély, mely a dékán, de főleg a rektor munkáját kísérte. A mindenkori rektor soha nem ragaszkodott funkciójához, hiszen a törvény szerinti egyéves megbízáshoz nem is érdemes. Ugyanakkor a legnagyobb tisztelettel köszöntötték őt, a nagyméltóságú rektor urat, de a tisztelet nem annyira a személynek, sokkal inkább a rangnak szólt. A rektor személyében voltaképpen maga az egyetem tekintélye manifesztálódott. A régi idők professzorait gyakran gúnyolták amiatt, hogy mindig is megkövetelték tekintélyük formális elismerését, pl. a megszólításukban. Idővel azonban az elemző megtanulja a mindenkori formalizmust értékelni. A következetes formalizmus az ügyintézés zavartalanságát garantálta. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy mind a rektor, mind pedig a dékán — tisztelet ide vagy oda — voltaképpen szolgálatot teljesített, minden egyes lépésüket az egyetemi tanács és a kari tanács nyilvánossága előtt tették, csak akkor intézkedhetett, ha az ET vagy a KT arra felhatalmazást adott. A kartársak kíméletlenül számon kérték a vezetői hatáskör bármilyen túllépését. Egyetlen példa: Elképzelhetetlenül nagy botrány lett volna abból, ha egy dékán egy kollégánál szerzett jegyet csak úgy beír egy hallgatói indexbe. Ma szó nélkül megetheti ezt mind a tanszékvezető, mind a dékán és esetleg az illetékes rektorhelyettes.

A régi egyetemi vezetés nem gyakorolt munkáltatói jogokat az oktatókkal szemben, s ahogy már volt róla szó, a gyakornok, a tanársegéd és az adjunktus akkor nem látott el oktatói feladatokat. Sem a rektor, sem a dékán semmilyen munkáltatói jogot sem közvetlent, sem átruházottat nem gyakorolt. A professzorok tekintélye elsősorban abból fakadt, hogy a *maguk területén* — intézetigazgatóként — a munkáltatói jogok gyakorlásában, személyi döntések hozatalában abszolút hatalommal és tekintéllyel rendelkeztek. Személyi javaslatukat a kari tanács mindenkor magáévá tette, a felterjesztéseket a minisztérium felé egyszerűen tudomásul vette. Az egyetemi tanács csak közvetítői szerepet vállalt ezekben az ügyekben. A kar kompetenciájába tartozott a magántanári címek odaítélése. A minisztériális megerősítés pusztán formalitás volt. A tanári kinevezések szintén kari hatáskörben szerveződtek, de ez részletesebb kifejtést igényel. A lényeges mozzanat az irányítói autonómia összehasonlítása. Ma a bizonytalan pályázattal hivatott eldönteni az alkalmazásokat és egy teljesen másként szerveződő kari, ill. egyetemi tanács dönt olyasmiről, amit közvetlenül is nem ismer. Régen a professzor, igazgató egy személyben volt döntéshozó személy, döntése viszont a kari tanács közös határozataként ment tovább a felsőbb szervekhez. Még egyszer: sem a dékán, sem a rektor személyi ügyekben nem volt döntéshozó, csak a kar, ill. az egyetem munkájának koordinálását végezte. Sőt, Kolozsváron a kari tanács, mint a professzorok testülete tekintélyesebb szerv volt az egyetemi tanácsnál, a pesti egyetemi vezetés beleszóllhatott az egyes karok döntéshozó mechanizmusába, Kolozsváron ezt nem tehette meg.

Fontos szempont továbbá, hogy elvi különbség van a régi és a mai kari, ill. egyetemi tanács összetételét illetően. A régi egyetemi tanács Kolozsváron hét főből állt: rektor, prorektor, a négy dékán és az egyetemi tanácsjegyző. Ez utóbbi néma szereplője volt a tanácsüléseknek, feladata a jegyzőkönyv-vezetés volt. A régi kari tanács a kar összes rendes és rendkívüli tanárából (elnöke a dékán) s a magántanárok választott képviselőjéből állt. A jegyzőkönyvet a legfiatalabb tanár, az orvoskaron választott jegyző vezette. Manapság mind a kari, mind az egyetemi tanács lényegesen nagyobb testület, tagjainak egy harmada állami vezető, egy harmada választott egyetemi oktató, egy harmada diák. Ezek a testületek döntenek minden személyi ügyben is. Ad absurdum: egy német nyelvszakos tanársegédnek beleszóllása van abba, hogy ki legyen pl. a politológia tanszék vezetője.

Visszatérve a régi megoldáshoz, a kari tanácsülések jegyzőkönyvei a professzorokat az eltöltött szolgálati idő szerinti erőssorrendben közlik, majd az esetleges rendkívüli tanárok jönnek, a végén a jegyző neve szerepel. A legfiatalabb rendes tanár addig teljesítette a jegyzőkönyv-vezetést, míg új kollégát nem köszönthetett a kari vezetés. Sokszor éveket körmölhetett az ifjú

kolléga, néha csak egy hónapig volt jegyzőkönyv-vezető. A rendszer egyszerre biztosított tekintélyt és hatékonyságot a vezetés számára. A döntés úgy vált kollektív döntéssé, hogy kollégájának illetékességi körébe senki sem szólt bele. A viták a kari ügyeknél lángoltak fel igazán. A szavazásos döntést a kisebbség elfogadta, de feltűnően gyakran éltek a különvélemény nyilvánításának lehetőségével. A különvéleményt véletlenül sem a rektornak vagy az egyetemi tanácsnak nyújtották be, az egyetemi vezetés mindig is tudomásul vette a közvetlenül a *minisztériumhoz* benyújtott különvélemény tényét. Az egyetemi autonómia érdekes megnyilvánulása azonosítható. A dékán kötelessége ekkor is a kari tanács jegyzőkönyvének egyszerű felterjesztése, egyúttal annak bejelentése az egyetemi tanács és a minisztérium felé, hogy valamely vitás kérdésben különvélemény született. A döntés meghozataláig a minisztérium állásfoglalására vártak. A végső döntést azonban így is a kar hozta, nem az egyetemi tanács, főleg nem a rektor, immáron a minisztériumi állásfoglalás ismeretében. Igaz, előfordult néhányszor, hogy a minisztérium a KT vagy az ET akaratával ellentétesen döntött, de ekkor a kar (vagy az egyetem) mindig is szóvá tette az autonómia megsértésének tényét. Kétségtelen viszont, hogy az ügyintézés ilyen formája mai szemmel elképzelhetetlenül lassú volt, a végső döntésekre alkalmasint hónapokat, néha éveket kellett várni.

Másik feltétlenül magyarázatra váró eleme ennek a rendszernek a prorektori és a prodékáni feladatkör. Mosolygásra késztet, hogy vannak ma olyan intézmények, ahol a volt rektorok a megtiszteltetés jegyében prorektori címet kapnak. Az eredeti prorektorság ugyanis egyáltalán nem a megtiszteltetésről, hanem a munkáról szólt. A volt rektor éppen azért kapta a prorektori címet (sokkal inkább feladatot), hogy a megtiszteltetés éve után legyen alkalma visszaszokni a munkához. A prorektor olyasmint csinált, amit ma egy szervezőtitkár, főtitkár, esetleg rektorhelyettes végez. A rektor helyetteseként konkrét ügyeket intézett, bizottságokat működtetett, tárgyal, döntés-előkészítő tevékenységet folytatott. Semmi tekintélyesség, sokkal inkább hivatali aprómunka. Így letudván a rektori és prorektori évet, megdicsőülten, tekintélyében megerősödve tért vissza a tanszékére.

Ellenpéldaként nézzük meg a mostani vezetői gyakorlatot. A jelenlegi KT és ET összetételéről már esett szó, döntéshozói képesség tekintetében jelentős különbség van a KT és az ET között. Kezdjük azzal, hogy sok tanszékvezető eleve nem lehet szavazati jogú tagja a KT-nek, lévén hogy több a tanszék, mint ahány tanácstagi hely van a tanszékvezetők számára. Ezek a professzorok véleménynyilvánítási joggal vesznek részt a KT ülésein. Az ún. tanszékvezetői értekezlet tekinthető igazán operatív testületnek, amely viszont zárt üléseket tart, ugyanúgy mint pl. a gazdasági vagy oktatási szakbizottság. A KT tehát egyszerűen jóváhagyja a szakmai testületek zárt ülésein titkosan született döntéseket. A demokrácia megnyilvánulásának tartjuk továbbá, hogy a diákok mind a kari, mind az egyetemi vezetői testületben szavazati joggal, egy harmad arányban képviseltetik magukat. A hajdani professzori testület a kari autonómia nevében igencsak csodálkozna ezen a gyakorlaton. Egyszerűen nem értenék, mit keresnek ott a diákok. Ezen a ponton szándékoltnak konfrontálódik autonómia és demokrácia — már ami a vezetés belső felépítését, összetételét és a döntéshozói mechanizmust illeti.

A demokrácia nevében szavazhatnak továbbá az ún. nem-oktatók képviselői is. Hajdan a közelébe sem kerülhettek semmilyen vezetői testületnek. Mind a KT-ben, mind az ET-ben jelen vannak a vezető és beosztott oktatók képviselői. Azelőtt legfeljebb a KT-n képviseltette magát a magántanárok testülete, szó sem lehetett arról, hogy adjunktus, tanársegéd vagy gyakornok jelen legyen a tanácsüléseken.

Összefoglalva: amennyiben az autonómia egyik aspektusát a vezetés, szervezés, döntéshozás mechanizmusában az ún. *belső autonómia* sajátosságait elemezzük, meg kell állapítani, hogy az teljesen ellenkezik ugyanennek a döntésmechanizmusnak a mai szellemiségével, mely viszont a *demokratikus* elvekkel áll összhangban. A régiek autonómiát a döntéshozók szuverén, tekintélyes kis csapatának tulajdonították, és ezen kis csapat tagjai maguk között tartották be a demokratikus ügyintézés — állásfoglalás és véleménynyilvánítás — szabályait, gondosan ügyelvén saját testületük tekintélyére. A mostaniak a demokratikus játékszabályok kiterjesztésén alapuló döntéshozatali mechanizmusban gondolkodnak, ebből következően a vezető testületek másutt, korábban titokban előkészített, a lehető legtökéletesebben kidolgozott javaslatokra kell formális áldást adni. Vagy belső döntéshozói autonómia, vagy pedig demokratikus ügyintézés. Ezt sugallja a régiek és a maiak gyakorlatának első és minden további összevetése.

University Autonomy in Hungary — Past and Present

Paper presented at the 46th Study Week conference organized jointly by the HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) and MIKES INTERNATIONAL, held between 8 and 11 September 2005 in Elspeet, the Netherlands, and entitled *Western Hungarian Spirituality*.

The author provided in this paper a clarifying overview of the issue of autonomy and academic organizational structure in pre WWII Hungary. This topic is of enormous interest and importance due to the implications of the “Bologna-syndrome” occurring in present Hungary. In author’s view references are made too often to the past system without any knowledge of it, hence derailing a real and professional discussion on the (re)structuring of Hungary’s academic system.

TÓTH, Miklós : Vallási horizontunk *

*Isten! kit a bölcs lángesze fel nem ér,
Csak titkon érző lelke óhajtván sejt:
Léted világít, mint az élő
Nap, de szemünk bele nem tekinthet.*
Berzsenyi Dániel

A vallással foglalkoztunk már több írásunkban.[†] Azokra itt utalunk. Röviden szólva: a vallást mint emberi jelenséget tekintjük. Alapja az ‘erő’ és a ‘hit’. A hit az Én és a Nem-Én összeolvadásának a reflexmomentuma, a magunknak, tudattartalmunknak a létben való elhelyezése ösztönös jele. A hit a ‘van’. A lét számunkra mint az élet jelentésteljes erői egésze jelenik meg, amelyben magunkat fenn kell tartanunk és ki kell fejtenünk. Mi a kriticismus útját járjuk tudván, hogy csupán a magunk képeit ismerjük meg. Azokat rendezzük gondolkodásunk törvényei szerint fogalmi, eszmei, értékes, rendszeres egészbe. A lét egészéről, azaz az ismertről s a nem-ismertről, a megismerhetőről s a meg nem ismerhetőről — ideértve paranormális tapasztalatainkat is — mint egészről szükségképpen képet alkotunk magunknak. Abban magunkat elhelyezzük, fenntartjuk és kifejtjük tudatvilágunk tartalma és törvényei szerint. Az ember, mint az élet minden egyede, önmagát állítja, kifejti, transzcendálja, magát belealkotja környezetébe az azzal való ‘összjátékban’. Ez emberi adottságunk, feladatunk, sorsunk. Tudatunk tartalma a maga rendje szerint nyitottan kifejlő egész. Jelentésvilágunk a tapasztalaton s a fogalmakon keresztül az eszmékben, értékvilágunk az élv- és a haszonértéken keresztül az önértékben teljesedik ki. Érték az ember alkotó önkifejlésének a jele. Ez a szeretet szülötte, amely alkotásunkat — ideértve embertársainkhoz való viszonyunkat is — előnti. Világunk a mi alkotásunk. A valóság erőteljes, értékes. Ennek tökélyét a lét teljességében a ‘szent’ szó fejezi ki. Erről a szent egészről (s minderről, ami annak mint ilyennek a része) szükségképpen képet alkotunk magunknak, abban magunkat fenntartjuk s abba magunkat — az ímént használt kifejezéssel — belealkotjuk. Ezt jelképek útján tesszük. ‘Erő győzött le minket’: ez a vallás születésének a kezdete. A vallás a sors reflexe, életuraló jelképek rendszere.

Az emberi élet minden ízében vallásos. Ezt napjainkban különösen tudatosítanunk kell magunknak, mert — mivel a vallás fogalmát beidegződötten azonosítjuk bizonyos ismert, változó vallási formákkal — abban a hiszemben vagyunk, hogy a vallásos elemet ki lehet iktatni közösségi életünkből. Viszont csupán arról lehet szó, hogy bizonyos jelképeket másakkal cserélünk fel vagy igyekszünk felcserélni. Ha azonban a vallást olyan módon fogjuk fel, mint mi tesszük, akkor megértjük, hogy a vallásos gondolkodás és magatartás elől nem térhetünk ki, tudatosan vagy nem-tudatosan, mivel az életünk alapvető része.

A vallás a jelképek területe, a jelkép pedig a jelentés szelencéje, amelyben a tartalom a döntő. A kérdés az, hogy milyen erő-központ, milyen jelentés, milyen érték körül áll elő egy-egy vallásos hálózat s milyen módon kristályosodik ki a ‘hívők’ gondolatvilágában. Állam, nemzet, politikai párt, család, munkakör stb. stb. mind vallásos világ, amely hívői életét kitölti, beletagolja környezetébe világába, ilymódon élteti, fenntartja, kibontakozásukat a lét egészében elősegíti a maga jelképrendszerével, rítusaival, értékrendjével, ‘kódjával’, az általa — azaz a hívők tudatában — felölelt valósággal. A kérdés az, hogy milyen erő-tapasztalat, milyen központi sors-jelentés, milyen értékvilág, milyen lét-élmény körül kristályosodik ki egy-egy vallásos rendszer, egy-egy személy, egy-egy vallásos közösség vallásvilága. A vallás mindig a megtapasztalt, létező valóságban él, hat. Ha nincs benne üdvözítő erő, üres hüvellyé válik: ‘A nagy Pán halott’. Ez azt jelenti, hogy a jelkép egzisztenciális jelentése, hatása meggyengült, vagy esetleg áttevődött más jelképre, amely mint kozmikus, azaz tudatunkban az egész életet betöltő erőcsatorna ezt az éltető feladatot betölti. Vallásos jelképek ezen egzisztenciális funkciójának a gyengülése azonban nem szükségképpen jelenti azok eltűntét. Azok részei gondolkodásunknak, életmagatartásunknak. Nem tűnnek el, csak megváltoznak. Tartalmuk öltözik át részben vagy egészben más jelképekbe. Később gyakran visszajönnek, hogy élettöltő funkciójukat új helyzetekben végezzék tovább. Gondolatok nem halnak meg, csak néha elrejtőzködnek. Akinek van füle a hallásra, hallja.

*

* *A Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International 2005. évi, 46. Tanulmányi Napok konferencián ‘Vallási Perspektíváink. Magyar Küldetések’ címmel tartott előadás ártírt szövege. („NYUGATI MAGYAR SZELLEMLÉNY”; 2005. szeptember 8-11., Elspeet, Hollandia.)*

† *Tóth Miklós: Intellectus quaerens fidem, Contemplatio Claudeopoliensis, Kolozsvári Elmélkedés, Mikes International, I. évfolyam, 1. szám, 18. oldal és a Magyar Filozófiai Könyvtár VII kötetében, Fehér M. István és Veres Ildikó (szerk.): Filozófia és teológia a magyar eszméletben, Miskolc 2003. 281. oldal, továbbá uő. A vallás(ok) jövője, Mikes International, IV. évfolyam, 3. szám, 7. oldal.*

Említettük az ember és minden élő egyed öntranszcendáló jellegét. *Az önállításban és az ebből folyó öntranszcendálásban látjuk az élet megnyilatkozását annak minden területén.* Az önálló élet-egyed transzcendálja magát. Amint fent említettük, transzcendálja magát önmagán túl a lét egészébe, amelyről magának tudatvilága rendje és tartalma szerint képet alkot. Az számára gondolati, egzisztenciális valóság. Ennek az öntranszcendálásnak a formája az emberi alkotás is. Az ember önkifejlése az alkotásában nyilvánul meg, amelyért ő személyesen felelős. Az alkotó ember teremti életútját, sorsát az élet erőivel való küzdelmes összjátékban. Ez az életút, a történelem, tettek sorozata, alkotó tettek, melyek egymást követik s ilymódon, minden megtorpanásuk és visszakapcsolásuk ellenére, madártávlatban szemlélve egyenes vonalban összetartoznak. Ennek eszmei jelentősége jut kifejezésre a keresztyénség eszkatológikus élet-szemléletében: az Utolsó Ítéletben és a Mennyei Jeruzsálem ideális képében. E gondolat jelenik meg Hegel Világzsellem-konceptiójában, annak a történelemben történő kifejlésében, amelyből többek közt a felvilágosodás és a 20. század egyik ismert vallása, a marxizmus is előállt. Ehhez az önállításból előálló transzcendálás szükségszerűsége adja meg a kulcsot. Ennek következtében az ember sorsának a történeti útján jár, a maga tetteiért felelős élete egészében. E felelősséget nem veszi le a válláról sem lélekvándorlás sem a közösségben való feloldódás, hiszen azért is felelős mint annak alkotó része. Ez a felelősség az emberi léttel jár s így kozmikus felelősség, tragikus mint az emberi létezés maga, melyet csak a kozmikus kegyelem gondolata tehet elviselhetővé annak a számára, aki azt elfogadja. E felelősségnek a kritériuma az ember számára a maga emberi feladatának tiszta jelentés- és értékalkotó betöltése képességei maximális felhasználásával ilymódon teljesítvén emberi hivatását élete során, az ő lét-esélye folyamán. Ez a lét egészében rajta nyugvó 'szent' kötelesség, amely magára és egyben önmagán túl mutat: embertársaira, az egész teremtett világra, túl idő és tér korlátain. Embertársa és minden iránt az életben a szeretet, azaz az alkotó szeretetnek kell az embert vezetnie. Egyrészt ő maga alkot s alkotása tárgyát beragyogja szíve szeretete, az emberi kreatív önkifejlés reflex-jele, míg társadalmi síkon embertársát mint az ő alkotását tekinti a 'szolgálat' értelmében azaz olymódon, hogy embertársa maga is ilyen önkifejtő és másoknak ezen lehetőséget nyújtó és nyújtani akaró ember legyen. Ez más mint az indiai gondolkodás számlalma mindennel s mindenkivel szemben, ami/aki a soha fel nem oldódó létben résztvesz, amely — a buddhizmusban következetesen átgondolva — a Nirvánában annak kioltásához vezet. Ez a keresztyénség alkotó jövőteremtő létmagatartása.

Ennek az alkotó szeretetnek, az emberi kifejlésnek a jövőre mindig nyitott vallásához nyitotta meg az utat a keresztyénség. Ez az a központi elem, amelyre abban ügyelnünk kell. Jelképrendszere a gyakorlatban különböző megjelenési formáin keresztül különböző módon adott arcot eme központi tartalomnak. Itt a tartalomra igyekszünk tekinteni, mint fentebb már mondtuk és arra a történelmi útra, amelyet megjár. Az pedig az emberi lélekben van lehorgonyozva, amelynek a jelképrendszerébe a mi kultúrvilágunkban ez a tartalom bele van építve, ámbátor természetesen időről-időre annak más és más elemei lépnek előtérbe. Ez az a zsinór, amelynek a mentén történelmünk alapvonala követhető. A keresztyénség megváltoztatja a világot 2000 év óta és szükségképpen megváltoztatja a jövőben is. Ebben a fejlődésben szükségszerűen megyünk tovább. Nem szabad belezárnunk magunkat egy-egy vallásos rendszerbe, mert annak a 'szitáján' keresztül kell látnunk s nyitott szemmel fel kell fedoznunk az azokban, azokon keresztül történő szellemi folyamatot, amelyet itt vázlatosan megpillantottunk.

A mai világunkban vallások harcában és egyben folyamatos syncretizmusokban élünk, erősebben mint valaha, mivel életünk ritmusa és kultúrvilágaink — azaz vallásvilágaink — érintkezése felgyorsult és erősebb lett mint az elmúlt évszázadok során. Ebben a fejlődési vonalat a keresztyénség értékvilága és egyenesvonalú jövőbe transzcendáló jellege adja meg. Ezt azonban fel kell ismernünk, észre kell vennünk a mindennapok jelenségei mögött, azokon keresztül. A történelem erői, amelyek lelkünkben hatnak, valamennyiünket tovább viszik egy nagy emberi egzisztenciális, azaz vallási áramlatban, annak a sodrásában. Ez mindenkit érint. A vallások közül egyik sem tudja ezt kikerülni, mert ez a szellem útja, amely a világpolitikán, háborúkon, tudományon és a mindennapi eseményeken stb. keresztül valósul meg, amint mindig is történt. Ehhez azonban nagy távlatokban kell gondolkodnunk s nem szabad megállnunk a meglévő jelenségeknél és kereteknél. Szemünket a szellemnek a törvényeire és tartalmára kell függeszteni, mégpedig abban a kozmikus összefüggésben, amelyben mindnyájan élünk, mert másképpen nem is élhetünk.

A fentiekben néhány általunk is további elmélkedésre szoruló gondolatot pendítettünk meg. Világos azonban, hogy ha nem vagyunk képesek az élethez mint egészhez közeledni, s abban az emberhez magához, ha abból nem vagyunk hajlandók kibontani azokat az emberi tudat-elemeket, amelyekben gondolatvilágunk nyugszik, akkor nem leszünk képesek megérteni, milyen problémákkal állunk szemben napjainkban egyéni és közösségi életünk vallási alapjainál. Ez létkérdés számunkra. A mult jelképei, útjai napjainkban nem rendelkeznek azzal az eleve biztos egzisztenciális jelentéssel, erővel mint a messzi multban, mivel vallási horizontunk kitágult. Ez mindig is így volt minden korszakban. Nekünk feladatunk előre tekinteni, nem a hátunk mögé. Nem elég szent könyvekre hivatkozni, hanem meg kell mondanunk, miért és mennyiben hivatkozunk azokra és feltenni a kérdést, hogy nem kell-e más 'szent' könyvekre hivatkozni. A megalapozásnak pedig tudatunk rendjéből kell származnia. Akkor talán eljutunk nagy kerülővel oda, ahol őseink is voltak, de mint a mi saját (újra való) felfedezésünkhöz. Ez a Re-formatio értelme, amelyet újra és újra végrehajtani kötelességünk. Ezen az úton remélünk tovább menni a jövőben. Akkor talán világos lesz számunkra, hogy a keresztyénség sokkal több mint napjainkban általában gondoljuk. A keresztyénség az egész emberiség vallásos útja, azaz egzisztenciális útja, az 'ecclesia invisibilis', a 'láthatatlan egyház' értelmében. Az itt

leírtakból talán kiviláglik, hogy a világ országainak nem kell — sőt szerintünk nem is szabad — vallásilag ‘semlegesnek’ lenniük, hanem tudatosan és kifejezetten a keresztyénség útját kell követniük a fentiek értelmében, mert csak a keresztyénség helyezi el az embert a lét teljességében a maga aktív alkotó tette hívó és kötelező nyitott ‘szent’ szeretet-világában és semmi más. Akkor lesz olyan referencia-pontunk, amelyből nézve többek közt megvilágosodnak számunkra a nyugati és a nem-nyugati kultúrvilágok, politikai és gazdasági ideológiák stb. vallási útjai a maguk történelmi összefüggéseiben és derengeni kezd az a jövőendő hosszú út, amely előttünk van, amelyen az emberiség különböző csoportjai a szellem belső szükségszerűségéből egymáshoz fognak közeledni és együtt fognak tovább menni. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a lényegre tekintünk és nem a jelenségekre. Hogy egyszer Pál apostollal szóljunk: „Nem a láthatókra nézünk, hanem a láthatatlanokra, mert a láthatók ideig valók, a láthatatlanok pedig örökkévalók” (II. Kor. 4:8).

*

Ezen az úton számunkra kiindulópont — de csak az — Böhm Károly és Málnási Bartók György bölcsellete. Itt nem ‘egy vagy két filozófia a sok közül’ áll előttünk, hanem egészen egyedülálló gondolkodók művei, melyek az ember emberi voltának a diagnózisai s melyeket általános emberi — s ezen belül magyar — kötelességünk tovább gondolni és tovább adni. Nem azért, mert ők tanították, hanem azért, mert írásaik felhasználásával általunk megpillantott általános emberi úton járhatunk, mert — előző cikkünk mottójával szólva —: Mindnyájan szentek vagyunk.

Our Religious Horizon

*Oh God, beyond the wit of the genius
Though felt and wanted secretly by his soul,
Your light is like the blazing Sun, but
Mortals are not to behold its splendour.*

Dániel Berzsenyi
(Translation by Peter Zollman)

The author continues his ‘contemplations’ about religion as a human phenomenon (vide ‘Intellectus quaerens fidem’, M.I. 1st year, 1st issue, p. 18 and ‘The future of religion(s)’, M.I. 4th year, 3rd issue, p. 7). He considers as a basic element of every living unit: erecting itself and transcending itself. This means for the human spirit its creative activity. The human being is religious and human life is religious life. Christianity is the only religion of ‘love’, being love of our own creation the source of ‘value’. Creating transcending ourselves means linear historic responsibility. The author is of the opinion, that Christianity will be the future religion of mankind in general and must and will be applied by all peoples, however with several forms of ‘syncretisms’.

HEGEDŰS, Loránt : Istenkérdés a modern filozófiában*

A filozófia párbeszéde, egyetértése és vitája az istenfogalommal oly régi, mint maga a filozófia. A 2500 éves filozófiai gondolkodás gyökereiig hatoló, egész történetének horizontját figyelembe vevő vizsgálódás nélkül a modern filozófiák istenproblémáinak kifejtése légből kapott vállalkozás volna. Így csak a kezdetekből indulhatunk el, hogy eljussunk a máig.

Megállapítható, hogy a filozófiatörténetben, az írásbelileg ránkmaradó gondolkodásban egyetlen Istennel kapcsolatos kijelentés sincs, amelyről el lehetne mondani, hogy azt ma minden filozófus elismeri. Sőt, a legkülönbözőbb és legellentétebb filozófiai vélemények érvényesülnek az istenkérdésben mindmáig: hogy Isten van, hogy Isten nincs, — hogy nem tudhatjuk azt, hogy ő van-e, vagy nincs, — hogy ennek ellenére biztonságunk érdekében jobb hinni, hogy ő van, illetve szabadságunk érdekében jobb hinni, hogy ő nincs. Évezredekken át ide-oda hullámzik a gondolat a két szélső álláspont között: Istent szükségszerűen gondolni kell, illetve — miután kétségessé válik, hogy őt megfelelően elgondolni képesek vagyunk-e — kérdéssé lesz, hogy ő gondolkodásunk értelmes tárgya lehet-e egyáltalán. Az átmenettel együtt hármass álláspont alakul ki: 1/ Isten szükségszerűsége (theizmus), 2/ kétségessége (agnoszticizmus), 3/ abszolút kérdéssége, tagadása (atheizmus). A filozófiában mind a háromnak megvannak a nagyon is jelentős képviselői, és mert a filozófia emberi vállalkozás, induljunk el Kant mondása értelmében: „*merd használni az eszedet, lehetetlen, hogy ez a merészség zavarba hozza az eget*”. Az Úr Isten vállalja a szabadság kockázatát, hogy a saját fejüktől egyesek úgy látják, hogy Ő van, mások, hogy kérdéses, hogy Ő van-e vagy nincs, ismét mások úgy látják saját fejük után, hogy Ő nincs. Más kérdés, hogy Isten mit mond saját magáról — ez már teológia, amelynek szükségességét a filozófia is beláthatja.

Mely indítékok mutatják *szükségszerűnek* Isten gondolatát tisztán filozófiai szempontból?

— A természet és a mindenség szemlélete rendet és célszerűséget mutat. A törvényszerű rend egy törvényadó Értelem elfogadására készlet, a célszerű folyamat egy célt adó Akarat elismerésére indít. Kell tehát egy értelmes végső lénynek lennie, aki a természetet minden értelmes végső törvényével és céljával teremtette, és ez a végső Lény: Isten. Az őra léte szükségszerűen bizonyítja az őrás létezését.

— A természetben többé-kevésbé minden mozgásban van. De minden mozgásnak mozgatója van. Visszafelé haladva kell lennie egy első mozgatónak. (Aristoteles: „*Primum movens, πρῶτος κινητής*.”) Ez az első mozgató, aki maga mozdulatlan: Isten.

— Megfigyelték, hogy a dolgok közt nagyság és jóság tekintetében minőségi különbségek vannak. Felfelé haladva egyszer el kell jutni gondolatban a Legnagyobbhoz és a Legjobbhoz: Istenhez.

— Továbbá: minden történésnek van előidézője, minden hatásnak oka, mely ok ismét egy mögötte lévő ok okozata. Egyszer visszafelé haladva el kell érni a végső okhoz: Istenhez.

— Vagy figyeljünk a lelkiismeret hangjára, mely az erkölcsi lény számára belső igent vagy nemet mond, mindig alapvetően egy módon és egy irányban, ha el akarják is gyakran némítani. Ez a mi belső erkölcsi törvényünk, mely Isten törvénye bennünk. Megvesztegethetetlen legfelső fórumra utal: Istenre.

Végül látta, tapasztalta az ember a halált, sőt a természet és világ elmúlását is. A halandóság és múlandóság elgondolása szükségessé tette a halhatatlanság és múlhatatlanság elgondolását, mely minden halandót és múlandót magába felvesz, ő maga azonban halhatatlan és örökkévaló: Isten.

Isten szükségszerűen gondolandó, ha visszakövetkeztetünk a teremtményről a Teremtőre, a mozgásról a végtelen mozgató nyugalomra, a nagyról a legnagyobbra, a hatásról a végső okra, a halandóról az örökkévalóra, a kötelességről az elkötelezőre. Az, hogy Isten van, éppoly biztos, mint az, hogy a hatásoknak okuk van.

De fennmarad a kérdés: a gondolatilag szükségszerű Isten valóban létezik-e? Valósággal él, vagy csak az ember gondolatában? Évszázadokon át foglalkoztatta e gondolat a filozófusokat, míg megszületett a legszebb és legtalálékonyabb „istenbizonyíték”: a kozmológiai, kinetikus, causális, finális, morális, valamint a consensus gentium (a népek egyetértésére hivatkozó argumentálás) után az *ontológiai-léttani bizonyítás*. *Canterbury Anselmus* szerint: Isten az, akinél nagyobb elgondolni nem lehet (quo maius cogitari non potest). A legnagyobb elgondolhatónak azonban valósággal létezőnek is kell lennie, mert ha nem-létező, és csak az ember gondolatában lévő lenne, lehetne nála nagyobbat gondolni: a valósággal is létező elgondolható legnagyobbat, és ez Isten, aki mint elgondolható legnagyobb egyszerre létezik a valóságban és az ember gondolatában. Tehát nem gondolható, hogy a legnagyobb nem létezik, illetve: a legnagyobb szükségképpen létezik.

Bár Anselm közvetve jelezte, hogy ez az érvelés nem tudást ad, csak a hitbizonyosságot indokolja, mert a „bizonyítékot” imával kezdi és végzi be annak kifejtése során, — mégis évszázadokon át érvelését ellenmondásmentes bizonyítéknak tartották. Isten szükségképpen létezik — quod erat demonstrandum — ami bizonyítandó volt. Tehát az imádkozó szív számára érvényes a léttani-ontológiai istenbizonyíték és nem kívülről szemlélők számára, Anselm szerint, de ezt elfelejtve mindenki számára kötelezőnek tartották bizonyítékát a középkorban.

* Forrás: Hegedűs Loránt: *Testvérek, menjünk bátran!* Budapest 1992. pp. 191-215.

— A *kétségek* akkor merültek fel, mikor a filozófiai utángondolás azzal kezdett foglalkozni: mi az Isten? A visszakövetkeztetések szerint: minden látható tulajdonság legelső-legvégső-végtelen magában foglalója, s mint ilyen nem ember, hanem Isten. Mindenható, mindentudó, mindenütt jelenvaló, örökkévaló, végtelen, legfőbb Jó az Isten, de e tulajdonságok konzekvens végiggondolása hogyan egyeztethető össze a pozitív vallások kijelentéseivel? *Spinoza* szerint, aki nem atheista, hanem akozmista volt, annyira egyé tette a világot Istennel, hogy számára már nem csak a világ, hanem csak Isten létezett, — a *Deus sive natura* nem azt jelentette, hogy vagy Isten van, vagy a mindenség, hanem azt, hogy Isten annyira minden mindenkiben, már most, hogy a természet is Isten. Számára minden Isten volt — nem atheista, hanem akozmista volt ebben az értelemben. Szerinte Isten végtelenül kiterjedt mindenüttjelenvalósága emberi testiséggel nem járhat együtt. És minden isteni tulajdonság végtelenül különbözik az emberitől. Így csak *negatív teológia* lehetséges, azt mondhatjuk csak meg: mi *nem* az Isten, és nem mondhatjuk meg pozitíven, hogy mi az Isten! „Pozitív” képet nem csinálhatunk róla, ahogy a 2. parancsolat ezt a Bibliában mondja.

Ehhez járult annak felismerése, hogy Isten tulajdonságai a maguk ellentétét is magukban hordják. Az abszolút nyugalom és abszolút mozgató erő, a sehol és mindenütt láthatóság, a mindent eltűrő és mindent megváltoztató szeretet stb. úgy mutatták Istent, mint ellentétek egybeesését (*coincidentia oppositorum*), *Nicolaus Cusanus* megfogalmazásában. A gondolkodás nem tudta Istent megmagyarázni. Ezzel a 2. parancsolatot igazolta.

Ebből *három lehetséges magatartásforma* következett:

1/ Amiről az ember nem tud beszélni, arról hallgatnia kell. (*Wittgenstein*) A kifejezhetetlen, mindent átfogó istentapasztalás misztikája elnyelte a gondolkodást. Ez az ígírdetésre nagyon veszélyes volt, mert a keresztyén emberek Istennek a tengerszemei lettek, amelyben némán tükröződtek Isten csillagai, és nem hatalmas folyamok, amelyek áztúgtak az országokon, hatalmas terheket hordoztak, földeket öntöztek, termékenyítettek meg és tápláltak, és Isten örökkévaló szeretetének tengerébe hatalmas deltával beleömlöttek, s nem Istennek a csillagait tükrözték, hanem Istennek a gondolatait. A prófétaságot elnyelte a misztika, mert: amiről az ember nem tud beszélni — adekvátan — arról hallgatnia kell — mondta ez az első irány.

2/ Nem adekvátan, de híven mégis tudunk Istenre utalva beszélni, aki minden értelmet felülhalad (Fil. 4,7) Épp gondolkodásunk meghiúsulása utal az istenire azzal, hogy a legnagyobb értelmetlenségnek az értelemfelettség elutasítását tartja s az igazi értelem saját tevékenységi körét és dimenzionális határait egyaránt elismeri. Ahogy *Arany János* írja Dante című versének a harmadik versszakában:

*„E mélység fölött az értelem mérónja,
Mint könnyű pehelyszál fennakad, fellebben,
De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
A gondolat elvész csodás sejtelembe,
Nem ismert világnak érzi a nyomását,
Rettegő örömmek elragadja kéje,
A Leviathánnak hallja hánykódását,
Az Úr Lelke terül a víznek föléje.”*

3/ Mivel az ész Isten gondolásában meghiúsul, csak az irracionális, vagy supraracionális ugrás marad meg a hit számára: Istent szentírásbeli kijelentéséből ismerjük meg.

Az *első* utat a hívő misztikus filozófia, a *másodikat* a negatív teológia, amely pozitívumok felé tájékozódott, a *harmadikat* a pozitív teológia járta, a Szentírásra és a kijelentésre alapozva a maga igazságait.

Aztán *kételemek merültek fel* e hármasságon is. A természeti katasztrófák és emberi gonoszságok a világfölötti Isten teremtő-kormányzó bölcsességét kérdőjelezték meg az egyre nagykorúbbá váló ember számára.

Erre a kétségre előbb olyan pozitív igazolások születtek, mint *Kálvin kettős predestinációs* tana: Isten szuverenitása örök, pozitív és negatív kihatásaiban megkérdőjelezhetetlen. Istennek joga van egyaránt jót és rosszat adni, jobb kezével áldani, bal kezével sújtani. Szuverenitása eleve elrendel örök üdvösségre, vagy örök kárhozatra. Ezzel — ma már tudjuk bibliai-exegetikai alapon — túlment a bibliai alapigazságon, mert nincs örök kárhozatra, hanem csak negatív üdvtörtéuti szerepre való elválasztás, de ez teológiai kérdés. Próbálták igazolni a vallásháborúkat, a rettenetes kolera- és pestisjárványokat, és a gondolkodó ember, miután jött a könyvnyomtatás, és egyre jobban művelődtek az elmék, egyre inkább kérdezte: ha van Isten, és mindenütt jelenvaló — hogy tudjuk ezt összeegyeztetni a rengeteg szenvedéssel? A XVII. századi *theodiceák*, csak *ügynevezett* bajt és gonoszt ismertek el, melyet Isten a végső jó győzelméért engedett. A világ, melyet Isten teremtett, minden lehető világok legjobbika — tanította Leibniz trilemmája: ha nem a minden lehető világok legjobbika lenne ez a világ, akkor ez azt jelentené, hogy Isten jobb világot vagy nem ismert, vagy nem tudott, vagy nem akart teremteni. Mivel azonban Isten mindentudó, mindenható és legjobb, magától értetődő, hogy az istengondolatból levezetve ez a világ minden lehető világok legjobbika.

Ezeket az Isten-igazolásokat a nagykorúsodó ember felvilágosodása számára elfogadhatatlanná tette a lisszaboni földrengés (1755) harmincezer halottat követelő eseménye, mint kételkedést kiváltó, de nem alapvetően okozó ok. Ezt is Isten akarta?

Akkor csak egy mentsége van, hogy nem létezik — írta később Stendhal. A kezdetek ködbevesznek, az események és lelkek zavarosak, a vég bizonytalan. Ezek Isten ellen szólnak! Legalább annyira, mint a szükségszerű érvek mellette! Hol az igazság? Van-e vagy nincs? A világ rendje, csillagos ege, erkölcsi törvényei arra utalnak, hogy Isten van, a világ sorsszerű összevisszasága arra, hogy nincs.

A szkeptikussá vált ész ismeretelméletileg kérdezte meg: „*Mit tudhatok?*”. Mi az, amit tennem kell, mi az, amit remélhetek? Was kann ich wissen? Was soll ich tun? Worauf darf ich hoffen? Kant szavával, hogy joggal megtehesse a teoretikus kijelentést arról, hogy Isten van, vagy nincs?!

Tudható az, ami tér- és időszerinti. Mivel Isten végtelen és örökkévaló, a maga fogalmi definíciója szerint, téren és időn kívül van, tehát nem lehet lehetséges tapasztalásunk tárgya. Istenről, tisztán elméleti értelemben semmit sem lehet tudni, sem azt, hogy van, sem azt, hogy nincs.

Ez az *agnoszticizmus* álláspontja, a nem-tudás tudásának tana.

A mindent szétmorzsoló Kantnak ez a gondolata egy csapásra fordította ki sarkukból az istenbizonyítékok bizonyító erejét. A nem bizonyítható istenbizonyítékokat egyesek ennek nyomán istencáfolatoknak tekintették, mások istenutalásokká szelídítették őket, hasonlóan a félig megtöltött pohár megítéléséhez, mely — megítélés szerint — félig üres, illetve félig tele van. Kant szerint a visszakövetkeztetések végső láncszeme és valósága (Isten) csak véges logikai következtetés, de nem szükségszerűen létező valóság. Ez különösen Anselm ontológiai istenbizonyítékával kapcsolatban jön napvilágra. A bizonyíték helyes volna, ha az existálás-létezés ugyanolyan tulajdonság volna, mint a többi: jóság, mindenhatóság, stb. De a létezés nem pusztán egy tulajdonsága az alany-nak-tárgynak, hanem valami, ami annak összes tulajdonságához hozzájárulhat. Egy fogalom magábanvéve még semmit sem mond ki létezésének valóságáról. Azzal, hogy helyes fogalmam van egy ezerforintosról, még nem állíthatom azt, hogy ez az ezerforintos valóban létezik. Könnyen lehet az ezerforintosról helyes fogalmam, de nem könnyen lehet valóságosan létező sokmilliárd forintom. Tehát az istenfogalom analízisének nem engedi meg az Isten létére való következtetést. Egy lehetséges ezerforintos és egy valóságosan létező ezerforintos fogalmi teljesen azonosak, de micsoda különbséget jelent, hogy a lehetségeset vagy a valóságot birtoklom.

„*Ha elfogytak a gyér aranyak,
Felséges szép, úri magunkból,
Istenem, de kicsi marad.*”

(Ady)

Sőt, ha a létezés maga is tulajdonság volna, akkor is minden ismereti értéket nélkülözne a kijelentés: „*A legnagyobbak szükségképpen léteznie kell.*” A mondás akkor is egy pusztán észfogalom analízise lenne, anélkül, hogy egy valóságos lény megismerését jelenthette! Vak fogalomalkotás volna szemlélő megismerés nélkül.

Az Istenről való nemtudás Kant számára mégsem jelentette azt, hogy az Istenben való hitet értelmetlennek tartotta volna. Ha teoretikusan nem is dönthető el, hogy Isten van-e vagy nincs, gyakorlatilag igen nagy különbség van az Istenben hívő és nem hívő magatartás között. Éppen, mert nem tudom, hogy van-e Isten, ezért leszek szabad az Istenbe vetett hitre, eldöntvén, hogy az emberi gyakorlat és elsősorban az erkölcsiség számára melyik pozíció gyümölcsözőbb? Kant a régi jogi formulát választja: „*Melior est conditio possidentis.*” — A birtokló helyzete jobb. Tehát gyakorlatilag jobb annak, aki Istenben hisz. — Lelkiismeretünk szava mint kategorikus imperatívusz, — feltétlen parancs: tagadhatatlan realitás. Ugyanígy valóság, hogy az evilági sors erkölcsileg igazságtalan. Ezért követel a gyakorlati ész egy birodalmat, melyben erkölcs és igazság uralkodik! Igazságszolgáltatás, halhatatlanság, *Isten: a gyakorlati ész posztulátumai, követelményei.* Isten nem forrása, hanem következtetett valósága az erkölcsi törvénynek! Istenben hinni kell, mert egyedül ő teremtheti meg a szabadság birodalmának igazságos jövőjét. A szabadság e kritikai theizmus köszikla-fundamentuma. Ezért mondhatjuk: abban a században, mely kezdődött a Napkirály alkonyával és végződött a francia forradalom hajnalával, az volt a legnagyobb jelentőségű, amit ez a vidéki törékeny alkatú német professzor gondolt, biztosítva a tudomány kritikájának és a vallás szükségszerűségének és lehetőségének helyét az ember életében, — filozófiai rendszere szerint.

A kanti kritikai agnoszticizmusból a „*nem tudhatjuk, hogy van-e Isten, vagy nincs*”, álláspontjából a gyakorlati „*van*” és az elméleti „*nincs*” irányában egyaránt tovább ágazott a filozófiai gondolkodás. Előbbi az élő szellem Istenéről, utóbbi a halott Istenről épített ki gondolati rendszereket.

Az *élő szellem Istene* a német idealizmusban jut kifejezésre. A *halott Istent* a materialista és existencialista atheizmus filozófiai hirdetik.

Az élő szellem Istent valló *német idealizmus* Kant óvatos határvonalainak precizitását nem vette figyelembe, s épp a transcendentális tapasztalást megelőző, de nem megismerésen túli módszer segítségével próbálta azon magas célokat elérni, melyek elérhetetlenségét Kant bizonyította. Soha nem látott magabiztossággal kezdte az emberi szellem a lét mélységeit kutatni, sőt Isten titkának az autonóm ész segítségével való teljes megfejtésére törekedett *Fichte*, *Schelling* és *Hegel* filozófiájában. Közös, döntő jelentőségű *vezérgondolatuk* a kanti dualizmus legyőzése az ideális és reális, a kellő és a való kibékítése által egy kiszélesített észfogalomban, mely ész az ellentétek azonosságának megismerésére képes. Dialektikus észről

van szó, és ez Hegelétől, a német idealistáktól ered: tézis, antitézis, szintézis. Tehát az igazi kiszélesített ész képes a dolgokat úgy megismerni — mondta Fichte, Schelling és Hegel —, hogy a dolgoknak az igazságát egy ellenigazságba átcsapni látja, és a kettő között egy szintézist, egy összefoglaló, egy megszüntetve megmaradást fedez fel. A szintézisből újabb tézisek, antitézisek és megint szintézisek lesznek, s így kitarul előttünk a szellemnek egész világa, s a szellem világa révén az egész világmindenség értelme, mert a világmindenségnek ellentétes mozgásokban lezajló folyamata dialektikusan ésszerű. A hegeli alap gondolat: „*aki ésszerűen néz a világmindenségre, arra a világmindenség ésszerűen néz vissza*”. — Milyen óriási lelki katasztrófák és existenciális gondolati omlások kellettek ahhoz, amíg ezt megfordította Nietzsche, és azt mondta: „*aki örvénybe néz, arra visszanéz az örvény*”. S neki is igaza volt.

Erről az állásponttól nézve a felvilágosodás gondolkodása absztraktnak és pusztán értelemszerűnek tűnik, a kanti ellenvetések legyőzhetőnek látszanak. A valóságban az ész dialektikus érvényesítése mind máig rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult. Roppant eredményei mellett azonban lényegében odavezetett, hogy az ellentéteket túl gyorsan szelídítette meg, s nem hordozta ki a kellő mértékben, így az idealizmus a kanti gondolkodás megvesztegethetetlen becsületessége mögé hull vissza.

A német idealizmus a romantika kultúrtörténeti légkörében a szekularizmus, felvilágosodás és egyházi tekintély elleni hármass frontvonalon harcolva fejt ki nézeteit, s építi fel hatalmas rendszerét. A felvilágosodás természeti vallásának Ész-istene sem elégíti ki, nemhogy a szekularizmus materializmusával tudna egyetérteni. De az egyházi tekintéllyel is sokszor hadilábon áll, elsősorban az Isten és világ közötti viszony döntő pontján vallott felfogásával, mely miatt egyházi részről panteistának, ateistának és misztikusnak jelentik ki az idealizmus filozófiáját.

A keresztyén hit a felvilágosodás természeti vallásánál is alapvetőbben, sőt abszolút módon hangsúlyozza a kijelentés alapján a teremtő Isten különállását, egészen más voltát a világgal szemben. „Isten az égben van és te a földön” (Préd. 5:1) A világ Isten teremtő és megváltó szeretetének tárgya, de bukás miatt — mely szabadságának kockázata volt — Isten-távolságban él, s csak a gondviselés megtartó ereje révén áll fenn Isten és a világ között visszavonhatatlan kapcsolat. Ezért az apokalyptikus elmúlásig mindenkire érvényes, és az újjáteremtésből fakadó halhatatlanságnak előfeltétele: a halál. Csak újjáteremtett állapotban élhet Istennel állandó közösségben (I. Thess. 4:18; Jel 21:5).

Az idealizmus alap gondolata viszont az ideális és reális, a szubjektum és szubsztancia egysége a végsőben. Ezt több variációban képviselik az idealisták.

Fichténél jelenik meg először, Kanton túllépve, az erkölcsi törvény és a természeti törvény egysége a teremtő egységében. Később a „Tudomány”-ban a megismerés és a tapasztalati világ egységét képviseli a képzelőerő (Einbildungskraft) segítségével a makacs Ding an sich — magánvaló kizorítása végett, mint az alanyi világfelfogás nagy rendszerezője.

Schellingnél a reális és ideális, a lét és tudat, a szubjektív és objektív minden hasadása előtt fennáll az azonosság az indifferenciában, azaz különbségnélküliségben.

Hegelnél viszont ez az azonosság a végső igazság kijelentéseként az összefolyamat eredménye és ennek a negatívan munkálkodó folyamatnak során lassanként bontakozik ki. A Szellem fenomenológiájának záró sorai szerint: „A cél, az abszolút tudás, vagyis a magát szellemnek tudó szellem, a szellemek emlékezetében találja meg útját, ahogyan e szellemek önmagukban vannak és végrehajtják birodalmuk megszervezését. Megőrzésük a szabad, az esetlegesség formájában megjelenő létezésük oldaláról nézve: a történelem; fogalmilag felfogott organizációjuk oldaláról nézve pedig a *megjelenő tudás tudománya*; a kettő együtt a fogalmilag felfogott történelem, alkotja az abszolút szellem emlékezetét és golgotáját, trónjának valóságát, igazságát és bizonyosságát, amely nélkül élettelen és magányos volna; csak

„*Kelyhéből a nagy lélekvilágnak
Forr felé a Végtelen.*”

A német idealizmus tehát mindig Descartes dualizmusának végleges legyőzésére törekszik, hogy a tudat és külső lét két szubsztanciaként való végzetes szétválasztását megszüntesse. Ez az Istenről való idealista gondolkodás számára nemcsak az isteni és emberi ész közötti, hanem általában az Isten és világ közötti különbséget és szembenállást is absztrakt, ideiglenes legyőzendő állapotnak illetve álláspontnak tüntette fel.

Igy Istent nem a túlvilágon kell keresni. Ő az ember belső világában található, erkölcsi öntudatában, az észben: annak egészében, az ember szellemiségében. De a világot magát is áthatja. *Fichte* hangsúlyozza, hogy Isten nem a „felhőkön túl” keresendő. „*Mindenhol megtalálhatod őt, ahol vagy. Nézz az életre, a maga adottságában és megtalálhatod őt, add át magad neki és szívedben rátalálsz.*” Hegel szerint a külső világ Isten mássága, de ez csak legyőzendő átmeneti állapot, miközben a mélyebb azonosság napvilágra jő. „*A természet a véges szellem, a tudat, az intelligencia, az akarat világa az isteni eszme megtestesülései, de az eszme határozott alakzatai, megjelenésének különös módjai, melyekben az eszme még nem hatolt át önmagához, hogy abszolút szellem legyen.*” Így Isten nemcsak az embernek, de a világnak bensejében is feltalálható, de nem absztrakt szembenállásban, mert ez a pusztá értelem álláspontja volna.

E gondolkodás hozzásegít ugyan a naív kétemeletes világkép teljes felszámolásához vallási területen is — lényegében azonban ellentmond a keresztyén világertelmezésnek. Isten Teremtő- és Újjáteremtőként hordozza magában a világot, nem

világszellemként, végtelen minőségi különbség nélkül járja át azt és vesz lakozást az emberben. Ilyen világbahatolás kizárólag Krisztus emberré lételének csodájában megy végbe. Az idealista filozófia már most egy emberi oldalról általánosított krisztológia, mely „*eritis sicut Deus*” — „olyanok lesztek mint az Isten” indulatában vétke. Innen érthető, hogy a kijelentés-teológia miért hangsúlyozza a bibliai egyetlenszerű személyes krisztológia és az idealista általános világ-„krisztológia” közötti döntő különbséget, a német idealizmus pedig a formai hasonlóságot. A krisztológiai állítmányok általánosítása Hegel Szentháromság- és Istenemberség-interpretációiban — a filozófus szerint: „*a hit filozófiai kulcsa, az azonossági=identitásfilozófia krisztológiai háttere*”.

Természetesen ebben az azonosságfilozófiában semmi esetre sem túlegyszerűsített, „lapos” azonosságról van szó. *Nem panteista* Isten=világ, emberi szellem=Isteni Szellem azonosságot képvisel az idealizmus, hanem az ellentétek dialektikus megbékítését, melyben a véges és végtelen, szubjektum és szubsztancia (alany és állag) előzetesen ideiglenes állapotokban komolyan vétetnek, csak egy magasabb közvetítés révén kerül sor az ellentétek megszüntetésére (aufgehoben = magasabb szinten való megszüntetve maradás). *Spinoza* igazi panteizmusával szemben a végtelen Szellem sohasem azonosul direkt, közvetlen módon a világgal, csak ha a végtelen magát végessé téve a végesbe alászáll, de benne fel nem olvad. Isten úgy jelenik meg mint világ, de a világ soha nem jelenik meg úgy, mint Isten. — Mégis, az univerzumnak lesz így Krisztus-valósága és nem a személyes Krisztus-valóság lesz univerzálissá, mint teremtő, fenntartó és újjáteremtő Ige.

Nem is atheista módon lép itt az emberi szellem az isteni szellem helyére. Itt az emberi szellem integrálódik Isten végtelen szellemébe és nem megfordítva, mint Feuerbach filozófiájában, melyhez túlbuzgó álteológusok hasonlították az idealizmust.

Azt is megértjük, hogy materialista részről Istennek és az ő Szellemének világot átjáró jelenléte *miszticizmusnak tűnt*, pedig itt nincs szó a véges tudat kitolásáról abba a végtelenségbe, melyben minden és semmi egygyé válik, csak a végtelen Szellem működéséről a végesben, és végső érvényesüléséről, mely zavarta a mechanisztikus materialista elképzeléseket.

E három félreértést elhárítva interpretálható az idealizmus Isten-értelmezése, mely sem nem keresztyén, sem nem keresztyénietlen. E filozófia váltakozó és változatos elsajátítása a keresztyén struktúráknak az autonóm ész révén, amely más fontos keresztyén struktúrák elhagyásával új koncepciót alkot. Ez a keresztyénség nélkül lehetetlen, de abba nem tagolódik bele.

Az élő szellem Istene a felvilágosodásbeli nem-dialektikus ész Istenével szemben nem a történelmietlen, természeti vallás Istene. A világ-, szellem- és üdvtörténeti valóságokkal állandó kontaktusban van, de az autonóm szellem „istenségét”, nem a theonom szellem Emberségét hordozza szívében.

A kanti agnoszticizmus negatív hangsúlyának „örökösei” és végletes továbbépítői a *halott isten* gondolatát képviselő filozófiák. Ez azonban így csak nagyon áttételesen mondható el. Ők Hegel „köpenyéből bújtak ki”, s igazi eredetük Hegel rendszerének kritikájában található meg. Álláspontjuk az *atheizmus*.

A Hegel előtti mechanisztikus materializmus folytatói Istent felesleges hipotézisnek tartják, akik szerint Isten nélkül a gépiesen működő világrendben mindent meg lehet magyarázni, de ő nem magyaráz meg semmit sem. — Ez azonban differenciálatlan és túlhaladott álláspont.

Az ifjú hegeliánusok baloldali képviselői az antropológiai valláskritika révén fejtik ki nézeteiket.

Ludwig Feuerbach szerint: a teológia antropológia. Ő volt az a filozófus, aki csak theologizált, antitheológiát írva. Első gondolatom Isten volt, a második az ész, a harmadik az ember — írja. A harmadik gondolatában a második segítségével mindig feltalálja az elsőt. A teológia istene csak az ember istenített lényege, amit az ember, önmagát megkettőzve, isteninek gondol. „*Az ember kivetíti, majd tárgyasítja saját lényegét, és azután ennek a tárgyasított szubjektumnak, személlyé vált lényeknek újra csak önmagát teszi tárgyává.*” Isten „*az emberi nem megszemélyesült lényege*”, mert a vágyait végtelenbe vetítő ember szeme előtt jelenik meg Isten képe a projiciálás, objektiválás, hyposztazálás lépcsőfokain. Mivel az emberiség vágyai nem önkényes fantáziatermékek csupán, hanem az ember lényegét és rendeltetését juttatják kifejezésre, az emberiség tulajdon lényege tükröződik az Isten-képben. Vallásos korában az ember saját tükörképét külön önálló lénynek tartja. „*A vallás az ember első öntudata... De ami a vallásban első: Isten, csak az ember tárgyasított lényege*”, „*ennélfogva az embert kell elsőként tételeznünk.*” — „*Ember az embernek Istene — ez a legmagasabb rendű gyakorlati alaptörvény a világtörténelem fordulópontja.*” „*Isten barátai emberbarátokká lesznek, a hívők gondolkodókká, az imádkozók dolgozókká, a túlvilág kutatói e világ tanulmányozóivá, a keresztyének emberekké, teljes emberekké válnak.*” Feuerbachnál a Végtelenség tudata a tudat végtelenségébe csap át. Isten az ember egyik attribútumává lesz. Tehát Feuerbach szerint a teológia antropológia, minden istenképzet nem más, mint az embernek kivetített, tárgyasított és megszemélyesített vágyálma, képze. Projiciálás, objektiválás, hyposztazálás.

Erre a filozófiára utalva mondta Marx, hogy általa — már 1844-ben — „*a vallás kritikája lényegében befejeződött*”. De materialista filozófiai és társadalmi forradalmi szempontból fontosnak tartotta a túllépést e filozófián. „*Tézisek Feuerbachról*” című írása szerint „*Minden materializmusnak — Feuerbachét is beleértve — főfogyatkozása, hogy a valóságot csak az objektum formájában fogja fel, nem szubjektíven, mint emberi tevékenységet és gyakorlatot.*” Mivel magát az emberi tevékenységet nem mint tárgyi tevékenységet fogja fel „*nem érti meg a forradalmi, a gyakorlati kritikai tevékenység jelentőségét*”. (I. tézis) — „*Feuerbach abból a tényből indul ki, hogy az ember a vallásban elidegenedett önmagától, hogy a világ kettévált egy vallásos képzelt és egy valóságos világra. Munkája abban áll, hogy a vallásos világot feloldja, világ*

alapjában. Szem elől téveszti, hogy ezután a földolog még hátra van. Az a tény ugyanis, hogy a világi alap elválik önmagától és a fellegekben rögződik meg mint önálló birodalom, csakis azzal magyarázható, hogy ez a világi alap meghasonlott önmagával és ellentmond önmagának. Ezt a világi alapot kell tehát először a maga ellentmondásosságában megérteni és aztán az ellentmondás kiküszöbölésével gyakorlatilag forradalmasítani." (IV. tézis) E forradalmi változtatás érdekében a vallás kritikája minden kritika előfeltétele. „A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázzák, de a feladat az, hogy megváltoztassuk.” (XI. tézis) „A vallás a szorongatott teremtmény sóhaja, mely látszólagos megkönnyebbülést és illúziószerű túlvilági vígasztalást ad: »ópium a népek«. A vallás az emberi lényeg fantasztikus megvalósulása, mert az emberi lény igazi valósággal nem rendelkezik. Így a vallás elleni harc közvetve harc az ellen a világ ellen, melynek szellemi aromája a vallás”. „A vallás kritikája lényegileg annak a siralomvölgynek kritikája, melynek műglóriája a vallás.” Így „az ég kritikája átváltozik a föld kritikájává, a vallás kritikája a jog kritikájává, a teológia kritikája a politika kritikájává”. Isten mint egy elidegenedett világ ideológiai fantasztikus megszemélyesítője feleslegessé válik. Az új társadalomban az ember mint önmaga ura, terem tője és bevégezze Istent elfelejt. Helyére semmi sem lép, mert ő maga pótlék volt, amely helyébe, feleslegessé válása után magától értetődően semmit tenni nem kell.

Másként vélekedik erről a végső kérdésről: a halott Isten után maradó ürről Nietzsche. Pedig ő az, aki magános partizánként már nem a vallás, hanem egyenesen Isten ellen harcol, és úgy tudja, hogy győzött, mert korának döntő csatáját megnyerte és számol minden következménnyel. „Ki istentelenebb, mint én: hadd örüljek tanításának!” „Én nem ember vagyok, hanem dinamit.” „Ha lennének Istenek, hogy tudnék kitartani abban, hogy nincs Isten? — Tehát nincsenek Istenek!” „Az öreg Úristen halott!” Mi lesz ebből?

Nietzsche bolond embere lámpával keresi Istent a napvilágnál, de az emberek csak viccelnek vele s bolondságának tragédiáját nem értik, mint jelent. „Meghalt az Isten! És mi öltük meg őt! Ti és én! Felfogtuk-e a rendkívüli tett jelentőségét? Hogy menük kiinni a tengert? Ki adta nekünk a szívacsot, hogy az egész horizontot elmoszuk? Mit tettünk, mikor e Földet Napjától eloldottuk? Hová tart most? Hová tartunk mi? Távolodunk az összes naptól? Nem zuhanunk-e folyton? Hátra, előre, oldalra, minden felé? Van még egyáltalán fenn és lenn? Nem lehel ránk az üres tér? Nem lett hidegebb? Nem lesz mindig éjszaka és egyre jobban éjszaka?” „Soha sem fogsz többé imádkozni, — soha többé nem imádsz, — soha többé végtelen bizalomban nem nyughatol, — nem lesz számodra végső bölcsesség, végső jóság, végső hatalom, hogy megállhass és gondolataid leszerszámold, — nem lesz többé megbízható őriződ és barátod kétszeres magányodban, — nem lesz többé kitekintésed a hegyre, mely havat hord feje és parazsat szívében, — hiányozni fog a végső kéz mindenért megfizető és mindent megjavító hatalma néked — nem lesz többé értelem abban, ami történik, szeretet abban, ami történni fog, — szíved előtt egy nyugvó hely sem áll nyitva majd, ahol csak találnod és nem keresned kellene, — védekezni fogsz minden végső béke ellen, a háború és béke örök körforgását akarod: — lemondás embere, mindenről le akarsz mondani? Ki ad neked ehhez erőt? Még senkinek sem volt ekkora ereje!”

— „De a történeti esemény megtörtént: Isten halott.” — mondja Nietzsche, „s én megírom, ami jönni fog, mert nem jöhet más: a nihilizmus érkezését: a legfőbb értékek elértéktelenednek”. „A radikális nihilizmus: meggyőződés a lét abszolút tarthatatlanságáról ha az elismert legmagasabb értékekről van szó, melyhez az a belátás járul, hogy a legcsekélyebb jogunk sincs annak tételezésére, hogy túlvilág, a dolgok magánvalósága istenien, mint megvalósult morál létezhet”. Csak a gyöngék félnek ettől a nihiltől Nietzsche szerint. Az erősek vállalják a kihívást, s „izlésük minden színhez vért kever”, „minden értéket átértékelve”, „azon, ami esni indult, taszítanak egyet” és lemondva a banális atheizmus egyszerű istentagadásáról, felszabadultan veszik tudomásul a Megfeszített Istenének halálát a dionisosi öröm jegyében. „Valóban mi filozófusok és szabad szellemek az öreg Isten halálhírét hallva úgy érezzük, új hajnalpír sugárzott körül minket; szívünk túlrad a hálától, csodálattól, sejtéstől, várakozástól — végre újra szabad a láthatár, maga cselekszi azt, hogy nem világos, végre hajóink újra kifuthatnak, minden veszélynek elébevághatnak; a megismerés minden merészsége újra megengedett; a tenger, a mi tengerünk újra nyitva áll előttünk, talán még sohasem volt ennyire nyílt a tenger!”

Az Isten-vákuumot az embernek kell kitöltenie! „Nem kell nekünk magunknak Istenekké lennünk?” „Halott minden Isten, most azt akarjuk, hogy éljen az Übermensch!” Az emberfeletti ember erénye a hatalom. Hatalmi akaratának maximális érzése irányítja vallásosan misztikus — naturalista-vitalista életvitelében, a testet istenítő, örök visszatérést valló életformájában.

Az Isten helyére lépő embert képviseli az Isten nélküli szabadság filozófusa, az existencialista Jean Paul Sartre is a maga gondolatrendszerében.

Sartre existencializmusa: „ideológia a tudás szegélyén”, mely tudás a marxizmust mint korunk átléphetetlen filozófiáját jelenti.

„Az existencialista ideológiája és megértésének módszere enklávé a marxizmusban.” Belőle származott, de tőle elfogadást nem nyert. Ugyanakkor Sartre a nihilizmust nem egy nietzschei történeti állapotnak, hanem alapvető emberi helyzetnek tartja a lét lényegével szemben. — Léttana a dolog magánvalóságából indul ki, mely tudattalan, durva, tompa, áthatolhatatlan. Okát ne keressük! Dolgoszerű, szabadság nélküli, a másként lét lehetősége nélkül. „A lét az, ami van.” Az emberi helyzet azonban a magáértvalóságban, a tudatban, a szabadságban áll fenn, hogy tagadjon. Az emberi meglétnek e módja azonban nem lét. Történetesen azon alapul az ember, mint magáért való lét, hogy a tompa, magánvaló dologi létet tagadja, vagy — így Sartre:

„*semmizi*”. Tehát ő állítható elő, a magáértvaló funkciója a semmi semmizése. „*A magáértvalónak nincs más realitása, mint a lét semmizésévé lenni.*” (Csak azért élhetünk, hogy belehaljunk abba, hogy élünk.)

„*Minden emberi valóság egy szenvedély, amennyiben ezt kifejti, hogy önmagát megsemmisítse azért, hogy a létet megalapozza s egyúttal a magánvalót alakítsa, amely mint saját oka a kontingencia (esetlegesség) alól kivonja magát, az Ens causa sui, amit a vallások Istennek neveznek. A szenvedély ezért Krisztus szenvedélyének fordítottja, mert az ember emberként halálra ítéli magát, hogy Isten éljen. — Krisztusban pedig Isten ítélte halálra magát, hogy az ember éljen. De isten eszméje ellentmondással teli, és mi hiába ítéljük halálra magunkat. Az ember haszontalan szenvedély (une passion inutile).*”

A magáért való tehát nem a szellem, mint az idealizmusban, hanem a lét semmizése.

Sartre létában nincs hely Isten számára. A magáért való pusztá negativitása semmivé teszi a szellemet és Istent, aki Szellem.

Ahol Isten ontológiai lehetetlensége nem áll az előtérben, ott is hiábavaló Vele foglalkozni. Ha Isten valami, az ember semmi. Ha az ember valami, Isten semmi. Már antropológiai-existenciális vonalon kiderül: az emberi szabadság = Isten megszüntetése. A szabadságra ítéltén magára hagyott ember számára Isten csak semmi lehet, „*Ki vagyok én Istennek? Semmi. Isten nem lát, nem hall, nem is ismer engem. Látod ezt az ürességet a fejünkben? Ez az üresség Isten. Látod a nyílást az ajtóban? Isten. Látod a lyukat a földben? Én mondom, az az Isten! A hallgatás Isten. A távollét Isten, az ember elhagyatottsága: Isten. Ami ott volt, én voltam egyedül. Ha Isten van, az ember semmi; ha az ember van ...*”

Sőt, ha Isten volna is, nem számítana, mert az embernek szabadságában mindig önmagát kell választania s ez a szabadság Istent túlhaladja. Istennek mit sem használ, ha van, mert én magamat rajta kívül határozom meg (definiálom). Az embernek meg kell győződnie arról, hogy őt önmagától semmi sem mentheti meg, még ha érvényes bizonyítéka volna is Isten létezéséről. Az emberi szabadság ugyanis a lét, mely mindig túl van az ő meglétén. Mivel nincs Isten, az ember az egyetlen lény, akinél az existencia megelőzi az essenciát, aki létezik, mielőtt bármilyen fogalommal meghatározható volna. Ha Isten lenne, ő lenne az a lény. Az önistenítő ember érdeke, hogy ne legyen Isten, hogy Isten halott legyen.

De a 20. század tanúsítja, hogy a marxista Gardawsky szerint: *Isten nem egészen halt meg.* Aki nem egészen, csak majdnem halt meg — él.

A 20. század az Isten-fogyatkozás filozófiájának kora. De tudjuk, hogy napfogyatkozáskor nem a Nap fogy el, hanem egy égitest takarja el szemünk elől. Az Isten-fogyatkozásban sem Isten fogy el, hanem valami eltakarja Őt az emberek szeme elől.

Meghatározó gyökerei közé tartozik az élő szellem Istenének és a halott Istennek filozófiái mellett még a 19. századból a korunkban hatásosá lett *Kierkegaard*, aki szerint a keresztyenség Istene: *az abszolút paradoxon Istene.* Ő a tisztesség nevében szól az Újtestamentum-ótestamentumi keresztyenség Istene mellett, cáfolva Hegelt.

Elutasítja Hegel alap gondolatát, dialektikáját, hogy a valóság végső titka az azonosnak a nem azonosvaló végső azonossága. Ezáltal megbékéltető közvetítés jön létre Isten és a világ, Isten és az ember között. Eltöröltetik a *végtelen minőségi különbség*, a kereszt botránya. Ez az isteni és emberi elegyítéséhez, majd meghamisításához vezet. A hegeli dialektika logikai ellentmondásainak eleven feszültségét szintézisben fel lehet oldani, de a kierkegaardi *paradoxon* existenciális ellentétét feloldhatatlanul ki kell hordani. Az igazi paradoxonban látszat és lét állnak szemben egymással. Két alapvető bibliai paradoxon határoz meg minden mást: a megfeszített — Isten, tehát, hogy egy bitófán függő ember egyenlő a teremtő és újjáteremtő Istennel — ez kihordozhatatlan paradoxon, áll mindaddig, amíg Isten nem lesz minden mindenkben. A másik pedig, ebben az objektív paradoxonban találjuk meg a magunk szubjektív szoteriológiai paradoxonját: az ember: simul iustus *et* peccator. Az ember egyszerre megigazult és bűnös. Ahogy Luther mondja: az óember irháját magunkkal hordozzuk utolsó földi percünkig, és mégis igaz, hogy: élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus. És ezt nem lehet szintetikusán egyesíteni. A paradoxont ki kell hordani, míg Isten meg nem oldja az örökkévalóságban.

Cáfolja Kierkegaard a hegeli tézist is, hogy gondolkodás és lét egybeesnek. Emlékszünk, hogy: aki ésszerűen néz a világmindenségre, arra a világmindenség ésszerűen néz vissza, mert mindegyik az abszolút szellem önmegvalósítása a maga fokán. Tehát a lét és a gondolkodás egymást tökéletesen fedhetik, mert mindkettő az abszolút szellemből származik. Kierkegaard erre megkérdezi: és hol van a bűneset? Hol van az a Szentírás szerinti nagy katasztrófa, ami miatt a kereszt botránya kozmikus is, nemcsak egyéni megváltás szempontjából szükségszerű? Az objektív ismereti igazsággal a szubjektív existenciális igazságot állítja szembe. Hegel gondolat-lét egysége: spekuláció: Az ő igazság-definíciója: „*A tárgyilagosságot a szenvedélyes bensőségesség elsajátításában szilárdan megtartani: ez az igazság.*” Tehát, mintha a lutheri securitas és certitudo, biztosság és bizonyosság lenne a különbség Hegel és Kierkegaard között is. Hegel azt mondja: igazság az, hogy $2 \times 2 = 4$. Hogy a világmindenség terve és a világmindenség élete tökéletesen egybeesnek. Kierkegaard pedig azt mondja, hogy ez csak a legalacsonyabb rendű életszinten van így, az igazi életigazságokban mindig van egy bizonytalansági faktor, amire rá kell tenni az életemet, és akkor a vállalt igazság valóságos igazsággá lesz. Az existenciális igazság mindig vállalja a bizonytalant, és azzal, hogy kihordja azt, meg is valósítja. (Pályaválasztás, párválasztás.) Ez csak a komolyságba, a hitbe való *ugrással* érhető el.

Így az ember egyénné, személyesen felelős existenciává lesz, nem rejtőzik a tömegbe Isten tekintete elől, hanem mindig hallani akarja a feltétlen igazságú, szigorúan drága kegyelmű Isten hangját. Így lesz hívó keresztyén existenciává!

Az Isten-fogyatkozás filozófusai sokat tanultak ebből a paradoxonból. Közülük legnevesebb: *Martin Heidegger*, az Isten helyetti lét filozófusa.

Fundamentálonológájában a lét után kérdez az emberi existencia felől: az ontologikus-existenciái és ontikus-existenciái differencia értelmében. A létfelejtés idején az emberből kell kiindulni, aki meglétében egyedül kérdez a lét után, mivel léte halálba kitarított lét és ezért alapvonása a gond (Sorge). — A mai ember általában a megcsinálható dolgokkal foglalkozik, és alapvető léttani kérdésekkel nem. Az embereket érdekli az anyagi javak megszerzése, de nem érdekli, hogy életük végső értelme megvalósul-e, vagy nem? A léttani gondolkodás elsatnyul, és a technikai gondolkodás mindent elnyel. Ezt nevezi Heidegger a lét felejtésének. — Ez a gond az emberi existenciát az átlagember (man) elesettségéből személyes sajátosságának, legsajátosabb létlehetőségének, lehetséges szabadságának megélésére szólítja. E magáválétel képességével az ember magárahagyatottan egyedül áll. Heidegger itt existenciálisan ateista. Nála a lét nem Isten, és a lét filozófiai problémáját, éppúgy mint a semmiét, nem oldaná meg a nemteremtett teremtő Istenre hivatkozás.

A késői Heidegger azonban a „létfelejtés” állapotának súlyosbodása láttán ismét kezd Istennel foglalkozni. „Az Isten-úr a lét-kimaradással együtt nem hozott humanista aranykort, mint sokan várták. Sőt, feltétlen összefüggés áll fenn az Isten-hiány, az érték-hiány, szentség-hiány és lét-hiány között. Az új Isten, vagy istenek megjelenése az embernek a léthez való új odafordulásától függ, amikor a lét ismét egy Istenre képessé válik.” Ennek adventjét éljük. Nem szabad csak a meglévőre meredni! A lét volt-jövendő sorsára figyeljünk! Várjuk, mint örök a reggelt! Különben csak Hölderlin-i vízesés-sorsunk lehet. „*Már csak egy isten menthet meg minket!*”

Karl Jaspers a minden átfogó *transcendencia* filozófusa, szintén, existencialista, kinek gondolkodásában az existencia és tárgyiasság ellentéte az alapvető tézis. Existencia és szabadság úgy tartoznak össze, mint tárgyiasság és szükségszerűség. A szabadság megvalósulásában realizálódik az emberi existencia. Ez a határhelyzetekben lehetséges. Első közülük: elégedetlenségünk a pusztá léttel. Ezt Dosztojevszkij így mondja: az embernek nem csak azt kell tudni, miből éljen, hanem azt is, hogy miért éljen. Ha van neki miből élni, de nincs neki miért élni, éhen hal, ha csupa kenyerekkel rakják is körül. Ma, tudjuk, hogy éppen ez a „*Wille zum Sinn*” a legnagyobb kérdés, az értelem-keresés, az értelemhez való hozzáállás és akarat, de épp ezt nem találja a mai ember. És jön: szenvedés, harc, bűn, halál. Ezek végül elvezetik az embert a transcendenciához, a maga végső alapjához. „*Existencia az, ami önmagához és benne saját transcendenciájához viszonyul.*” „*Existencia a legyőzhetetlen, végtelen elégtelenség, a transcendencia keresésére; existencia vagy a transcendenciám vonatkoztatva van, vagy sehogyan sincs.*”

A transcendencia nem tárgyi valóság, mint a világban levő valóságok. Ezért tagadható. „*Az, amiben és ami által megvagyunk, a világ. Az amiben és ami által mi magunk vagyunk és szabadok vagyunk, az a transcendencia*”, „*az a hatalom, amely által én én magam vagyok*”.

A transcendencia a mindent átfogóan mindenütt jelenlevő. Ahogy a világ átfog engem, tudatom átfogja a világot, úgy fogja át a transcendens a mindenséget. Ő a lét, valóság, istenség: *Isten*. Róla csak rejtjelesen szólhatunk, de Ő valósággal alakítja személyes életünket a filozófiai hitben. — Íme, az istengondolat megvallása az istenfogyatkozás korszakában sem hiányzik a filozófiában.

Henri Bergson intuitionista életfilozófiája Istent mint teremtő életimpulzust hirdeti. — Bergson az élet számunkra központi jelenségéből indul ki, mely matematikai-természettudományos módszerekkel kielégítően le nem írható. Az élet valami magáért való. A mechanizmus csak a halott dolgot ragadhatja meg. A fizikai gondolkodás tisztán mennyiségi és analitikus jellegével szemben áll az élet és élmény minőségi volta. A döntő jelentőségű létező: az idő, nem fogható fel helyesen, ha csak egy (tempus=idő) tengelyen egymásután feltüntethető matematikai pontok egymásutánjával akarom kifejezni másodperceinek múlását. Emellett van egy egészen más: átélt idő, melyben a jelen pillanat élményként a múltat, félelem-reményként a jövőt is magában hordja, s így valóságos tartalommal (durée réelle) rendelkezik. Ez az élet — a hamis evolucionizmus nézetével szemben minőséggyarapodás által összrendelésében fejlődik. Nem elszigetelt jelenség, hanem végsőfokon egy összrendelés része a világban, mely egy teremtő egyetemes lendületben alapozódik meg. A teremtő-fejlődés (evolution créatrice) életlendülete (élan vital) ez, mely racionálisan nem elemezhető, de minden élet mélyén és mögött ott rejlik, mint magának az életnek a titka. Az ember a teremtő fejlődés kiemelt helyén áll. Benne az uralkodó ösztön helyét az értelem vette át. De ez nem minden. Az értelem a hasonlót hasonlóval kapcsolja össze, így csak az ismételhető dolgok világa nyílik meg előtte igazán. Az élet lényege azonban a „valóságos tartamban megvalósuló állandóan új jelenlét, melyben énünk önmagát megtalálja”. E legmélyebb belátás, az életnek megfelelő képesség: az intuitio.

Az intuitionizmus alapállásából fejt ki Bergson a maga *vallásfilozófiáját* Az institutionális vallások és egyházak „*statikus vallását*” „*ezt az egész spektakulumot*”, e vallások mindegyikét az emberi értelem számára megalázónak tartja. Az emberiség ezek által „*egyre inkább kapcsolódik az abszurditáshoz és tévelygéshez*”. A legalacsonyabbrendű babonáság, tévelygések szentesítése eluralkodott a földön s kétségessé teszi az ember „*értelmes lény*”-ként való meghatározását. Ennek ellenére voltak már társadalmak tudomány, művészet, filozófia nélkül, de még egy sem létezett vallás nélkül. A vallás abszurd jelenségének hatalmát ezért okait kutatva, meg kell vizsgálni. — A vallás abszurd jelenségei a *fantázia termékei*. Feuerbach-hal ellentétben Bergson ennek a fantáziavilágnak a keletkezése mellett emel szót. A fantázia-gondolatok szerinte a teljesség összefüggéseit értelmezik és segítenek abban, hogy a világ és társadalom rendezetten éljen, akkor is, ha az elgondolt rendek csak a fantázia

termékei. Az embernek e termékeket előállító képességét nevezi Bergson „function fabulatrice”-nak. Az így keletkező vallás a természet védekező válasza az intelligencia felbomlasztó hatalmával szemben, az intelligencia révén támadt kikerülhetetlen haláltudattal szemben, az intelligencia révén tudatosult kezdeményezés és siker közötti játéktér kiszámíthatatlanságával szemben. Az idők folyamán a félszemélyes sorsszerű erők istenalakokká lesznek, kialakul a mágikus-statikussá válás, mely az intellektuálisan kifejtett kultúrákban profán formában is tovább hat. Ez mutatja, hogy a profán intelligencia nem képes helyt állni az Egész kihívásával szemben, mert az létezők mélyét nem képes megalapozni. De felette áll az intuitio, mely nem profán, hanem vallásos dimenziójú, s önmagát a nagy teremtő életimpulzus részeként értelmezi. Általa keletkezik a statikussal szembenálló „dinamikus vallás”, mely szórványosan a statikus vallás misztikus komponenseiben is előfordul. Vallás és misztika együtt említhetők az elrejttség életézésének megteremtése miatt, ha egész más síkon valósítják is meg azt.

A misztika az „élan vital”-l való kapcsolat, melyen át szabad, vidám elrejttség lesz az ember osztályrésze úgy, hogy alámerül a teljes, igazi élet áramában. Ez által éli át az ember az örömet az örömben és a szeretetet, amely semmi más, csak szeretet. Ez a szeretet világra és emberre vonatkoztatott életézés, nem a misztikus bensőségesség világtól elforduló istenszeretete. Jobban összetartja a világot és társadalmat, mint bármely intézményes babona és morál.

Ez a misztika igazi kapcsolatot létesít és részleges egybeesést ad magának az életnek teremtő erejével, melyet úgy lehet jellemezni, „mint Istentől valót, ha csak nem úgy, mint Istent magát”. Ezzel Bergson egy csak immanens és az immanenciát transcendáló istenfogalom ambivalenciáját teremti meg. Végül is *Bergson alap gondolata*, hogy a teremtő élan vital tulajdonképpen: Isten.

Az igazi vallás a legmagasabb emberi képességnek: az intuitiónak a kifejezése, a misztikus intuitio életgyakorlata: az anyagi világot szeretettel átható élet. „A teremtő energia szeretetként határozza meg magát, Isten azonban ez az energia maga.” Az élet az univerzum értelme, a szeretet pedig az élet értelme. — Természetesen Isten élan vital-lal való azonosítása nem válaszol kielégítően az Isten-kérdésre, sem a személyesség, sem a transcendencia szempontjából nem ad feleletet, de nietzschei ellenirányával: az életerőből nem hatalmi, hanem szeretet magatartást származtatva, önmagán túl bibliai irányba utal.

Herman Cohen a biblikus zsidó örökséget újkantiánus filozófiájával próbálja korszerűsíteni és egyetemesíteni. A zsidóság forrásai átfogják szerinte a vallás egész élő szubsztanciáját. A vallás fogalmát pedig az ész vallásának segítségével kell a modern emberrel felfedeztetni. Az ész vallása a vallást az általános emberi ludat funkciójává teszi, ha nem enged vágyalmokba kalandozni, hanem — a kanti gyakorlati ész szerint — az ember erkölcsiségének központjában, a legjózanabb önismeretre vezet: a bűn beismerésére, amelyen a vallás életének fejlődése elindul. Így ismeri meg az ember Istent, mint minden eszme centrumát: az igazság eszméjét. Cohen újkantiánus Istene: az igazság eszméje. Valóságosan személyes Isten nincs, ez mitikus elgondolás, de ő eszmeként is garantálja az erkölcsi rendet. — Ez az eszmei istenfogalom teljesen elégtelennek bizonyult Cohen számára is a későbbiek folyamán. Késői vallásfilozófiai művében már a valóságos Istentől ír: „*Csak Isten létében lehet az ember léte megalapozva.*” „*Az, hogy ez az Isten az emberrel kapcsolatba lép, a kijelentés legáltalánosabb értelme, mely kijelentés nem más, mint az ész rendjének »megszervezése«.*” Ez által Isten és ember kölcsönös kapcsolatba, korrelációba kerülnek egymással, egészen addig, hogy ebben az ésszerű kapcsolatban az ember Istennek válaszol és a korrelációból reciprocitás lesz. Csak az ember megismerési folyamatában lesz Isten egészen aktuális. Az ember nem kitalálója Istennek, hanem megtalálója. Így Isten kijelentésének helyét: „*a Sínait az ember szívébe kell helyezni*”. Az ember Isten spontán, aktív partnereként egy világon belüli messianizmus fejlődése folyamán egymás melletti emberből így felebaráttá lesz és vallásos aktivitásának centrumaként a társadalmi életet emberséggé formálja. Ez a szelíd újkanti messianizmus a XX. század véres történelmében múltbeli és örök értékeket veszni nem hagyó összegezés volt sokkal inkább, mint sem prófétai nyitány.

Ez irányban említhetők még *Paul Natorp* és *Ernst Cassirer*; ki az ember „szimbolikus lényként” transcendensre nyitott voltát hangsúlyozta.

Az életfilozófiára alapozó Bergson, az újkantiánus Cohen mellett a *Husserl* fenomenológiájára építő *Max Scheler* és *Nicolai Hartmann* nevei következhetnek körképünkben.

Husserl fenomenológiai filozófiája abból indul ki, hogy nemcsak egy megismerési mód van. A kísérletekkel törvényszerűségeket megállapító természettudományos-mennyiségi módszer teljesítmény jellegű és uralkodó tudást eredményez. — A fenomenológus viszont a fenomént=jelenséget vizsgálja s így nem törvényszerűségeket fedez fel, hanem lényegi tudáshoz jut a tárgy szemlélése révén úgy, hogy a lényegtelen vonásokat eltávolítja a tárgy szemléletéből. Így nem funkcionális törvényszerűségeit, hanem a tárgyi jelenség lényegét ismeri meg. Nem a célszerű használat érdekében vizsgálja a tárgyat, hanem érdektelenül szerető szimpátiával. Eközben kiderül, hogy a létezés sem lényegszerű vonása megismerésünk tárgyának, mert egy nemlétező tárgy másolatából, melynek eredetije elpusztult, éppoly lényegi ismereteket nyerhetünk, mint az eredetiből. Végül: a sok tárgyra vonatkozó lényeg meglátása érdekében felesleges a teljes indukció: minden egyes darab megismerése. A lényeg szempontjából: egyetlen cseppben benne van a végtelen tenger. Ez a lényeg-megismerés az általános lételméletre, a transcendenciára nyíló ablak.

Figyelemreméltó itt is, hogy a filozófiai autonóm ész szabályai szerint, ezekből az azonos alapokból elindulva *Nicolai Hartmann* etikailag megalapozott atheista lételméletéhez jut el. „*Lehet, hogy Isten van, de én még nem találkoztam vele.*” A vallásos problémákör sem klasszikus formájában, sem modern megjelenésmódjában nem érdekli. A lételméleti kérdéseket abból a szemszögből tárgyalja józan tárgyilagossággal, hogy milyen lehet valójában az önmagában létező valóság. Szinte

egyáltalán nem foglalkoztatja, hogy miként befolyásolják eredményei a jelenlegi vallásos szükségleteket. A hit világa hidegen hagyja, mert az akaratszabadságban megragadható etikai felelősséget nem tudja összeegyeztetni azzal az eleve elrendeléssel, melynek egy mindent igazgató Isten lényéből adódnia kellene.

Max Scheler viszont kezdettől fogva vallásosan elkötelezett gondolkodó, akit az Istenkérdés a fenomenológiai módszerekkel végzett ismeretelméleti kutatásaiban mindig foglalkoztatott. A korai és késői Scheler műveket tartalmi különbség, módosított álláspont választja el egymástól. Scheler korai váratlan halála miatt Istenről szóló gondolatait nem fejthette ki átfogó rendszerben, de sok eszméletető impulzust adott.

Scheler a természettudományos-uralki és a fenomenológiai-lényegi tudáshoz még egy harmadikat fűzött: a metafizikai-üdvösségi tudást. Ez a lényegi ismeret tulajdonképpen előnyomulás a transcendsbe: tudás az Istenségért. Az a pont, ahol az istenkérdés filozófiailag megválaszolható: az emberi lény analízise. Az ember a mikrokozmosz, akiben a lét rétegei: anyag, élet, szellem, egymást metszik. „Az ember léte, mint mikrotheos egyúttal az első odajutás Istenhez.” A metafizika többé nem kozmológia és tárgyi metafizika, hanem metantropologia és aktusmetafizika. Az ember csak Isten felől interpretálható. Nem az isteneszme antropomorfizmusáról van szó, hanem az ember teomorfizmusáról. Az ember lényege és értéke szerint a biológiaiából az istenihez közelítő tendencia, aki önmagát és minden életet transcendál = túllép. Az ember: istenkereső.

A korai Scheler a személyt állítja az előtérbe, a késői a szellem-ösztön feszültséget.

Az ember lényege szerint: személy, ez különbözteti meg az egyszerű élőlénytől. A személy a konkrét, különböző x lényegű aktusok lényegi létegyisége maga, aki magánvalóan minden lényegi aktusdifferenciát megelőz. A személy léte fundál=alapot meg minden lényegileg különböző aktust. Illetve „ő minden csak lehetséges aktus konkrét egysége”. Ezzel áll szemben a tárgyak világa. Minden személy mint lényeg, megfelel egy világnak, mint lényeknek. És minden világ megfelel egy személynek. Így tartozik az össz univerzumhoz Isten meghatározása is, függetlenül az ő konkrét realitásától. Az előbbi gondolatmenet értelmében azonban az isteneszme a világ egységével, azonosságával és egyedülvalóságával adva van. „Értelmetlenség ezt az eszmét nem egy konkrét szellem eszméjeként tételezni, ha a világot valóságosnak vesszük.” Az eszméből Isten-valóság az Ő önmegnyilatkozása által lesz. Isten spontán módon csak egy emberben, a lehetséges történet egy személyében jelenthette ki magát, ezzel megbizonyítva, hogy az isteni szellem legősibb gyökere a szeretet, mely az akarat és értelem egységét megalapozza.

A késői Scheler az új szellemértelmezésből indul ki. A szellem lesz emberré. Minél több szellem, annál több lét és léterő: ez a platóni eredetű lételméleti mérték. Isten is szellem. A schellingi hagyományhoz kapcsolódva viszont Scheler állítja, hogy a szellem és érték növekedése nem párhuzamos, hanem ellentétes az erő és hatalom növekedésével. „Erős eredetileg az alacsonyrendű, erőtlén a legmagasabbrendű.” „Minden magasabb létforma az alacsonyabbhoz viszonyítva relatíve erőtlenebb és nem a saját, hanem az alacsonyabbrendű ereje által valószínűsíti meg önmagát.”

Az alacsonyabbrendű energia: az ösztön. A szellemnek nincs eredeti energiája, ő csak mint lovakat irányító kocsis hajthatja az ösztönöket. Nemet mondani tudó aszketizmusával sublimálja és a maga számára mobilizálja az ösztönös erőket. A cél: az ösztönös átszellemesítése és a szellem megelevenítése.

Mindez nemcsak az emberre vonatkozik, de minden dolgok legmélyére is. Isten szellemiségének sincs semmiből teremtő ereje, ő a termelő ösztönert szabaddítja fel megvalósulásra s közben a szellem elevenedik. Végül a világ „az örök szubsztancia tökéletes teste lesz”.

Így lett Scheler teista personalizmusa a kialakuló Isten tanává.

A lét megistenülésének helye az ember, az emberi személyes én és az emberi szív. Sőt, ez az egyetlen helye „az Isten-létesülésnek”! Később Scheler ezt a kifejezést enyhíti: „az Isten létesülés egyetlen helye, mely számunkra hozzáférhető” megfogalmazással. Így az ember rendeltetése: Istent Istenné lételehez hozzásegíteni! Az ember viszi előre minden dolgok Istenné lételenek zászlaját a világ viharában. Ő Istennek alakítótársa, harcostársa, „akinek szabad döntésében Isten saját pusztá lényét megvalósíthatja és megszentelheti”.

Nagy kulturális impulzusokat oldhat ki e felfogás, de mégis alapvető mértéktelenség Isten ügyének, sőt valóságának sorsát kizárólag a nagyon is gyenge emberi vállakra helyezni. Az ember istenkeresőből istencsinálóvá lett. Pedig nemrég Scheler maga mondta ki: „Csak ha az ember szelleme Istenből mindig új erőáramokat kapna, akkor lehetne oly erőssé, mint a reális élet.” Gondolatmenete s rendszere akkor tanulságos, ha a mértéktelenséget elvetve megmarad eredeti személyes premisszáinál.

A neopozitivisták, az ún. Bécsi Kör tagjai: M. Schlick, R. Carnap, H. Feigl, F. Waismann, H. Hahn, O. Neurath, Ph. Frank matematikus, fizikus, közgazdász, filozófus fejek egyesülését alkotják. Kapcsolatban álltak velük Reichenbach, Tarski és a híres tudományfilozófus Karl Popper. Logikai pozitivizmusuk átveszik a hagyományos pozitivizmus és empiriokriticismus bizonyos elemeit, gondolatrendszerük azonban a matematikai vagy szimbolikus logika eszközeinek segítségével jut kifejezésre. A modern logika két legnagyobb képviselője: Gottlob Frege és Bertrand Russel, kiktől a Bécsi Kör vezető filozófusa Carnap döntő impulzusait veszi. A logikai pozitivizmus szerint a filozófia főfeladata a tudomány nyelvének elemzése. Ennek negatív célja annak kimutatása, hogy a hagyományos filozófiai problémák a nyelv hibás használatában gyökereztek, nem valódi, hanem látszatproblémák csupán, így nem megoldani, de kiküszöbölni kell azokat. A nyelv logikai elemzésének pozitív szerepe viszont a tudományos fogalomalkotás jobb megértésében, a tudományos elméletek világosabb felépítésében, távlatilag pedig az egységes tudomány létrehozásában áll. E filozófia központi gondolata: csak az a kijelentés értelmes, melyre vonatkozólag

megállapítható, hogy milyen tapasztalati megfigyelések esetén lenne *igaz* és *hamis*. Azaz: egy kijelentés értelme *verifikációjának* (tapasztalati ellenőrzésének) módjában van. Ha *elvileg* nem lehetséges olyan tapasztalati feltételek megfogalmazása, melyek megléte ill. hiánya esetén a kijelentés igaznak, illetve hamisnak bizonyulna, akkor a kijelentés értelmetlen, pusztá szóhalmaz. A metafizika és ontológia (lételmélet) így kiesik a filozófiából. A normatív etikai kijelentések tudománytalanul emotív jellegűek. A logikai pozitivizmus a racionálisan megvitatható köréből az embert és emberfölöttit kiiktatta; az Isten-kérdést is értelmetlennek deklarálta tudományos filozófiai szempontból, s ennek következtében gyakorlatilag is. De aránylag hamar kitudt, hogy a „metafizikai” és a „tudományos” *logikai* szétválasztása nem viheto keresztül. A tudományos törvények általánosak, az események *végtelen* számára vonatkoznak, s megfigyelések *véges* halmaza — s a tudományban csak ilyenekről lehet szó — nem mérítheti ki egy általános törvény tartalmát. Így előbb liberalizálni kellett az értelmesség kritériumát, majd fel kellett adni azt, s helyette a tudományos fogalmak, illetve a teljes elméletek tapasztalati tartalmának elemzésével kezdett foglalkozni e filozófia, mely az ötvenes évekre felbomlott, jelezve, hogy a véges és végtelen viszonyának kérdése a filozófiából kiküszöbölhetetlen.

Erre vall a *logikai platonizmus* iránya, melynek álláspontja a XX. század kezdődő légkörében anakronizmusnak tűnhetett, de reális szükségletnek akart megfelelni figyelemreméltóan sok képviselője által, akik egy *új platonisztikus-ideális külvilág* megteremtésén fáradoztak. *Bernard Bolzano* (1718-1848) „magában való tételéből” indulnak ki. Ahogyan a „kimondott tétel”-ben a tétel megkülönböztethető annak kimondásától, a „*gondolt tétel*”-ben a tételt magát meg lehet különböztetni még annak elgondolásától is... „*magábanvaló tételen bármilyen kijelentést értek, hogy valami van, vagy nincsen; függetlenül attól, hogy e kijelentés igaz-e vagy hamis; hogy valaki szavakba foglalta-e vagy sem, ... hogy valakinek a lelkében elgondoltatott-e vagy sem*”. Mert ha kimondott és elgondolt tétel van, ki *nem* mondottak és el *nem* gondoltak is kell lennie, különben mi volt az, amit kimondtak és elgondoltak. A magábanvaló tétel léte azonban nem létezés, hanem fönnállás: a magábanvaló tétel téren és időn kívüli. Időtlenek a magábanvaló igazságok (Wahrheit an sich) akkor is, ha igaznak tartottként, vagy egyáltalán elgondoltként semmilyen szubjektív képzeletben nem élnek. Időtlenül fennáll az az igazság, mely tartalmazza például a Japán összes almafáján tavaly termett összes virág számát, noha ennek elgondolására semmilyen véges értelem nem képes. A magábanvaló igazságok objektivitása oly nagyfokú, hogy igazlétükben még az isteni megismeréstől is függetlenek. „*Nem azért igaz valami, mert Isten akként ismeri meg, hanem ellenkezőleg, Isten azért ismeri meg akként, mert igaz.*” Ezek a magábanvaló igazságok végtelen, de a logikai viszonyok által tökéletesen rendezett halmazt alkotnak, s az etikai fogantatása erkölcsi választás objektív, racionális megalapozhatóságát igazolják. Így a hétköznapi külvilág szellemi-etikai relativista káoszában tétova ember a platonisztikus ideális világ segítségével transzcendens etikai tájékoztatást kap. A XX. századra *Franz Brentano* (1838-1917) pszichológiája teremt egyfajta belső platonizmust. A belső világ átfogó állandóságának klasszikus gondolatával az embert önmaga életének lelki védettebb világába vezeti vissza. A lengyel *Kasimierz Twardowski* (1866-1938) Brentano eszmeköréből kiindulva 1894-ben megjelent könyvében már csaknem platonikus álláspontra helyezkedett, míg az ausztriai *Alexius Meinong* (1853-1920) már szélsőséges platonizmust képvisel: a tapasztalatilag nem létező, ám logikailag *fönnálló* világ racionális rendjébe vetett remény filozófusa. A tapasztalati világ egészében értelmetlen, minden megnyilvánulásában irracionális maradékot tartalmaz. Az elillanó szubjektum, a központként többé nem létező individuum helyén mégis biztonságot ad, e század tizes éveiben is, egyfajta kiváltképpen objektív ideális világ, mint vonatkoztatási rendszer. A végtelenre vonatkoztatott ember így megtalálhatja élete értelmét, ami Istenre utal.

Az újkantiánizmus egyik áramában az *értékfilozófiában* a platonizmus ugyancsak vallásos színezetet ölt.

Wilhelm Windelband (1848-1915) a filozófia értékítéleteinek elveit és előfeltevéseit vizsgálja, miközben Kantot úgy érti meg, hogy túlmegy rajta. Gondolatmenete szerint: lehetetlenek volnának általános érvényű etikai, esztétikai és logikai ítéletek, ha a jó, szép és igaz nem valami szubjektumokhoz képest *elsődleges* objektivitást képviselnének. Abszolút értékek ezen túlmenően metafizikai rögzítettséget (*eine metaphysische Verankerung*) igényelnek: az értékek objektivitásának követelése érzékfölötti valóság posztulálásához vezet, így jutunk a *szentséges* értékéhez, illetve *Isten fogalmához*.

Heinrich Rickert (1863-1936) tovább építette ezt az értékfilozófiát. A kettejük nevével jelzett badeni iskolában a kanti etika egyik elvét az értékek posztulálását a filozófia egész területére alkalmazták, s így a társadalomtudományok sajátos filozófiai problémáit is felvázolták rendszerükben, melynek vertikális és horizontális távlati is biztosítottak ily módon.

Az újkantiánizmus a kanti motívumok és az angol empirizmus hagyományainak ötvözése révén nagy hatást gyakorolt az amerikai pragmatizmus kialakulására. *William James* (1842-1910), *C.I. Peirce* (1839-1914), és *John Dewey* (1859-1952) pragmatizmusa — a teológus Gregory Baum szerint — „*a valóságot mindenkor mint egy még nem lezárt folyamatot tekintette, melyben az igazság nem azt jelenti, hogy egy befejezett szubjektum megfelel egy általa megismert, befejezett világnak, hanem összetettebb szellemi tevékenységként fogható fel, melynek során a szubjektum mind önmagát, mind a számára ismert világot felépíti*”.

James tagadta, hogy az érzékfelettire vonatkozóan racionális érveknek közvetlen funkciójuk lehetne, *tagadta a metafizika lehetőségét*, de kétségbe vonta egyúttal azt is, hogy az ember pusztá észlény volna, és a *hit jogát védelmezte*. A vallásos hit mindig tartalmaz kiküszöbölhetetlenül irracionális mozzanatot, de végső fokon a vallásos tapasztalat is beilleszthető a tapasztalat egészének rendszerébe. A *hit érvényessége* a tudományos hipotézisek és a cselekvési normák érvényességéhez hasonlóan a *gyakorlati következmények* vizsgálatával állapítható meg. „*Ha a teológiai eszméről bebizonyosodik, hogy*

értékesek a konkrét élet számára, akkor a pragmatizmus szerint igazak; abban az értelemben, hogy a konkrét élet szempontjából jók.” James pragmatizmusa *igazságelmélet*, mely a cselekvések gyakorlatiságát tartja szem előtt.

Peirce pragmatizmusa sokkal árnyaltabban jelentéselmélet, mely a cselekedetek és hitbeli motívumokon túl fogalmainkra vonatkozik: az az elméleteket *lehetséges következményeik* szerint kell megítélni. De ezek szerint ez a szubtilisabb pragmatizmus is nyitott a transzcendenciára.

Dewey ez utóbbi jelentéselméleti felfogáshoz áll közelebb és számára a Hegel koncepciójának mozzanatai jelentenek pozitív mintát a pragmatizmus kiépítésében. Az ideális és reális idealista identitásának megfogalmazása jelentkezik ama teológiai jellegű nyilatkozatban is, hogy az a kérdés: létezik-e Isten, azzal a kérdéssel azonos, hogy vajon a fizika tudománya valami objektív-e vagy csupán a tudósok elméjének fikciója.

Ludwig Wittgenstein (1889-1951) a filozófia és élet egységét valló modern filozófus.

Filozófiai alapélménye a világ tulajdonképpeni *függetlensége* az embertől. A valóság *nem szükségképpen* olyan, amilyen, csak egyfajta megvalósulása a logikailag lehetséges világoknak, a világ *szubsztanciájának*. A filozófiailag viszonylagos világot az ember még sem képes megváltoztatni: tényként kell elfogadnia. A világ *fakticitásának*: sorsszerű, befejezett ténylegességének nyomasztó gondolata már a Tractatus logico-philosophicus legelején felmerül: „A világ tények összessége... A világ tényekre esik szét.” Az egyén minden cselekedete lényegében véve alkalmazkodás e kész tényekhez. „Innen van az az érzésünk, hogy függünk egy idegen akarattól... és azt, amitől függünk, Istennek nevezhetjük.” „Isten ebben az értelemben egyszerűen a sors, vagy ami ugyanaz: az — akaratunktól független — világ volna.” „Így az élet és világ értelmén gondolkodni annyit tesz, mint »Isten felé fordulni.«” „Istenben lenni, ez annyit tesz, mint megérteni az élet értelmére vonatkozó kérdést, ... mint látni, hogy az életnek van értelme.”

Wittgenstein filozófiai hite filozófiai gondolati síkon való találkozás az abszolútummal. Az abszolút, nem emberalkotta világban az ember viszonyul a tőle független transzcendens kritériumokhoz, melyek alapján az élet mintegy örökkévaló szempontból: sub specie aeternitatis ítéltető meg, s ezt az életet kell az embernek értelmessé, értékessé tennie. Hogyan? Úgy, hogy e helyzetben az ember tudomásul veszi: függetlenségéhez függetlensége teljes feladásán át vezet az út, s ez egyetlen magatartásformában megfelelésbe kerül a világgal s ama idegen akarattal, amelytől függeni látszik. Azaz: „teljesíti Isten akaratát”, és elnyeri az etikus, boldog életet. Az időbeliségből feloldódik a jelen objektivitásába, azonosulva a világgal feladja szubjektum-voltát és látszatautonómiáját s így megtalálja az örökkévaló szempont szerinti életet.

Wittgenstein bölcséletének az ad különös érdekességet és hatóerőt, hogy benne a hit és tudás problematikája a modern logika közegében reprodukálódik. Wittgenstein Frege és Russel után menve filozófiai elképzeléseit egzakt, racionális formában fogalmazhatja meg.

„A világban minden úgy van, ahogyan van, ... benne nincs semmiféle érték.” „Ezért nem létezhetnek etikai kijelentések.” A tudomány nem filozófiai. „Érezzük, hogy még ha minden lehetséges tudományos kérdést megválaszoltunk is, életproblémáinkat még egyáltalán nem érintettük.” Az ember végső létproblémája racionálisan megragadhatatlan. „A kimondhatatlan létezik. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.” A filozófus tulajdonképpeni tárgya tekintetében némaságra van ítélve, „Amit ki lehet mondani, azt világosan ki kell mondani. — Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”

Wittgenstein nem vetette el a metafizikai valóságot, de elvetette a metafizikai valóság megállapításának lehetőségét. Mint filozófus a kimondhatatlan kimondhatatlansághoz tartotta magát a világ meglétének, értelmének és értékének, az etikumnak, az életrejtély megoldásának kérdéseiben. Ezzel filozófiai alapon nemcsak a teológiának, hanem a filozófiának megszüntetését is kimondta, de nem érinthette a teológiai alapot: a kimondhatatlan christológiai kimondhatóságának, „az Ige testté lételemének” tényét. A kimondhatatlan iránti hűséggel választja a hallgatag filozófiai életgyakorlatot egy benedekrendi kolostor segédkertészeként, míg barátai rábeszélésére Cambridge-be nem megy promoveálni és tanítani. Isten a kimondhatatlan (nem pedig nem-létező!) volt számára, mint filozófus egzisztencia számára. — Posthumus „*Filozófiai vizsgálódások*” c művében már nem ennyire zárt a végső kérdések és válaszok kimondása tárgyában. Elismer különböző életterületeken és életformákban különböző nyelvi játékokat saját játékszabályaikkal, s így elvileg a vallásos nyelv is sajátos életterének nyelvi játékvá, kifejezési szabályzatává lehet. De mindez a végső valóság kérdésében még mindig nem dönthet, csak a vallásos életben verifikálódhat. Wittgenstein igazolta filozófiai-etikai hűségét a vallásos végső kimondhatatlanhoz. Utolsó szavai: „*Mondjátok el, hogy csodálatos életem volt.*”

A XX. század marxizmusa természetesen a maga dialektikus materialista alapbeállítottsága szerint az Isten-kérdés, a lét és az értelem végső kérdései tárgyában is hű marad a saját XIX. századi klasszikusaihoz, s az ő nézeteiket építi tovább. „*Nem a tudat határozza meg a létet, hanem a lét a tudatot.*” Az alapvető lét elméletét: az ontológiát viszont a marxizmus nem tekinti természetfilozófiai metafizikának, leküzdi az elvont egyetemesség elvét, és kidolgozza a gondolkodás és lét viszonyának azt a szigorúan monisztikus értelmezését, amely szerint itt ellentétek konkrét azonosságával van dolgunk. Nem lehetséges a lét elvont, „tisztá”, lényegi meghatározása. A természet megismerésében *csak* a természettudományok, a társadalomában *csak* a társadalomtudományok adnak megbízható, a tudatban a valóságot visszatükröző ismereteket. E két tudománycsoport fölött nem lebeghet a „létről általában” gondolkodó lételmélet, mint a „*tudományok tudománya*”, mely a semmibe vinne. A lét általános meghatározásának problémáira nem önálló ontológia, hanem a tartalmi jellegű dialektikus logika ad konkrét megoldást, mely a világ emberi elsajátítása történetének végeredménye. Lenin ezt a logika, dialektika és az ismeretelmélet

egybeesésének elvében fogalmazta meg. E felfogás totálisan immanens, kizár minden transzcendenciát, a véges létén és megismerésén túlit, így az Isten-kérdést is, illetve e kérdésnek kritikáján túl kizárja annak minden alapvetően pozitív tárgyalását.

Lukács György ezeken az alapokon állva utasít el a filozófiában minden irracionizmust. Heidegger és Jaspers bölcselése nem más, mint a parazita szubjektivizmus hamvazószerdája. Az újkantiánizmus, empiriokriticizmus, neopozitivizmus irányzatai kiiktatták a tudományos filozófiából a magukban való dolgok — megismerhetetlen — létét, s az ontológiai értelemben szükségképpen függőben hagyott jelenségvilág vizsgálatához lehetőséget adtak a tárgyak bármilyen módszertani elrendezésére a formállogikai szabályok betartásának előfeltétele alatt. De a marxizmus nem engedí, hogy a természeti és társadalmi lét kategóriáit ismeretelméletivé ferdítsék. Az igazi általános lételmélet éppen minden egyes lét általános létszerű alapját ismeri meg. Ebben az értelemben ír Lukács a társadalmi lét ontológiájáról. Marx ontológiája az önmagában létező valóságnak olyan ontológiai-filozófiai szemlélete, amely sohasem lebegtet önállósult absztrakciókat a mű jelenségei fölött. E lételmélet csak azért küzdött ki magának a legmagasabb tudásszintet, hogy specifikus létformájában egészen konkrétan ragadhasson meg minden létezőt. Rendeltetése ma az, hogy a jövőben úrrá legyen a modern tudományosságnak az újonnan felfedezett tények gazdagsága ellenére is mélyen problematikus jellegén, azaz a tudományos megismerés határainak hangoztatásán, éspedig szakadatlan immanens ontológiai bírálatával, mely nem ad teret a transzcendenciának és a vele kapcsolatos spekulációknak. Egy ma már lehetségessé vált ontológiában Lukács a világ filozófiai elgondolását a létre alapozza. Elutasítja az ismeretelmélet, logika és metodológia ma is ható uralmát a filozófiában. Az egyeduralomra törő kizárólagos vallási ontológia már a múlté, de a Kanttal legmagasabb szintet elérő ismeretelmélet úgy alapozta meg és biztosította a természettudomány tudományos hegemoniára való jogát, hogy a vallási ontológia — a mindenkori társadalmi követelményeknek megfelelően — megőrizhesse történelmileg meghódított ideológiai mozgásterét. Lukács szerint viszont a kanti tiszta ész és gyakorlati ész birodalmi közötti választóvonal egyre kevésbé tartható fenn. Elérkezett az idő a teljesen új, csak Marxnál lényegében feltalálható létre épített ontológia kialakítására, miután a szerves természet Newtonja után a szerves természet: a fűszál Newtonja-Darwin is megjelent s kikapcsolta a teleológiát a szerves természetből is, hol csak cél nélküli célszerűség uralkodhat, mely végső fokon oksági jellegű. Marx viszont a lét harmadik nagy területén, a társadalomban állapította meg a munkateleológiát: az ember célszerű tevékenysége új oksági folyamatokat hoz létre. A lét e három nagy területét a mai fejlett tudomány már képes átvilágítani. Vége hát az elszigetelt tudatra épített gondolatrendszereknek (Gondolkodom, tehát vagyok), Kant ismeretelméleti, Hegel egyetemes logikai filozófiájának. Lukács szerint: csak a mindennapi gyakorlati tapasztalatnak és a valóság tudományos elsajátításának helyes összhangja hozhat valóban közelebb a lét igazi mibenlétének megismeréséhez. A három fontos létezési mód végső ontikus egységét, különbségét s egymásból következését az ontológiai öneszmélés középpontjának fogjuk fel úgy, hogy a valóság pusztá szemléletével szemben a gyakorlat ontológiai elsőbbsége nyilvánvaló legyen. A társadalmi lét minden valóban mérvadó ismertetőjegyét egyedül az olyan ontológiai vizsgálat tárhatja fel, amely igazi, létszerű mibenlétében ennek a gyakorlatnak az előfeltételeit, lényegét és következményeit kutatja. A munkából, a gyakorlatból ered az ember embervolta, társadalmisága. A gyakorlat révén az ember embervolta, nembelisége nem maradhat néma, a sok egyént csak természetileg összekapcsoló tény. A gyakorlat a társadalmiság egészen újszerű létformáját hozza elő és alapozza meg a természetből, melynek révén megszólal az emberi nembeliség, hiszen el kell kezdenie a kapcsolattartás, a tervezés, a célszerű megvalósítás miatt beszélni: kialakítani a nyelvet, a legprimitívebb fokról kiindulva ki kell fejlesztenie szellemi életét. Így a szellemi élet nem megmagyarázhatatlan isten-csodájának tűnik, hanem az immár nem néma nembeliség középponti helyével olyan bázisra tesz szert, amely az embert képessé teszi, sőt szinte kényszeríti az általa kiváltott kölcsönhatások révén arra, hogy e világ — elgondolását meghatározott létének egész — szubjektív és objektív — terjedelmére kiterjessze. A szerves és szerves természetből a munka gyakorlata által alakul ki az ember társadalmisága. A gyakorlat mint az ember embervoltának léalapja, mint az ember valamennyi mozzanatának alapja, már a legprimitívebb fokon szükségszerűen kitermeli, mint önkifejlése feltételét, a nem némaságának megszűntét: a legkezdetlegesebb emberi beszédet s e folyamat tovább vezet az ember szellemi életének későbbi szükségszerű elemeihez, legbonyolultabb, sőt látszólag valóságidegen megnyilvánulásaihoz. A munka, mint a létbe bevezetett első gyakorlat végeredményben a racionális áttekinthetőség és tudományos egyértelműség fokáig megérthetővé teszi az ember társadalmi létét, teljes emberségét. Az ember geneziséből és magasabbrendűvé válásából eltűnik a megmagyarázhatatlan transzcendencia minden mozzanata.

Amint Laplace-nak nem volt szüksége a szerves természet megmagyarázáshoz Isten hipotézisére, amint Darwin révén a szerves természetben Isten beavatkozása nélkül a létért való küzdelemmel, szelekcióval és mutációval magyarázható az életnek az emberig való fejlődése, úgy Marx révén a munka által Isten nélkül is érthetővé lesz az ember társadalmi léte szellemi életének legmagasabb szintjéig Lukács ma már lehetségessé vált társadalmi ontológiájában. — A világmindenség nem-szükségszerű=kontingens létének, a szükségszerűen mutatózó fejlődés épp ilyen és nem más voltának, a hőhalál felé tudományos szükségszerűséggel haladó mindenségfolyamat s benne az emberi élet legvégső értelmének kérdései nem valóságosak s így az Isten-kérdésre nem nyitottak ebben a minden transzcenciával szemben totálisan és kategorikusan zárt gondolatrendszerben.

A 20. századi marxizmus képviselői közül senki sem folytatott oly intenzív párbeszédet a keresztyénséggel, mint *Ernst Bloch*. Marxista magától értetődő alaptétele, hogy Isten nem létezik és kísértettrónjának eltüntetése minden igazság előfeltétele. A 19. századból átvett nézetként vallja az Istenben való hit tudománytalanságát, „Vitzliputzli Nonszensz” voltát. A teremtő és világhatalmú Úr-Isten az uralmon lévők ideológiájának csúcsgondolata. Ha valaki fentről beszél, egészen biztosan kell alatta lévőknek lenniük. A világ szenvedésteli állapotával szemben az egyetlen Isten-igazolás annak bebizonyítása, hogy Ő nincs. Az igazi emberség központi alakja: Prometheus.

Bloch ontológiai alapgondolata az, hogy a lét még nincs készen, hanem a jövőre nyitott. Nem a létező, hanem a lehetséges, a Novum a döntő, ebben található a valóság kulcsa. Az embert az határozza meg, amit remél. A reménység alapelve c. főműve szerint: Minden azon fordul meg, hogy megtanuljunk remélni. Ez önmagunk állandó meghaladását jelenti az igazi utópia felé: transzcendálást transzcendencia nélkül.

Bloch a transzcendencia elutasítása ellenére a Biblia teokratikus részét utasítja csak el, az eszkatologikus vonatkozásokat igenli, hiszen marxizmus és keresztyénség egyek abban, hogy mindketten a jövőre irányultságot hangsúlyozzák. Az eszkatologia érdekében a keresztyéneknek is le kellene számolniuk a bibliai teokráciával, ami gúzsbaköti őket, csak ezek nélkül a kötelékek nélkül lehetnének a biblikus jövő emberei. Csak egy ateista lehet jó keresztyén, csak egy keresztyén lehet ateista. A Bibliát végre a Kommunista Kiáltvány szemével kell olvasni. Ez azt jelenti: az Isten-uralom szempontja helyett a forradalmi szempontot kell benne felismerni és hangsúlyozni. Bloch a régi ofiták örököse lesz! A paradicsomi kígyó a Biblia főalakja e biztatással: olyanok lesztek, mint az Isten! Ő az Ész istennője inkognitóban. Az ő híve — Egyiptomból szabadító minőségében — Mózes. De a kígyó híve Koréh is az uralkodni akaró Mózes elleni lázadásában.

S mint az ofiták tették az első századokban, Bloch is Krisztusban, mint az Ember Fiában, a kígyó visszatértét látja a földre. A bibliai ópium helyén a biblikus progresszív és szubverzív üzenet jelenik meg: az ateista forradalmi messianizmus, mely legyőzi az elidegenülést s megvalósítja az ember hiposztázált ideálját, a lélek utópikus entelechiáját: Istent, de nem teokratikus uralkodót, hanem exodus-szabadító formájában, az emberben és az ő földi paradicsomában, melyből minden külön Isten-képzet eltűnik és a paradicsomi kígyó, mint fény a fejben (Lucifer) uralkodik.

Egy Bibliát a Kommunista Kiáltvány szemével olvasó marxista után lássunk egy keresztyén hit világát a modern természettudomány segítségével interpretáló jezsuitát: *Pierre Teilhard de Chardin-t*. (Mi minden nem található a 20. század szellemtörténetében!)

Teilhard de Chardin meggyőződése, hogy a modern természettudomány nem vezet el a Kijelentéstől s nem áll vele ellentétben, hanem egyenesen a keresztyénséghez visz. Erre szüksége van a tudománynak, hogy végső értelmet és emberséget nyerjen, különben csak ismeretet tud adni, de nem lelkiismeretet, s a lelkiismeretlen ismeret korunkban végső életveszéllyé válhat. És szüksége van erre a keresztyénségnek, különben a ma emberére csak átmeneti hatást gyakorolhat, de átfogó, kielégítő és vezérlő élményé számára nem lehet.

A hivatalos római katolikus egyház mindvégig elutasította Teilhard de Chardin nézeteit, megfosztotta katedrójától a párizsi katolikus intézetben, 1957. dec. 6-án elrendelték könyveinek eltávolítását a könyvtárakból, árusítási tilalmat rendeltek el, új nyelvre fordításukat nem engedélyezték. A nemhivatalos római katolikus, a protestáns és világi értelmiség körében ennek ellenére nagy hatást gyakorolt életműve, mely a század szellemi életének integráns része lett.

Központi gondolata: az evolutio Istene. Ez nem jelenti Isten és az evolutio azonosítását. „Teogenezis”-e nem mitológiai teogonia: nem egy olyan Isten keletkezése, aki még nem volt. Ahogyan Isten a fejlődési folyamatban levésben van, úgy Ő, aki lesz, mégis az, aki kezdettől fogva volt. Jóllehet Isten eljövendő, de Ő, aki jön, már a jelenben is itt van. Hogyan?

Isten nem az evolutio, de Isten az evolutioban van, és pedig kettős értelemben: belülről és előlről.

Belülről lakozik Isten az evolutioban. Nem kívülről való teremtő hatással hozta létre a földet. Hanem az evolutiós folyamaton belül, mint egyfajta formális ok, aki magát a kozmogenezis konvergenciacentrumával elfedezi, miközben a teremtést belülről evolutív dinamizmussal előre viszi. És pedig az Ő isteni teljessége felé!

Előlről lakozik Isten az evolutioban! Nem *a retro*, visszafelé lehet Őt megtalálni, mint első mozdulatlan mozgatót aristotelesi módon, hanem *ab ante*, előre felé tájékozódva, mint végső Omega pontot, aki mindent a maga teljességéhez vonz (I. Kor. 15,28).

E jövő Istene nem a filozófusok elvont Istene, de a Jézus Krisztus Istene. Egy elkerülhetetlen és impozív összetalálkozás, valószínűleg azzal a hatással, hogy holnap a szabad evolutív erőáramlás közepette tudomány és misztika összeérnek egy Krisztus körül, aki végül, kétezer évvel Péter hitvallása után, évszázadok munkáján át, mint egy felismert evolutio döntő konvergens típusú mozgásának végérvényes célja, azaz: mint egyedül lehetséges Isten azonosítható lesz. „Ezt látom előre. És ezt várom én.”

Jézus az evolutio motorja, lényege, a világ szíve: Ő viszi az emberiséget a bioszférából a nooszférába. A krisztogenezis folyamatában a keresztyéni a Trans-Christus felé tart, az evolutio Isteneinek omega-pontos végső vonzása szerint.

Természetes, hogy a természettudományos általánosítások túl merészek, a teológiai komponensek közül a gonosz problémájának érintése ki nem elégítő, a Jézus élete és kereszthalála nem megfelelően központi jelentőségű. De a természettudomány és teológia szempontjainak együttlátása olcsó egyeztetés (konkordizmus) nélkül, egy belső mélyértelmű koherencia jegyében, hogy egy pozitívan átkonstruált egész láthatóvá váljék, amelyben a részek egymást egyre inkább

kölcsonösen hordozzák és kiegészítik... — ez roppant teljesítmény és további teológiai megfontolásokra kötelez. A csodálatos *Himnusz az anyaghoz!* tanúsítja ezt. „Áldott légy te, veszéllyel teli anyag, zabolátlan tenger, szelidíthetetlen szenvedély... Üdvözöllek téged, isteni lakhely (milieu divin), telítve teremtő erővel, szellemtől mozgatott tenger, meggyúrt agyag, akibe a testté lett Ige életet lehel. Áldalak téged anyag, nem abban az alakban, ahogy téged — korlátozva és torzítva — a tudomány főpapjai leírnak és az erkölcsprédikátorok. Egy tömeg — mondták ők — brutális erőkből s alacsonyrendű vágyakból. Én abban az alakban áldalak, ahogyan nekem ma megjelenysz, a te teljességemben és igazságodban. Ragadj el engem, anyag, abba a magasságba, ahol megengedtetik nekem, hogy a mindenséget átölleljem.” Ezt engedi meg az evolutio Istene.

Végül a modern filozófusok közül azt hallgassuk meg az Isten-kérdésben, aki őszövétségi értelemben is gyökeresen biblikus, filozófiai értelemben is teljesen modern teológus volt: *Martin Buber-t*.

Buber vallásosan, hitben megragadott, az Isten-találkozásból élő filozófus és teológus. Antikritikájában megkülönbözteti a vallási és filozófiai álláspontot az Isten-kérdésben.

A vallás: találkozás az Istennel; a filozófia viszont: az Isteni tárgyiasítása (objektíválása) a gondolatban. Az Isteni objektíválása révén a tudatban isteneszme keletkezik s ezt az eszmét filozófiailag lehetséges Istennel magával felcserélni ill. összetéveszteni. Isten pusztá tudatjelenséggé lesz, kezdetét veszi Isten irrealizálása.

A hívő vallásos ősjelenség ezzel szemben találkozás egy Te-vel: Istennel. Ez a Te minden lehet inkább, csak nem én magam. Egy másikkal találkozom, valaki önmagamon kívülivel lesz kapcsolat, de nem úgy, hogy magamat, mint egy másikat félreértem. Az egészen más isteni jelleg garancia erre. Ezt nem érti meg az önistenítő idealizmus, ezt nem kodifikálja a projekcióelmélet. A Te-filozófia viszont alkalmat ad arra, hogy a teológiában a Te sziklatömbjével (Barth) való találkozást megfogalmazzassuk, melyben a Te megérint, áthat, átváltoztat, legbelső rendeltetésem szerint helyreállít és ihletve irányít engem.

Az Istenről való beszéd toto genere más, mint az emberről való. És Istennel egészen más beszélni, mint emberekkel, mert Istennel szólva az emberi lélek semmilyen mélységében nem található megragadottság, megszólítotttság, és megtaláltság tapasztalása lesz a mienk. Csak azok irrealizálhatják Istent, akik ezt egzisztenciálisan nem élték át. A minimális vallásos gyakorlat hiánya abszolutizálja az Istengondolat objektíválását, de nem cáfolja a valóságos találkozást az abszolút Te-vel, a valóságos Istennel, amely az Isten iránti szeretetet teszi központi jelentőségűvé az ember életében, s e szeretetnek csak járuléka az Isten-gondolat teológiai-filozófiai kimunkálása. A tárgyi világ helyett egy személyi világ jelenik meg itt. Előbbiben minden vizsgálható és vizsgálható tárggyá lesz, utóbbiban minden személyes, önátadó viszony. A tárgyi világ csak életfeltétele az embernek, de csak a személyi világban lesz emberré. A tárgyi világ szerint az emberben születik Isten gondolata. A személyi világ szerint az ember Istentben válik csak mindennel személyes kapcsolatot teremteni képes személyiséggé. Aki csak emberekkel kerül személyes viszonyba, minden emberi viszony bezárulásával másokat kizár személyes világából a végesség miatt. De Isten a végtelen — örök Te. Így benne a feltétlen kizárólagosság és mindent magába foglaló bezárólagosság egybeesnek. Isten kizárólagos örök szeretete nem kizárja, de magába foglalva, legegységesebben és legszemélyesebben bezárva lehetségesíti minden ember és az egész világ szeretetét. Isten nem féltelmes riválisa a világnak, hanem személyes teremtője, megtartója, személyes színvonalra emelője az elszemélytelenedett, elidegenedett, szeretetlen viszonyok közepette is. — Isten nem túlvilági kárpótlója az evilági szenvedőknek, hanem a találkozásban nyilvánvaló jelenlétével itteni megerősítője. Az örök, az itt és most-ban jelenlevő kijelentés Istene segít személyes emberségben megállni mindvégig: Jelen leszek, úgy ahogyan jelen leszek = *ehje aser ehje*. Hiszen Ő nem emberi méretre szabott személy ugyan, de személy is: nem személy alattian személytelen tárgy, hanem személyfelettien személyes, örök, abszolút Te. Ezt az éli át, aki nem csak róla, hanem hozzá beszél és tőle egzisztenciális személyes válaszokat: életigazságok, ihletések, igék, erők formájában kap.

Természetesen az örök Te-ről szóló beszéd sem lehet filozófiai istenbizonyíték. Mindig kockázat marad. Az ember és Isten közötti kölcsönös kapcsolat egzisztenciája bizonyíthatatlan, ahogyan Isten léte is bizonyíthatatlan. Aki ennek ellenére valóságos viszonyban állva Istennel, Istenről szólni mer, verifikál, bizonyoságot tesz és másokat is arra szólít.

Teológiai summa:

Isten létét filozófiailag végérvényesen nem lehet bebizonyítani, nem lehet megcáfolni, filozófiailag lehet tagadni, lehet vallani. Teológiailag az Isten megvallásának filozófiai lehetősége eleve ki nem elégítő, utólagosan segítő jellegű.

— Eleve bizonyos, hogy a filozófiai Isten-gondolatból nem lehet teológiai Isten-találás, mert a véges és múlandó ember nem foghatja fel a végtelen, örök Istent, Isten csak Isten által ismerhető meg. Őt nem kitalálni kell, hanem megtalálni, azaz megtaláltatni általa kijelentése: Krisztus által. Ezért:

„Isten nem a filozófusok Istene, hanem Ábrahám, Izsák és Jákob Istene” (Pascal)

— Utólag bizonyos, hogy a minket megtaláló megtalált Istent lehetetlen egyre inkább nem szeretni „teljes szívvel, lélekkel és elmével” is, lehetetlen egyre jobban meg nem ismerni. A teljes elmével való Isten-ismeret szerint, az Isten-találás után, már lehetséges egy teljes, ellentmondásmentes, szukcesszív approximációval = fokozatos megközelítéssel felépített filozófiai rendszerben kifejezni — nem adekvátan, de híven — az Isten-találkozást és a belőle nyert Isten-világ-ember egyetemes-személyes viszonylatot. Ez senki számára nem lesz kötelező, de minden filozófus elme számára érthető. Az Isten-

találkozást átélők és átgondolók számára pedig elfogadható lesz: „*Pascal ellenében mondom: Ábrahám, Izsák, Jákob Istene és a filozófusok Istene: ugyanaz az Isten.*” (Paul Tillich)

— Isten örök, de a filozófiai rendszerek a hit kifejezéseként is mulandók, így létünk változásai és végessége szerint, mindig újra átvizsgálandók!

Ha Isten jobbában minden igazságot, baljában az egyetlen igazságra törekvő ösztönt, azzal a ráadással, hogy mindig és örökké tévedni fogok, bezárva tartaná, és szólna hozzám: válassz! Én alázattal hajlanék baljára s mondanám: Add, Atyám! a tiszta igazság ügyis egyedül Néked való! (Lessing)

A Kijelentés mégis ad Istenről négy definíciószerű körülírást, melyek a krisztusi öndefiníció szerint értelmezhetők: „én és az Atya egy vagyunk” (Ján. 10,30)

1, Isten örökkévaló, egészen más és egészen mássá tevő Szeretet. (1 Ján. 4,16)

2, Isten Krisztus Atyjának a mi lelkünk exzisztenciális rezonanciájával közölt Lelke (Ján. 4,24)

3, Isten a teremtő Világosság, aki magát Krisztusban koncentrálja s a mindenségnek adja. (1 Ján. 1,5)

4, Isten a minden külső hangnál döntőbb és minden belső hangnál mélyebb, a krisztusi lelkület hullámhosszán fogható bibliai feltétlen üzenet Hangja: Ige (Ján. 1,1) „A lebegő hallgatás hangja.” (1 Kir. 19,12) Mindez azonban csak meghatározásos körülírása a Kimondhatatlannak azért, mert az Isten szót, mint Ábrahám, Izsák és Jákob Istene magára alkalmazni engedte (2 Móz. 3,6, Mt. 22,32) az Egyetlen, akinek legkimondhatatlanabb és legkimondhatóbb neve, melyet meghatározni és körülírni nem lehet: Jahve-Abba! (2 Móz. 3,14 Márk 14,36)

SOLI DEO GLORIA !

The Issue of God in Modern Philosophy

In this paper the author provides a panoramic picture of the issue of God in the 2.500 years old Western philosophical tradition, especially focusing on the developments initiated by Kant. The 18th and the 19th century developments are discussed at large and the 20th century main philosophers receive his attention, too.

BODÓ, Pál : Történetfilozófiai térszerkezetek Bibó István életművében

1. Az aktualitás-probléma

Bibó István életműve¹, s annak fogadtatása², recepciója sajátos tükörképe a II. világháború utáni magyar társadalomtudományi „tájképnek”. Jelen írásomban két szempontot szeretnék érvényesíteni. Az egyik Bibó életművének általában vett megítélése kapcsán gondolatainak aktualitását érinti — mind általános filozófiai, mind pedig specifikusan történetfilozófiai téren — míg a másik Bibó történelemfelfogásával, a történelmi térszerkezetről kialakított modelljével, s e globális térszerkezeti rendszer hierarchiájával függ össze.

Hipotézisem szerint Bibó István életművének kulcsa történetfilozófiai felfogásában rejlik³. E Ferrero által ihletett koncepcióból vezethető le társadalom-felfogása, álláspontja a nyugat-európai fejlődés fő vonulatáról, s főként a parlamentáris demokrácia konstruktív történelmi tartalomként való értelmezése. A fenti kérdések alkotják Bibó István globális történelmi tér-koncepcióját. E történelmi tér-filozófiának a francia forradalom jelenti a sarokpontját. Itt fordul át a középkor értelmezéséből egy monumentális szabadságeszmény jegyében értelmezett modern történelemm a történelmi tér-idő. Ez a történelem persze jogi eszmények története is, mindenekelőtt a hatalmak megosztásának politikai filozófiája révén, melyet Bibó eredeti jogfilozófiai felfogása „alapoz” meg. E történelmi felfogás ormairól nézve le kibomlik maga a csodálatos struktúra: elkülönül egymástól a „szerves” nyugat-európai fejlődés és az amerikai típus, s kibomlanak az európai történelem régióiban megvalósuló formák, melyek rendre aletesei az ideális, szerves, alulról építkező, s racionálisan kiépített, illetve a hisztériákkal, katasztrófákkal terhelt irracionális formációknak. A fenti megállapítás jól illeszkedik Bibó történelemfilozófiai kiindulópontjaihoz, mind a dichotómia, — Nyugat-Európa — Kelet-Európa — mind a modell belső hierarchiája értelmében.

E hierarchia alapja a globális történelmi térszerkezet filozófia értelmezésének sok szálon át futó „bekötése” a kelet-európai térség politika-filozófiái jellegű bemutatásába, amely „végül” egy konkrét szociológiai vizsgálatba torkollik a magyar közigazgatási rendszer, a megerrendszer átalakításának, ésszerű átformálásának tulajdonképpen távlatait érintő tény-tudás gazdagon hangszerelt lenyűgöző bemutatása révén.

Bibó István gondolatainak aktualitása ezért —a fentiek értelmében — szükségszerű problémája minden vele foglalkozó értelmezésének, kutatásnak, vagy akár művei pusztá olvasása során a vele ismerkedő olvasónak. Ráadásul az aktualitással kapcsolatos elvárásaink nagymértékben behatárolják a Bibó-recepció közegét, s azt a modellt, amelyet Bibó Istvánhoz kapcsolunk. Így születhet egy politikus Bibó-kép⁴, így keletkezhet a politikai filozófia primátusát hirdető interpretáció⁵, de létre jöhet egy jogfilozófusi kép, egy szociológiai, történészi vagy akár közírói-publicisztikai értelmezés⁶. Mind megannyi aktualitás-orientáció. Az is kétségtelen, hogy Bibó István műveinek olvasásakor eleve két lehetőség támad. Értelmezhetjük műveit egy úgynevezett normatív, távlatos, általánosságokra orientált gondolkodó alkotásaiként, de ezzel ellentétben úgy is — erre is sok példát lehetne említeni — mint egy ténytudásra orientált, kifejezetten konkrét, deskriptív, szabotosságra törő alkotó írásait, amelyek ma már a klasszikusok rangjára emelik szerzőjüket. Rögtön szögezzük le: Bibó István életművének határozott — és véleményem szerint pozitív — aktualitása van, ezt az aktualitást azonban „differenciáltan” kell „kiolvasni” műveiből. Politikai aktualitása például nem pusztán életének tragikus fordulataiból következik, hanem műveinek az éppen adott kérdésekkel kapcsolatos kontextualitásából, s az is kétségtelen, hogy egyes alkotásai, illetve alkotói periódusai is külön kutatás és széleskörű összehasonlító elemzés révén „hosszabbíthatók” csak meg a jövő irányában.

Ezzel máris kizárhatjuk azt a felfogást, amely szerint Bibó elemzései épp feszes, leírásjellegű tárgyyszerűségük miatt kimerülnek pozitív, szociológiai, a saját korra reflektáló jellegükben.

Ennek — prima facie — már az is ellentmond, hogy Bibó műveiben szép számmal találunk olyan fejtegetéseket, amelyek vagy tételesen is a jövőre — akár a mi jelenünkre — vonatkoznak, s még nagyobb számban bukkanunk a jövőre vonatkozatható (indirekt) kiindulópontokra.

Bibó aktualitása inkább — szerintem — egy aktualitás-spektrum a történetfilozófiai modell aktualitásától a jogelméletin át egészen a közvetlenül politikaiig. A kutató legfontosabb feladata, hogy a jelentkező aktualitás-síkokat ne keverje, ne csúsztassa össze, s egyszersmind bemutassa a bibói sokszínűség pozitív oldalait. Bibó István különleges alakja a magyar társadalomtudományok: életművének sajátos tendenciái, saját személyes sorsa azt eredményezte, hogy ő maga testesítette meg mindazokat a funkciókat, amelyek gondolatainak multidiszciplináris kiterjesztéseit szolgálták. Bibó maga volt saját

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* (továbbiakban BVT) I-IV. köt. Magvető Budapest I-III. köt. 1986., IV. köt. 1990.

² Bibó életművének kutatása a *Bibó István Szellemi Műhely* alkotógárdája révén jelenleg is folyik (www.bibomuhely.hu)

³ Témánk szempontjából fontosabb írások: *Az európai egyensúlyról és békéről* BVT. I. köt. 295-636.o., *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, BVT. II. 185-266. o., *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* BVT. II. köt. 367-399. o. és *Az európai társadalomfejlődés értelme* BVT. III. köt. 5-123. o.

⁴ Ld. Huszár Tibor: *Bibó István — a gondolkodó, a politikus* BVT. III. köt. 385-534. o.

⁵ Ld. Robert N. Berkó: *A marxizmus realizmus: Bibó István politikai filozófiája* (ford. Csepregi András) (www.bibomuhely.hu)

⁶ Ld. Balog Iván: *Bibó recepciója a közbeszédben a rendszerváltás után* (www.bibomuhely.hu)

tudományos iskolája, filozófiai gondolatait ő maga „terjesztette” ki jogelméleti, történeti szociológiai, publicisztikai stb. szakirányokban.⁷

Noha életművének kulcsszavai — a szabadság, a szuverenitás, a demokrácia, az ésszerűség, a racionalitás, a hatalmak megosztásának elve stb. — önkéntelenül is a politika filozófia irányába terelik az érdeklődő olvasót, a jelen gondolatmenetben mégis a történetfilozófiai kiindulópontok tűnnek a legfontosabbaknak. Nem csupán filozófiai általánosságuk és az életműben újra és újra visszatérő jellegük miatt, hanem azért is, mert e szempontok nélkülözhetetlenek a Bibó István által tárgyalt társadalmi kérdések, sőt az általa alkalmazott metodológiai megoldások értelmezése szempontjából is.

2. A globális tér szerkezete

Amennyiben választ akarunk kapni arra a kérdésre, hogy mire alapszik Bibó István történetfilozófiai rendszere, felfogása a történelmi formákról, térszerkezetekről, el kell tudnunk helyezni az általa kidolgozott modellt egyfelől a filozófiatörténeti konvenciók között, másfelől — közelebbről — a politika filozófia hatalomelméleteinek kontextusában. Mindkét szempont vizsgálata elengedhetetlen feltétele a bibói teoretikus hagyomány, s az azt érintő percepciók zavarok értelmezésének. Ebben az értelmezésben talán „Akadémiai Székfoglalójának”⁸ olvasása van leginkább segítségünkre, amely mű — épp műfajából adódóan — felfogásának kvintesszenciája. E felfogás alapja — s így a történelmi szerkezetek felfogásának is axiomatikus kiindulópontja — a demokrácia, mint a modern civilizáció értelme. Eme demokrácia sok évszázados „akkumuláció” eredménye, amely az ókorból táplálkozva „hozza” létre történelmi formaváltozásait. E szerkezetek mögött hatalom spiritualizálódását megvalósító keresztény hagyományok állnak, amelyekből a modern „szabadságok”, mint a krisztusi szeretet partikuláris megvalósulása, kialakulnak. E folyamat tartalma a középkor kezdeményeiből kirobbanó francia forradalom, amely az „emberi méltóság” forradalmaként teremt meg a hatalmak megosztásának parlamentáris politikai rendszerét. A francia forradalom azonban megteremtette a parlamentáris demokrácia korlátait is, s egyben azonnal két világtörténelmi szerkezet kialakulásához vezetett: az angol, nyugat-európai és az amerikai társadalmi formához. Ez utóbbi önálló létét Bibó szerint a monarchikus hagyományok és az ennek megfelelő szimbolikus államfő hiánya és a törvényhozói hatalom végrehajtói hatalmat ellenőrző funkciójának hiánya alapozza meg.

A modern történelem alakzatai a hatalmak megosztásának alkalmazása során kialakuló nehézségek révén értelmezhetőek, melyek között a monarchikus történelmi hagyományok fékező erejét, a hivatalnoki kar önállósulási törekvéseit, az általános szabályalkotás és a konkrét döntési képesség elkülönülését, továbbá a népszuverenitás szerepét illető bizonytalanságot említhetjük.⁹ E négy szempont eltérő erővel jelentkezve újabb és újabb egyensúlyhiányokat okoz, s a demokratikus megoldások torzulásai, s egyéb történelmi katasztrófák önbeteljesítő hisztériák kialakulásához vezet. Fokozza a fenti történelmi ellentmondásokat, ha — főként például Európa keleti felében — hiányzik az alulról felfelé építkező szerves fejlődést mozzanata, a „szabadság kis köreinek” hiánya a kirajzolódása.

A fenti viszonyok közepette alakulnak ki a nemzeti történelmek. Mivel Bibó István nem használja a nemzeti állam fogalmát, mint a reneszánszban kialakuló képződményekre épülő magyarázó elvet, s általában véve is keveset értekeznek a tulajdonképpeni történelem fogalmáról, fel kell tételeznünk, hogy számára a történelem alapegységei a nemzetek, melyek ráadásul „hallatlan szívósságot” mutatunk létükben. Bibó számára a nemzet nem elsődlegesen nyelvi közösség, hanem olyan, főként a középkorban kialakuló stabil szerkezet az európai térben, amely a határváltozások ellenére is markáns, stabil és változatlan alapja a modern államok kialakulásának, s ezzel együtt a modern nacionalizmus kifejlődésének. Az álláspont — ennyiben nevezhető történetfilozófiának — a történelmi mozgások hátterében mindig jól „kitapintható” distanciát érvényesít, amely egyértelmű különbségtételt jelent a szabadság, a parlamenti demokrácia a társadalomformáló ésszerűség modellje és a széleskörű történeti szociológiai, politika filozófiai tényanyag alapján „leképezett” szerkezeti egységek, például nemzetek között. Minden történetfilozófia szembe kell nézzen azzal a problémával, hogy melyek azok az axiomatikus elvek, alapvető filozófiai normák, amelyek a konkrét szerkezetekben testet öltenek, de bennük nem merülnek ki, hanem megőrzik általánosságukat, lényegszerűségüket.

Ez utóbbi a fő oka annak, hogy határozottan különbséget kell tennünk Bibó történetfilozófiai modellje és e modell — amely kontingens — „megvalósulása” között, amely egy konkrét történeti, szociológiai és politikai tényanyag „hangszerelése” révén ábrázolható. E téren érzem az alapvető kettősséget. Míg Bibó István lenyűgöző szociológiai, politikafilozófiai arzenálját csodáljuk, sokszor merengünk el Bibó előrejelzéseinek, jövőre vonatkozó sejtéseinek totális kudarcán. Az ebből származó székepszis alááshatja az életmű relevanciáját, mert egy történetfilozófiai modell esetében éppen arra figyel az olvasó, milyen konkrét intenciók fogalmazhatók meg az adott modell révén. Ez a rosszul értelmezett aktualitás-igény indikálja Bibó kapcsán az úgynevezett „Ciceró-effektust”.¹⁰

⁷ Életművének sokszínű emléket állít a *Bibó-emlékkönyv* I-II. köt. Századvég Kiadó Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Bern, 1991.

⁸ A Székfoglaló a történetfilozófiai koncepció „foglalata” BVT. II. köt. 367-399. o.

⁹ BVT. II. köt. 382-388. o.

¹⁰ Ld. *A politikai filozófia története* I-II. köt. (szerk. Leo Strauss és Joseph Cropsey) Európa Könyvkiadó Budapest 1994. I. köt. 220-247. o.

Ebből kiindulva megkockáztatom a következő hipotézist: Bibó István életművének e fent említett relevanciája, jobban mondva irrelevanciája — túl az evidencián, mely szerint: senki sem láthat túl saját korának határain — történetfilozófiai modelljének filozófiai közegében keresendő, pont abban a megrendítő esszéisztikus erőben, amit művei képviselnek. Egy történetfilozófiai elmélet meggyőző, hiteles volta abból adódik, hogyan tudja az adott teória alkotója a kontingens — sokszor világnézeti — modellt az általa használt tényanyagra vonatkoztatni. Ezt a fajta „elméleti nyomatékot” Bibó István is gyakran említi, főként „aufklärerista” jelleggel, ami önmagában is kérdéseket vet fel. Fontosabb azonban számomra, hogy a modell és annak megadott tényhalmazra való vonatkoztatása nem a két végponton — modell és tényanyag — hanem épp transzcendentális értelemben teremti meg az úgynevezett prognosztikus érvényességet. Szinte senki sem akad, aki Bibó eszméiben vitatná azt a drámai katarzist, amit csodálatos ténytudása kelt bennünk, ugyanakkor kevesen jártak eddig utána, kevesen vizsgálták eddig a „háttér-elméletet”, a történetfilozófiai modellt, s e modell érvényesítése révén ábrázolt bibói térszerkezetet, s annak módszertani elveit.

Külön kell tehát választanunk a történetfilozófiai modellt és egy társadalmi szituáció történeti, szociológiai elemzését. Bár az imént rögzítettük, hogy a történetfilozófiai modell „jelenik meg” a helyzetelemzésben — minden axiomatikus deduktív eljárásban ez a helyzet — az értékelés hitelessége, érvényessége épp a két megközelítési mód koherenciájából adódik. Szerintem ilyen distancia révén közelebb jutunk, juthatunk a bibói felfogás titkához.¹¹ A rációt, az ésszerűséget, a szabadságélményt, az autonómiát stb. történetfilozófiai alapeszményként felfogva a konkrét, adott társadalmi, politikai szituáció az optimális eszmények alapján komparatívizálható, mindegyik többé vagy kevésbé felel meg a „tökéletes” eszmei általánosságoknak, amely alapján értelmezzük azokat. Innen táplálkozik az a drámai hatás, amit Bibó István elemzéseinek olvasásakor érzünk. Modern kifejezéssel élve a reveláció erejét épp az eszményekre vonatkoztatva nyerik el Bibó gondolatai. Ezt a modellt nevezhetjük a Schnädelbach-paradoxon megnyilvánulásának: amennyiben a politikai-hatalmi berendezkedés állapota és a filozófiai ésszerűség kimutathatóan ellentmondásba keveredik egymással, azonnal nagy lehetőségei támadnak a vaticus fogalmazásnak, a filozófiai emancipációt hirdető álláspontnak, a politika-filozófiai felvilágosodásnak és megnő a didaktikus teóriák szerepe. Bibó István „problémamegoldó közösségre” utaló nemzetfogalma így válik a történelmi adottságokra adott filozófiai válasz kulcsává.

3. A kelet-európai tér és magyar tér

Első közelítésben Bibó István a nyugat-európai térség és a kelet-európai között — tehát alapvetően dichotóm modellben — keresi a történelmi szerkezetek ontológiai és konkrét történeti különbségeit, amelyek a Konstanzi Zsinat hatására alakultak ki. Ekkor jönnek létre azok a nemzeti keretek, amelyek hosszú távon érvényesülő regulatív erőt képviselnek.¹² Ezek a szerkezetek nem nyelvi alapon kialakult adottságok, az egynyelvűség már csupán az állami és nemzeti adottságok által teremtett okozat. Bibó koncepciójában — számomra úgy tűnik — a nemzet, mint szerkezeti elem szinte kvázi-természetjogi alap, ami megnehezíti az etnikai problémák értelmezését.¹³

A különbség Nyugat-Európa és Kelet-Európa között elsősorban abban áll, hogy míg nyugaton a nemzet már meglévő állami keretek között konstituálódik, addig Közép- és Kelet Európában a fejlődés katasztrófák, fejlődési rendellenességek miatt éppen a nemzeti keretek ellenére ment végbe (Habsburg birodalom). Ebben a „végzetes” Habsburg birodalmi szerkezetben a nyugati mintákkal szemben a nép fogalma nem „a társadalmi felemelkedés” dinamikáját képviselte, hanem éppen a különállást, például a nyelvi nacionalizmust alapozta meg. Az etnikai tényezők egymással szemben álló erők konfliktusaiban „pótolták” a „politikai lét bizonytalanságát”, s ily módon kerültek aztán a történelmi erőter ellentmondásos hatása alá. Mátyás idejére az alkatilag nyugathoz húzó királyságunkat a történelmi katasztrófák beleszorították egy alapvetően kelet-európai szerkezetbe amelynek nyilvánvaló válsága (XIX. század) után a II. világháború adta szituáció adja meg a zsákutcából való kilábalás lehetőségét.

E történelmi perspektívában környezetünkben alapvetően három szerkezet jött létre a középkor kezdetétől, a cseh, a lengyel és a magyar, s a XVI. századra a nagyhatalmi erőterben kialakul az a térség, amelyet Közép-Kelet-Európának nevezhetünk. E bibói felfogással polemizál híres tanulmányában Szűcs Jenő.¹⁴ E polémia alapja épp a közép-kelet-európai problémáknak az eredeztetése, s az az értelmezésselbeli különbség, ami abban áll, hogy a kétségtelen nyugatias orientáció eleve a szerkezetek módosulását okozza a kelet-európai történelmi kontextus miatt, ami a szerves fejlődés akadályja volt. Jellemző példával élve a középkor végén hazánkban száz főre vetítve négyszer több nemes és ötször kevesebb szabad polgár élt, mint Franciaországban.

Ugyancsak kritikával illelhető Bibó azon elképzelése, hogy az alkati-szerkezeti torzulások kizárólag történelmi katasztrófákhoz kapcsolhatók — tatár, török, Habsburg stb. hatás — hiszen e katasztrófák sok esetben nem okok, hanem okozatok voltak. Ráadásul az is felismerhető, hogy az adott történelmi régióban az említett válságok leküzdése az államra

¹¹ Az álláspont alapja Karl R. Popper: *A nyitott társadalom és ellenségei* (ford. Szári Péter) Balassi Kiadó Budapest 2001. VII. fejezet.

¹² BVT. II. köt. 190. o.

¹³ Eltérő álláspontot fejt ki tanulmányában Balogh Iván. Ld. Balogh Iván: *Etnicitás és legitimitás összefüggései Bibó műveiben*. Elhangzott: A magyarországi politikai és historográfiai diskurzusok közép- és kelet-európai összefüggésben c. konferencián Budapest 2005. 05. 13-14.

¹⁴ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó Budapest 1983.

hárult, amely abszolutisztikus állam maga is az adott regionális lehetőségek tükörképe volt. Így a történelmi dinamikát a feudalizmusban nem a szabadság minden oldalú kiterjesztése, hanem épp az állam szabadságainak korlátozása hordozza, s a krízisjelenségek épp Nyugat-Európában tudták összekapcsolni a struktúra válságát magának a struktúrának a megújulásával. A nyugati modellben úgy sikerült megoltalmazni a feudalizmus erőit, hogy a rendszer egyszersmind sikeresen továbblendítette a polgárosodás folyamatát is. E kérdés felveti Bibó történetfilozófiai axiómájának, a szabadságeszménynek a sorsát. Modern kifejezéssel élve probléma keletkezik egy axiomatikus modell esetében, ha valamely axióma tagadása összefüggésbe hozható — pozitív értelemben — a rendszer más alapelveivel. Ily módon a bevezetőben említett problémát újra fogalmazhatjuk: ha a történetfilozófiai modellben túl általános axiómák szerepelnek, akkor olyan helyzet áll elő, hogy egy állítás igazolható is és cáfolható is lesz. E ponttól kezdve e rendszerben a továbbiakban bármely állítás egyértelmű igazságérték nélkül marad. Véleményem szerint Bibó István előrejelzéseinek, konklúzióinak oly sokat emlegetett pontatlanságai — gondoljunk például a sztálini Szovjetunió megítélésére — ebből az axiomatikus adottságból származhatnak. A kérdés tanulmányozása a jövőben bizonyára jelentős feladata lesz még a bibói életmű kutatásának. Szűcs Jenő mindenesetre a maga cizellált, finom módján figyelmeztet arra, hogy a történelem modelljei egy adott kérdés megválaszolását illetően kontingensek. Erre a kontingenciára a szuverenitás és a demokrácia, valamint a francia forradalom megítélése kapcsán példák sokaságát ismerhettük meg Burke álláspontjától a Marxéig.

Ugyanilyen alapon vitatható most már a Habsburg birodalom szerepének egyértelműen negatív beállítása is, nemcsak azért, mert Csehország, Lengyelország és Magyarország nemessége más és más elemekkel tarkította az összképet, hanem azért is, mert a mi esetünkben a Habsburg abszolutizmus meghatározó kompromisszumok sorozatát is jelentette, például — utal rá Szűcs Jenő — kikovácsolta az „osztrák nemzetet”.¹⁵ Ráadásul a történelmi katasztrófák közegében létrejövő „rossz kiegyezések” mellett történetileg nem találunk semmiféle „jó kiegyezést”. Történelmünk a nyugati szerkezet torzó jellegét épp a téren „nyeri” el, amit az úgynevezett „problémamegoldó közösség” elve alapján nem tudunk értelmezni. Az érem másik oldalaként ugyanakkor a meglévő nyugati orientációk gátolták a tipikus keleti szerkezetek kiépülését.

Sem „nemzeti” monarchia, sem pedig „orosz birodalmi abszolutizmus” nem jöhetett létre. Ez képezi történelmi fejlődésünkben a sajátos közép-kelet-európai jellegét.

4. A konkrét térszerkezet reformja

Az előbbieken alapján jól látható, hogy Bibó István alaposan átgondolt történetfilozófiai térszerkezetek talaján értelmezte az európai térszerkezet adottságait, s nála a globális tér és az európai alkotmányosság értelmezésének közös elvi-filozófiai alapelvei vannak. Ennek az egységfogalomnak — amely Bibó Istvánnal kapcsolatban jelen írásom fő hipotézise — a jegyében helyére kerülnek az életmű belső szerkezetének „hangsúlyai”. Véleményem szerint akkor érthető meg igazán Bibó István konkrét közigazgatási kérdések felé fordulása, ha számításba vesszük, hogy egész történetfilozófiája átrendeződik, komoly változások következnek be néhány kiinduló tétel esetében. Ennek az átrendeződésnek az igazi jelentősége még sok kutatásra ad alapot. Lényegében — szerintem — arról van szó, hogy „Az európai társadalomfejlődés értelme” című nagy tanulmányával Bibó István életművének új szakasza kezdődik a nyilvánvaló szintézisreteremtés jegyében.¹⁶

Ez nem csupán kritikai aspektusok érvényesítését jelenti, hanem egy új típusú megközelítés távlatai is felsejlenek. Modern kifejezéssel élve számos jele mutatkozik annak, hogy egy filozófiai sémákra orientált történetfilozófiai holizmust kezdi felváltani egy új felfogás, amelyet módszertani individualizmusnak nevezhetünk. Ennek fordulatnak nyilván annak a felismerése adja meg az értelmét, amit — ismét modern kifejezésekkel élve — a holisztikus megközelítés paradoxonának neveznek. Véleményem szerint ez adja meg, ez a felismerés jelenti a késői fordulat kiindulópontját. Az európai társadalomfejlődésben Bibó felismeri a történetfilozófiai sémák — Karl Popper kifejezésével élve — kontingenciáját, vagyis azt a szempontot, hogy az általában vett társadalomfilozófiai modellek alapvetően más tudományosságot feltételeznek, mint az úgynevezett ténytudás. Ez a felismerés drámai következményekhez vezet egyenes arányban azzal, ahogyan ezt Bibó István saját álláspontjára is vonatkoztatja. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ideológiai sémákra épülő normatív gondolkodást kezdi felváltani az egyéni egzisztenciára, az individuális szabadságeszmére épülő, a hatalmat is an-archikusan, uralom nélkülüként felmutató, kölcsönös szolgáltatások elve szerint működő demokrácia, amely a tényleges munkát végző emberek önkormányzatára épülve alulról felfelé, piramisszerűen jön létre.¹⁷

Merész lenne annak megkockáztatása, hogy Bibó a fenti holizmusra vonatkozó paradoxont — tehát azt a gondolatot, hogy az általában vett fogalmak (társadalom, osztály, intézmények stb.) önálló létét hirdető felfogás az elmélet zsákutcájába kell jusson — maradéktalanul érvényesíti. Inkább arról beszélhetünk, hogy körvonalazódik annak felismerése: ha az intézményeknek, társadalmi általánosságoknak önálló létet tulajdonítunk, akkor oda jutunk, hogy értékvákuumba kerülve elveszítjük a tudományosság tökéletes objektivitást mutató „iránytűjét”. Ideológiai alapon szemlélve — ez a fenti paradoxon

¹⁵ Im. 108. o.

¹⁶ A magnetofonba diktált tanulmány nagy jelentőséggel bír Bibó életművének történetfilozófiai megítélésében.

¹⁷ Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig* (lektorálta Dénes Iván Zoltán) Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely 2004. 408. o.

jelentése — a legelvetemültebb politikai rendszerben is „találhatunk” olyan pozitív tulajdonságokat, amely alapján az adott politikai rendszer igazolhatóvá válik.

Mindenesetre Bibó István érzékeli ennek a fent említett kérdésnek a fontosságát, ezért keresi a szervező értelmiség értelmezésének, az önkormányzatiságnak (társadalmi mérnökösödés) új megoldásait. E kérdések kapcsán nem pusztán az életmű „összegző” áttekintése lebeghetett Bibó István szeme előtt, hanem az újraértelmezés is, gondoljunk csak a Borbándi levélre, vagy a tanya és urbanizáció kérdéseinek, vagy akár a Németh László és Szekfű Gyula közötti vita téziseinek újratárgyalására. Tagadhatatlanul érezhető a késői írások mögött a földrengésszerű morajlás. Új megközelítésre van szükség: a világnézeti sémák kontingenciáját, a fogalmak absztrakt használatának parttalanságát fel kell váltania egy, minden politikai és szabadságjogot kizárólag az egyénre érvényes fogalmak révén értelmező tudományos elméletnek, amit ma módszertani individualizmusnak szoktak nevezni.

Akár azt is megkockáztathatjuk, hogy Bibó közel kerül saját demokráciai felfogásának átértékeléséhez, megérezve — újra Karl Poppert idézve — a demokrácia mindenhatóságának korlátait, paradoxonát: egyrészt, hogy hogyan lehet demokratikusan kizárni antidemokratikus személyiségek megválasztását, másrészt, hogy hogyan lehet demokratikus közegben korlátozni a politikai szélsőségeket.¹⁸

Bibó késői műveit olvasva — a fentiek jegyében — szembe kell néznünk az életmű alapkérdéseit illető átrendeződéssel, a kérdéseknek új fogalmi erőterbe kerülésével, ami arra készíti az olvasót, hogy Bibó gondolatainak aktualitását ne értelmezze pusztán formálisan. Ahogyan például Herder társadalomfilozófiáját sem lehet a herderi jóslat emlegetésével helyettesíteni úgy Bibó gondolatvilágát sem lehet nevezetes gondolatai emlegetésével „túlstabilizálni”, fogalmi — ez jelen gondolatmenetem merész tartalma — még axiomatikus értelemben is átalakulóban vannak, például az életmű záró szakaszában.

Ennek jegyében rögtön elnyeri a neki megfelelő pozíciót az a tervezet, melyet „Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció” címmel olvashatunk.

Gondolatmenetem alapja az, hogy ez a nagy tanulmány nem pusztán kitérő Bibó István életművében,¹⁹ hanem szervesen illeszkedik abba a körvonalazódó átrendeződésbe, amely egy kontingens, holisztikus megközelítéstől vezet egy az egyént középpontba állító, őt vonatkoztatási pontnak tekintő megközelítés felé. Ennek jegyében a közigazgatási területrendezés a településhálózat olyan átalakítását jelenti, amely révén az állampolgár számára lehetővé válik jogainak minél optimálisabb irányítása. E tekintetben minden alkalmazott alapelv azt a célt szolgálja, hogy az állampolgár jogait helyben, kielégítően, minden elidegenítő hatás nélkül tudja érvényesíteni a szolgáltató állam, a szolgáltatósszerű közigazgatás, az alulról felfelé, piramisszerűen felépülő rendszerben, a szubszidialitás elve alapján.

Kerülni szeretném a közvetlen aktualizálást — ez csupán a Bibó István által kidolgozott álláspont átfogó és egyben összehasonlító elemzése révén történhet, de annyi mindenesetre kiemelendő, hogy a 90-es évek elején felmerült közigazgatási elképzelések, valamint az Európa Unió új regionális szerkezetátalakítási követelményei, vagy akár a jelenlegi kistérségi rendszer kialakításával együtt járó pozitív és negatív tapasztalatok egyaránt a bibói közigazgatási elképzelések tanulmányozására ösztönöznek. Ezek az elképzelések persze a mai kor igényeinek megfelelően formálhatók. Elegendő csupán egy példával élnünk: az elektronikus aláírás általános elterjedése révén a közigazgatás egész szolgáltatási rendszere kétségtelenül át fog alakulni, s pusztán ez mélyreható változásokat fog okozni. Az is kétségtelennek tűnik azonban, hogy a Bibó által érvényesített alapelvek, a székhelyek optimális hozzáférhetőségének elve, az egységek arányosságának, a területrendezés egységének az elve, a kompatibilitás elve és a súlypontok alternatívitásának az elve minden közigazgatási reform mérlegelendő szempontja jelenünkben is.²⁰

History-philosophical Constructs in István Bibó's Œuvre

Present writing is an effort to analyze the philosophical foundation of István Bibó's oeuvre. The analysis provides not only an insight into the very core of Mr. Bibó's thinking, it also highlights those aspects that make this oeuvre so topical and worth studying.

¹⁸ Ld. a 11. sz. jegyzetet.

¹⁹ Ennek bizonyítéka a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című tanulmány. BVT. I. köt. 271-294. o.

²⁰ A koncepció „gerincét” alkotó „városmegyei” térszerkezet újszerű megközelítését találjuk Szűcs Jenőnél, aki kimutatja annak történelmi hagyományait az alföldi mezővárosok nyugatias képletében. Egyrészt felveti a „szultáni kincstárpolitika” pozitív szerepét, másrészt azt a problémát, hogy a királyi Magyarország nemesi jellege e struktúrákat károsan befolyásolta volna. Ily módon a közép-kelet-európai modell egy sajátosan hibrid, kettős arculatú szerkezet. Ld. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* Magvető Kiadó Budapest 1983. 121-122. o.

MARÁCZ, László : Bolyai János és a magyar mint tökéletes nyelv

Bolyai János (1802-1860), a magyar matematikus a romániai Erdélyben élt és dolgozott, mely akkoriban a Magyar Királyság részét képezte. Édesapja Farkas (1775-1856), a Református Kollégium matematikaprofesszora Marosvásárhelyen korán beavatta Jánost a matematika titkaiba. 1817-ben, a rigorózum letétele után János a császári Bécsi Hadmérnöki Akadémiára ment, ahol sok időt szentelt a geometriának.¹

Bolyait lebilincselte az úgynevezett parallelaaxióma, Euklidész görög matematikus (kb. Kr.e. 300) tizenegyedik posztulátuma, amely már kétezer éve megoldatlan volt. 1823-ban megírta apjának, hogy megtalálta a parallelaaxióma megoldását: „semmitől egy új más világot teremtettem” (Stäckel 1973: 85). A parallellák problémájának megoldását leíró latin szöveg végül 1832-ben jelent meg *Scientiam spatii absolute veram exhibens* címmel, édesapja *Tentamen* című matematikai kézikönyvének 30 oldalas függelékeként.²

1833-ban Bolyai, akit időközben másodosztályú századossá léptettek elő az osztrák hadseregben, jelentősen megromlott egészsége miatt nyugdíjazását kérte. Visszavonult a Domáld melletti Bolyai birtokra, Marosvásárhely, fiatalokora városa környékére. A külvilágtól elszigetelve élt családjával az osztrák hadsereg szerény járadékából.

Paul Stäckel német matematikus utalt elsőként a Bolyaiakról írott biográfiájában arra, hogy Bolyai János próbálkozást tett egy tökéletes nyelv megalkotására az anyanyelvét, a magyart alapul véve.

„Bolyai János világnyelve csatlakozik ahhoz a számtalan próbálkozáshoz, amely egy ilyen nemzetközi nyelv megalkotására irányul. Alapul anyanyelve szolgált számára, melynek leegyszerűsítésére és különösen minden kivételtől való megtisztítására törekedett. Csodálatraméltó szorgalommal merült el ebben a munkában; amihez ugyanakkor felhasználta a Farkas által javasolt javított iratot is. Hagyatékában az új nyelvnek terjedelmes szótárai találhatók, melyek igen érdemesek egy alaposabb vizsgálatra.” (Stäckel, 1913: 153)

Tekintve, hogy János soha nem publikálta munkáját a tökéletes nyelvről, javaslatai nem befolyásolták az erről szóló tudományos vitát. Mégsem elhanyagolandó az elképzeléseinek tanulmányozása, hisz ezek azt szemléltetik, hogy milyen befolyása volt az európai kultúrfilozófiai irányzatoknak a magyar kultúrára, valamint a tökéletes nyelv problémájáról való gondolkozásra Magyarországon. Bolyai kísérlete egy tökéletes nyelv megalkotására egy európai hagyományba illeszkedik, ami a nemzetközi kommunikáció, és ezen belül a nemzetközi tudományos kommunikáció serkentését tűzi ki céljául. Munkássága ezenfelül lényeges a magyar nyelv struktúrájának jobb megértéséhez.

Bolyai a tökéletes nyelv megalkotásához optimálisan kihasználta a magyar nyelv bizonyos tulajdonságait, mint a gyökszavak és a ragozás elve, melyek Magyarországon csak a 19. század első felében váltak tudatossá.³ Mindezt a magyar nyelvújítás keretei közt tette, ami részét képezte Magyarország akkori teljes modernizációjának. A tökéletes nyelv megalkotásának ötlete egyike volt annak a sok tervnek, ami a Bolyai apa és fiú — egyébként messze nem mindig makulátlan — együttműködéséből származott a távoleső erdélyi Marosvásárhelyen.

Bolyai János hátrahagyott egy kéziratot, ami igen nagyszámú kézzel írott feljegyzést tartalmaz. A kézirat több mint 10.000 oldalt tesz ki és a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban található. Kiértékelése még messze nem zárult le. Az erdélyi kultúrtörténész Benkő Samu tematikusan rendszerezte és számozással látta el az összes kéziratot. Ez a tanulmány a Benkő-féle számozást követi.

Elhangzott a Hollandiai Mikes Kelemen Kör összejövetelén 2006. június 11-én a vianeni Magyar Otthonban. A szöveg az eredeti hollandnyelvű publikáció magyar fordítása: MarácZ, László (2005). János Bolyai en het Hongaars als de perfecte taal. In: Lia Versteegh, Anne van Wageningen, Jan-Jack Wirken (red). De veelzijdige burger. Opstellen voor prof. mr. P.J.G. Kapteyn. Amsterdam: Pallas Publications, 73-85. — Mikes International Szerk.

¹ Ezt a tanulmányt Jos Kapteynnek holland jogászprofesszor kollegámnak dedikálom, annak emlékére, hogy az elképzelése alapján ő és e cikk szerzője létrehozták az Amszterdami Egyetemen az MA-szakot, 'Honours Programme European Policy'-t. Josnak és Jánosnak, e cikk főalakjának közös vonása, hogy mindketten nehezen kiismerhetők. Lehet, hogy ez a briliáns tudósok sajátja?

² Lásd Kiss (1999) bevezetőjét a parallellák problémájáról és Bolyai János felfedezésének jelentőségéről a matematika és természettudomány fejlődéstörténetében.

³ A magyar gyökszavak olyan egyszótagú, ragozatlan lexikai elemek, melyek nem oszthatók további kisebb elemekre jelentésük és alakjuk elvesztése nélkül. (MarácZ 2004, 89) Toldalékok, szuffixumok segítségével új szavak alkothatók oly módon, hogy azokat a gyökökhöz illesztjük. Ezt a toldalékoknak gyökszavakhoz történő ragasztását nevezzük nyelvészeti műszóval agglutinációnak (ragozásnak).

A magyar nyelvújítás

A 18. század végén Magyarországot is elértek a Felvilágosodás eszméi. A Felvilágosodás magyar hívei kezdetben nem Magyarországon, hanem Bécsben tevékenykedtek, mégpedig a Mária Terézia Habsburg császárnő által 1760-ban alapított császári testőrség magyar osztagának köreiben. A magyar arisztokraták társaságának mozgatóereje Bessenyei György (1747-1811) volt, Voltaire és a francia Enciklopédisták nagy csodálója.⁴

Bessenyei, csakúgy mint francia példaképei, azt a véleményt vallotta, hogy a boldogság csak a tudomány révén érhető el. Általános hozzáférést a tudományhoz viszont egyedül a saját anyanyelv biztosíthat. A magyar nyelv, aminek a 18. század végén népszerű státusza volt, még nem volt alkalmas a tudomány művelésére. Bessenyei tehát úgy vélte, hogy először a magyart kell megújítani. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha.”⁵ Esszéiben Bessenyei határozottan lép fel a magyar nyelvújítás mellett. 1781-ben ugyanakkor útjára bocsátja egy Magyar Tudományos Akadémia megalapításának ötletét.

Bessenyei eszméi fokozatosan teret nyernek. A 18. század végén Magyarországon is elindul egy mozgalom, melynek célkitűzése a magyar nyelv megújítása. A nyelvújítók, azon törekvésükben, hogy új szavakat alkossanak a tudományos szakkifejezések és absztrakt fogalmak megnevezésére, kihasználják a magyar nyelv szerkezetét és jellegét, a gyökszavait, toldalékait és a ragozás elvét.

Az 1825-ös Országgyűlésen a szabadelvű Széchenyi István gróf hevesen érvel egy Magyar Tudományos Akadémia felállítása mellett. 1830-ban megalapítják az Akadémiát, melynek célkitűzése „a magyar nyelvet s a tudományt magyar nyelven művelni”.⁶ A tudományos társaság magyar szótárak összeállításán fáradozott, melyekben új szavak is helyet kaptak volna. 1834-től szakszótárakat is szerkesztettek az Akadémiai Nagyszótár mellett.⁷ Az Akadémia ezenkívül tanulmányokat jelentetett meg a magyar nyelv szerkezetéről, a gyökszavakról és a toldalékokról.

1834-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiírt egy pályázatot a magyar tiszta gyököket és ezek eredeti jelentését tartalmazó jegyzék összeállítására (A Magyar Tudós Társaság 1839: 1). A két nyertes tanulmányt 1839-ben adta ki az Akadémia. Ezek Engel József (1807-1870), marosvásárhelyi orvos és gyógyszerész, illetve Nagy János (1809-1885), római-katolikus pap, a szombathelyi líceum tanárának munkái. Bolyai János mindkét tanulmányt felhasználta a magyar mint tökéletes nyelv megszerkesztésénél.⁸ Jegyzeteiben többször utal Nagy János *Tiszta magyar gyökök* című munkájára. Nagy a keleti nyelvek szakértője volt és szorosan együttműködött a Magyar Tudományos Akadémia nyelvészeivel. Engel Józsefet, 'A magyar nyelv gyökszavai' szerzőjét Bolyai János személyesen ismerte. Engel 1836 és 1857 között Marosvásárhelyen praktizált és Bolyaiék háziorvosa volt (Hints 2002).

Farkas, az előfutár

Az édesapa Bolyai Farkas is a magyar nyelv megújítójaként tevékenykedett. Ő elsősorban azon fáradozott, hogy alkalmazható matematikai szakszavakat gondoljon ki, amik a magyarban akkoriban még alig léteztek. (Stäckel 1913: 19). Az 1834-ben, az Akadémia kiadásában megjelent első Matematikai Műszótárnak 145 címszavát ő találta ki. Ezek egy része még ma is használatban van (Gazda 2002: 392-395).

A *Tentamen* második kiadásában Bolyai Farkas kifejti nézeteit a magyar nyelvről.⁹ Az a véleménye, hogy igen fontos egy egyértelmű helyesírás, ugyanakkor követni kell magyar helyesírás szabályait, ahogy azt az Akadémia 1832-ben javasolta.¹⁰ A saját anyanyelv fejlesztését Farkas elkerülhetetlen lépésnek tartja a saját kultúra és tudomány további fejlődésének útján, ugyanakkor ezt — teljesen a Felvilágosodás szellemében — hozzájárulásnak tekinti az emberiség általános szellemi fejlődéséhez.

Bolyai Farkas továbbá azon a véleményen van, hogy a tudományos világnak egyetértésre kell jutnia egy a latinnal összehasonlítható egyetemes nyelvről, annak érdekében, hogy a különböző nyelveken nagy iramban gyarapodó tudományos eredmények még feldolgozásra kerülhessenek. Fontos tehát „a mostani sok s mind több-több helyett egy mathesisi s muzsikái

⁴ Lásd Beöthy Zsolt irodalomtörténész alapművét, 1899, I. rész, 41. fejezet, 547-567.

⁵ Lásd Bessenyei jelmondatáról Beöthy, 1900, II. rész, 12.

⁶ Ibidem.

⁷ Az Akadémiai Nagyszótárról lásd Marác (2004, 88-89).

⁸ Mégsem ezek a magyar nyelv első gyökszótárai. Az első gyökszótárt Kresznerics Ferenc (1766-1832), pap és filológus, a szombathelyi líceum tanára állította össze (lásd Kresznerics 1831). Szótára bevezetőjében azt írja, hogy első gondja a szavak gyökeinek megállapítása volt, második pedig a toldalékok felkutatása. Kresznerics a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt. Vörösmarty Mihály költő, az Akadémián ült magyar nyelvészet egyik mozgatóereje igen nagyra becsülte munkásságát.

⁹ Lásd Bolyai (1833) in Gazda (2002, 389-391).

¹⁰ Lásd erről Stäckel (1913, 193), Benkő (1960, 1316) és Gazda (2002, 389).

lélekkel alkotott vég nélküli tökélyesíthető nyelven nyomtassanak mindent” (Gazda 2002: 389). Farkas szerint az egyetemes nyelv mellett minden nemzetnek a saját nyelvét is ápolnia kell, és mindenkinek el kell sajátítania mind a két nyelvet. Ily módon minden nemzet egyazon nyelvet beszélné, és a kölcsönös megértésért egy efféle nyelv „az egymás megértése milyen egybefoglaló kötél lenne; s mely közelítés lenne ez az emberi nem egységére” (Gazda 2002: 390).

Eltekintve a magyar ábécé leegyszerűsítésétől, amit már 1830-ban, *Az aritmetika eleje* című matematikakönyvének első kiadásában javasolt, Farkas nem nyilatkozott azokról a tulajdonságokról, amikkel egy ilyen egyetemes nyelvnek rendelkeznie kellene. 1842-ben Bolyai János átvette apja ötleteit, és belekezdett egy a magyarra támaszkodó tökéletes nyelv kidolgozásába (Kiss 1999: 54).

A nyelv mint jelrendszer

Bolyai János nyelvszemléletét mai terminussal élve szemiotikainak nevezhetjük. Szerinte a nyelv nem más, mint a jelek tudományának egy része (842). Noha a matematikát is egy jelrendszernek tekinti, a matematika és a nyelv között funkcionális és minőségi különbségek vannak (620). Ezeket a különbségeket úgy akarja csökkenteni, hogy egyértelmű fogalmakat vezet be a nyelvben is, ahogy az a geometriában is szokásos. A lehető legkevesebb jel használatával a nyelv egyszerűbbé és egyértelműbbé válhat (659).

Bolyai abból indult ki, hogy a természetes nyelv kezdetben egy matematikai jelrendszerre hasonlít. Ezt az ‘ősnyelvet’ feljegyzéseiben *gébernek* nevezi. Ez a *héber* szójátéka. Bolyai szerint a géber egy egyszerű és egyértelmű nyelv volt, ami csak akkor vált kétértelművé, mikor az irodalmárok és a költők elkezdtek visszaélni vele.¹¹ Bolyai szerint a nyelvnek (idő és hely megtakarítása érdekében) épp hogy világosnak, egyszerűnek és esztétikusnak kell lennie, azaz kellemes és szép kiejtéssel kell bírnia.¹²

A nyelvi jeleket Bolyai önkényesnek tekintette, hisz ezek függetlenek a tárgyaktól, melyekre utalnak.¹³ A mai nyelvészetben újra megtaláljuk ezeket az elgondolásokat a strukturalizmusban, és olyan tudósok, mint Ferdinand de Saussure (1857-1913) szemiotikájában. János a nyelvi jelrendszert jól alkalmazhatónak véli gépesítésre is.¹⁴ Ezen a területen már megszülettek az első próbálkozások akkoriban, mint Wolfgang von Kempelen bécsi udvari tanácsos beszélő gépe, amit 1790-ben épített.¹⁵ A Von Kempelen kiadványára célzó utalásokból tudjuk, hogy János erről tájékozott volt.

Egy tökéletes nyelv nélkül a tudomány nem tud nagyobb jólétet biztosítani az emberiségnek. Ilyen nyelv Bolyai szerint nem létezik, viszont megalkotható (842). Azt állítja a magyarról: „(...) a magyar nyelv, legbelső, eredeti — de tudtomra, sőt hitem szerint, a földön, még mind eddig, ki nem fejlett — szellemére nézve ugyan ép, kitűnő derék, józan tapintatú, szerencsés választású, egyszer s gyönyörű, sőt általmában tökéletes, igazi philosophusi és éppen mathesisi szellemű (...) ha tán nem is éppen tökélyesített nyelvünk teste, tömegje, szovaink idomja s ejtése, legalább annak szelleme, vagyis elvei, szabályjai, lényege — általánosan elterjesztetik.”¹⁶

Bolyai magyarul, németül, latinul, franciául, olaszul és románul tudott (845). Ezen nyelvek összehasonlításakor arra a következtetésre jutott, hogy a magyarban ‘célszerű jegyek és jelek’ találhatók, és a némettel ellentétben nagyfokú egységesültség is jellemzi. A magyarnak alig vannak nyelvjárási különbségei (603), ami viszont igen jellemző a németre.

Ugyan még nem tökéletes, Bolyai szerint a magyarnak van a legnagyobb esélye arra, hogy egy tökéletes nyelvvé váljon, hisz már önmagában egyszerűbb, mint más nyelvek. Állítását egy magyar, egy latin és egy német, névszói állítmányt tartalmazó, azonosító mondat összehasonlításával szemlélteti. Azt veszi észre, hogy a három nyelv közül a magyar szerkezet a legegyszerűbb: *Péter ember*. A kopula és a névelő hiányzik a magyar névszói állítmányból. A latin szerkezet már némileg bonyolultabb a magyarnál. A latin azonosító mondatba be kell iktatni a kopulát, ami a *Petrus est homo* mondatot eredményezi. A németben a kopulán kívül egy határozatlan névelőt is illeszteni kell a névszói állítmány mellé, az így alkotott mondat: *Peter ist ein Mensch*.¹⁷

Bolyainak árnyalt véleménye van a latinról mint egyetemes nyelvről, és mint Magyarország hivatalos nyelvéről 1844-ig. Szerinte a latin nem ok nélkül volt jelentős a tudományos világban. Ez a nyelv némiképp univerzális nyelvként szolgált, ami összekötötte a művelt nemzeteket egymással (19/1). Bolyai így a latin és a magyar közötti kapcsolatot csak egy alapos előkészítés után, elővigyázatosan akarta megszakítani (19). A magyar nyelv szerinte túl erős latin befolyásokat visel, de a

¹¹ Lásd a (649), (659) és (606)-os kéziratokat; valamint (606) in Benkő (2003, 141).

¹² (627)-es kézirat in Benkő (2003, 164-165).

¹³ (215), (629), (837) és (979)-es kéziratok.

¹⁴ (661) és (875)-ös kéziratok.

¹⁵ Lásd Wolfgang von Kempelen, *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine* (Wien 1791).

¹⁶ (628)-as kézirat in Benkő (2003, 115).

¹⁷ (627)-es kézirat in Benkő (2003, 159-160).

nyelvújítás után magyarul is megfogalmazhatók lehetnének tudományos elméletek.¹⁸ Az új ismeretek megnevezéséhez új szavakra volt szükség. Bolyai szerint a magyar rendkívül alkalmas új szavak alkotására, elsősorban a gyökszavak és a magyar nyelv ragozó jellege miatt.

Noha Bolyai lelkesen támogatta a magyar nyelvújítás célkitűzéseit, nem állítható róla, hogy purista volt. Ha a magyar nyelv szabályai egy bizonyos új szó képzését kizárták, jobb volt szerinte a szó megfelelőjét átvenni egy másik nyelvből, és a kölcsönszót magyarul ‘tökélyesíteni’. Ily módon az egyetlen nyelv is gyorsabban és könnyebben jönne létre (585).

Nyelvújítás

Tekintve, hogy Bolyai szerint a magyar nyelv szelleme a legegyszerűbb, legtermészetesebb és legeredetibb — a nyelv akár 4000 évnél is idősebb lehet —, a magyar alapján akar egy univerzális nyelvet alkotni.¹⁹ Ehhez először a magyar nyelv leegyszerűsítésére és racionizálására van szükség. Bolyai valójában meglehetősen szigorúan akar munkához látni. A magyar nyelvet először le kell bontani, hogy aztán tökéletes nyelvként lehessen felépíteni. Bolyai azt gondolta, hogy a magyar lebontása és újra felépítése gyorsan megvalósítható lesz majd. A (843)-as számú, gyökszavak jegyzékét tartalmazó kézirat elemzéséből azonban alább kiderül majd, hogy ez egy sokkal veszélyesebb folyamat, mint ahogy azt a marosvásárhelyi matematikus elképzelte.

Bolyai az ábécé, a gyökszavak és a nyelvtan területén javasolt egyszerűsítéseket. Kidolgozott egy új ábécét azon az elven, hogy ‘minden betű egyetlen hangot képvisel, és minden hangot egyetlen betű ad vissza’. Bolyai saját ábécéje egy adaptált változata az apja által 1830-ban, *Az aritmetika elejé*-ben javasolt ábécének (Stäckel 1913: 139, 247). Ennek alapja a latin ábécé. Bolyai szerint a latin ábécé kifejezetten alkalmas arra, hogy a magyar nyelv ábécéjeként szolgáljon (781). Legfontosabb újításai: a két vagy három betűből álló összetett írásjelek leegyszerűsítése; a hosszú mássalhangzót jelölő kettős mássalhangzók helyettesítése egy egyszerű mássalhangzóval, ami fölé egy vízszintes vonalat húz; és a hosszú magánhangzót jelölő ékezetek elhagyása.

Bolyai ‘*tökélyes magyar betűtárnak*’ nevezi ábécéjét.²⁰ Nem fordulnak elő benne összetett írásjelek, ellentétben az akkori és a mai magyarral. Egy összetett írásjel például az *sz*, ami két betűből áll, és egyetlen hangot jelöl, a dentális, zöngétlen sziszegőt. Bolyai az ábécét úgy egyszerűsíti le, hogy az ilyen összetett írásjeleket egy egyszerű betűvel helyettesíti, mely alá vagy fölé az írás folyamán egy vonalat húz.²¹

A magyar *zs*-t, egy palatális *z*-hang összetett írásjelét Bolyai rendszerében egy középen áthúzott *z* ábrázolja. A *dzs*-affrikáta palatális *dz*-hangot jelölő, összetett írásjelét Bolyai egy kétszer áthúzott *z*-vel adja vissza (Stäckel 1913: 247). A *tj*, *dj*, *nj* és *lj* palatális hangokat, amik a mai magyar írásban mint *ty*, *gy*, *ny* és *ly* összetett írásjelek fordulnak elő, Bolyai rendszerében egy függőleges vonallal aláhúzott egyszerű *t*, *d*, *n* illetve *l* helyettesíti.

A magánhangzók fölött nincs idő- vagy minőségbeli különbséget jelölő ékezet vagy tréma, mint az akkori vagy a mai magyar írásban. Az *ü* és az *ö* magánhangzókat egy *y*, illetve egy *o* helyettesíti, egy ponttal a betűn belül. A hosszú magánhangzókat a rövid magánhangzóktól egyetlen, a betű fölé húzott vízszintes vonal különbözteti meg. A vízszintes vonal a hosszú magánhangzó fölött egyébként el is hagyható, ha a rövid és a hosszú hangok közötti különbség nem ad okot zavarra. Mindez ‘az egyszerűség, a könnyebbség és az esztétikum’ érdekében (840/1).

János abból indult ki, hogy a gyökszavak segítségével a matematikai jelek analógiájára meg tud alkotni egy nyelvet, ami tulajdonképpen nagyon kevés gyökszóból állna. A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent gyökszótárak, mint a Nagy Jánosé is, jöllehet hasznosak szerinte, ő mégis a terjedelmesebb Akadémiai Nagyszótár egy kivonatát részesíti előnyben.

Ezt a szótárt Czuczor Gergely és Fogarasi János nyelvészek állították össze a Magyar Tudományos Akadémia megbízásában. Czuczor és Fogarasi 1844-ben kezdtek neki munkálataiknak, a szótárt azonban csak Bolyai halála (1860) után, 1862 és 1874 között tették közé (Marác 2004: 88-89). János szerette volna a kiadatlan Akadémiai Nagyszótár egy kivonata segítségével a magyar nyelvet a fölösleges szavaktól megtisztítani; az egyértelmű szavakat áttekinteni és egyszerű elvek alapján olyan új szavakat képezni, amik hiányoztak a magyarból (212/1). A nyugalmazott századosnak azonban nem volt ideje az Akadémiai Nagyszótár anyagát Budapesten megvizsgálni, és kutatásában továbbra is Nagy gyökszótárára volt utalva. Ezen szótár alapján tovább akarta tökéletesíteni a gyökszavak jegyzékét, azaz át akarta tekinteni az ‘élő’ gyökszavakat, amivel reményei szerint nyelvrokonságok nyomára is bukkanhatott volna, illetve ki akarta egészíteni Nagy listáját még hiányzó gyökszavakkal.

¹⁸ (19), (193) és (782)-es kéziratok.

¹⁹ (627)-es kézirat in Benkő (2003, 164).

²⁰ (781/4)-es kézirat.

²¹ (781) és (840)-es kéziratok.

Bolyai átvette Nagy azon hipotézisét, mely szerint a magyar gyökszavak legfeljebb három hangból állnak,²² és ami kimondja, hogy a magyarra a magánhangzók és mássalhangzók tökéletes váltakozása jellemző, melyben ráadásul hiányoznak a mássalhangzótorlódások és a kettőshangzók.²³ A gyökök felkutatása Bolyai szerint tulajdonképpen egyáltalán nem nehéz. Szerény intuíció gyakran már elegendő. Szerinte csak akkor válik ez nehézzé, ha a gyökszavak és jelentéseik homályosak (781).

Különösen el van ragadtatva Bolyai attól, hogy a magyar gyökszavak egyszótagúak. Szerinte az a nyelv a legrégebb és egyben legtermészetesebb, melynek gyökei és gyökszabályai a legegyszerűbbek. Azon nézetét, mely szerint a magyar egy *primigena* nyelv, ami önmagából keletkezett és aminek gyökszavai nem vezethetők le tovább, Vörösmarty Mihály és Arany János, az Akadémiához kötődő költők is osztották.²⁴

A tökéletes nyelv megalkotásához Bolyai a magyar nyelvtant is le akarta egyszerűsíteni. A bonyolult nyelvtani szerkezeteket törölni kellett, és csak a jelen idejű igeragozást engedélyezte.²⁵ Egyúttal minden magyar névszói ragozási paradigmát fel akart számolni.²⁶

A (843)-as kézirat

A (843)-as számú kéziratban²⁷ a magyar ábécé első négy betűjével — az A-val, Á-val, B-vel és CZ-vel (a mai magyarban C-vel) — kezdődő gyökszavak vannak felsorolva Nagy János gyökszótárából. Bolyai szójegyzékét '*Tökélyes magyar gyökszók*'-nak nevezi. Bolyai a saját ábécéjét és helyesírási rendszerét alkalmazza, és olykor a gyökökre támaszkodó rövidítéseket használ, mint például a *tök* az ebből képzett *tökélyes* melléknév helyett.

Bolyai abból az elvből indul ki, hogy minden gyökszónak egyetlen önálló jelentése van, és minden jelentést csak egyetlen gyök vagy szó képvisel. A jegyzékéből azonban az derül ki, hogy a magyar még távol áll ettől a tökéletes állapottól. A jegyzéket szinonimákkal egészíti ki, amivel ő maga világítja meg, hogy egy jelentést több szó is képviselhet (Stäckel 1913: 194).

Bolyai felvetései a homonimák által is sérülnek, amiket felvesz listájába. A homonimák olyan (gyök)szavak, melyeknek azonos a hangszerkezetük, de eltérő jelentéseket hordoznak. Tudatában van ennek a problémának, és úgy próbálja elkerülni a homonimitást, hogy a gyökök egyikének egy más, nem létező alakot tulajdonít. A *seb* szónak alapjában véve ugyanaz a gyöke, mint a *sebesség* képzett főnévnek, mégpedig a *seb*. A két fogalomnak azonban semmi köze nincs egymáshoz, ami arra utal, hogy *seb* és *sebesség* nem lehetnek ugyanazon gyökből képzett szavak. A nem kívánt homonimitást ebben az esetben úgy kerüli el, hogy a *sebesség* gyökszavaként *seb* helyett *sób*-ot választja. A *sób* azonban egy nem létező gyökszó.

Bolyai Nagy listáját nyilvánvalóan vonatkoztatási jegyzékként használta. Olykor elhagyott anyagot ebből a listából. A magyar mint tökéletes nyelv szerinte a következő jelenségek nélkül is létezhet: olyan gyökök, melyek már nincsenek használatban vagy nehezen felismerhetők; bizonytalanságot kifejező határozószók; a magánhangzóharmónia okozta toldalékváltozatok; homályos jelentésű toldalékok; indulatszók és felkiáltások. Hozzá is fűzött viszont anyagot Nagy listájához, például olyan gyököket és szavakat, amiket Nagy figyelmen kívül hagyott. Olykor új jelentést tulajdonított gyököknek, melyek valós jelentése már nem volt megállapítható, vagy már nem volt használatban. Néha új gyököket vagy szavakat alkotott.

A magyar *pont* (294) szó gyöke Bolyainál *pon*, anélkül hogy megadná, hogy a *pont* a latin *punctum*-ból vagy a magyar *pon-ít* igéből származik, amit Bolyai maga talált ki.²⁸ Nagygyal ellentétben, aki csak tiszta magyar gyököket sorol fel és az idegen vagy jövevényszavakat kizárja, Bolyai engedélyez más nyelvekből eredő idegen vagy jövevényszavakat. Ezeknek a szavaknak viszont egyszerűen magyar gyököt tulajdonít. A magyar *cédula* (335) szó a *céd* gyököt kapja, noha Bolyai tudatában van annak, hogy a szó a latin *schedula*-ból ered.

A szinonimák sorából kiragad egyet, és a gyökök vagy szavak egy új sorával folytatja. Így tesz néha egy olyan szó esetén is, ami szemantikai rokona a szinonimák egyikének. Olykor egy olyan szóval is továbbhalad, aminek hasonló a hangszerkezet egy másik szóéhoz, ami már szerepel a jegyzékben. Mindezen betoldások következményeként Nagy áttekinthető ABC-sorrendje Bolyainál egy kaotikus felsorolássá válik.

²² (627)-es kézirat in Benkő (2003, 161).

²³ (627)-es kézirat in Benkő (2003, 164, 198).

²⁴ Erről a nézetről lásd Vörösmarty (1828, 28) és Keresztury (1962, 450-452).

²⁵ (99)-es kézirat in Benkő (2002, 189).

²⁶ (627)-es kézirat in Benkő (2003, 197-198).

²⁷ Bolyai saját ábécéjében íródott kéziratának megfejteséért nagy köszönettel tartozom Fall Gizella marosvásárhelyi tanárnőnek, aki átültette János nehezen olvasható kéziratát mai magyar nyelvre.

²⁸ A *pon-ít* ige Bolyai szerint a *pon* gyökből és az *-ít* igei toldalékból áll, ami az ige cselekvővé változtatja.

Nyilvánvaló, hogy ez még nem lehet a gyökszavak végleges jegyzéke. Bolyai is felismeri ezt, hisz némi idő multával újra belekezd a gyökszavak elrendezésébe. Nagy szótárával ellentétben, ami az ABC sorrendjét követi, Bolyai számozza a címszavait. Ezáltal nincsenek külön jelölve a gyökök és az ezekből toldalékok segítségével képzett szavak a szójegyzékében.

Segédnyelvek

Bolyai János kísérlete egy tökéletes, egyetemes nyelv megalkotására a magyar segítségével az *a posteriori* nyelvek kategóriájába illik. Ezeknek a nyelveknek a célja a kommunikáció elősegítése a különböző, közös anyanyelvvel nem rendelkező nemzetek és tudósok között világszerte.²⁹ A mesterséges nyelvek, mint az eszperantó és a volapük, a nyelvek ezen csoportjába tartoznak, amit Nemzetközi Segédnyelveknek (NSNy) is szokás nevezni. Eco szerint (1997: 318) az *a posteriori* nyelvek kiindulási pontja egyrészt a nyelvten leegyszerűsítése és racionalizálása a természetes nyelvek modelljeit figyelembe véve, másrészt egy olyan lexikon alkotása, ami a lehető legjobban hasonlít a természetes nyelvek szókincsére. Az elgondolás szerint ezek a nyelvek az anyanyelv kiegészítésére szolgálnak.

Bolyai próbálkozása egy tökéletes nyelv alkotására a magyarból megfelel Eco (1997) kiindulási pontjainak az *a posteriori* nyelveket illetően. Javaslatát Giuseppe Peano, olasz matematikus *Latino sine flexione*-jával (1903) is összehasonlítható.³⁰ Peano kigondolt egy leegyszerűsített latint, amit nemzetközi tudományos jelentésekben használhattak volna, és ami kizárólag írott nyelv volt. Az elképzelés egy olyan szókincs volt, ami egy nagyon ismert természetes nyelv gyökerein alapul, és szinte semmi nyelvten. A *Latino sine flexione* mégsem terjedt el, ez a nyelv is csupán történelmi reliktum. Ahogy a *Latino sine flexione* elhalt kitalálójának, Peanonak halálával, úgy Bolyai javaslatát a magyarról, mint tökéletes nyelvről sajnos soha nem ért távolabb a helyi könyvtárnál a marosvásárhelyi zseni számára.

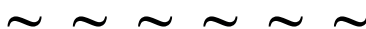
Irodalom

- A' Magyar Tudós Társaság (ed.) 1839. *Nyelvtudományi pályamunkák*, második kötet. Buda.
- Benkő, S. 1960. *Nyelv és matematika*. In *Korunk*, 1314-1324.
- Benkő, S. 2002. *Bolyai János vallomásai*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi kiadó.
- Benkő, S. (ed.) 2003. *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratok I.* Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
- Beöthy, Z. (ed.) 1899. *A magyar irodalom története I.* Második kiadás. Budapest: az Athenaeum irodalmi és nyomdai r. társulat.
- Beöthy, Z. (ed.) 1899. *A magyar irodalom története II.* Második kiadás. Budapest: az Athenaeum irodalmi és nyomdai r. társulat.
- Bolyai, F. 1833. Egy kis toldalék és jelentés. Tentamen 2. kötet, 413-415. Marosvásárhely. In 2002, *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*, ed. István Gazda, 389-391. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Czuczor, G. és Fogarasi J. 1862-1874. *A magyar nyelv szótára I-VI.* Pest.
- Eco, U. 1997. *The Search for the Perfect Language*. London: Fontana Press.
- Engel, J. D. 1839. A' Magyar nyelv' gyökérszavai. In *Nyelvtudományi Pályamunkák*, második kötet, 1-122. Buda: A' Magyar Tudós Társaság.
- Gazda, I. 2002. Bolyai Farkasnak az 1834-es Matematikai Műszótárban szereplő szakkifejezései. In *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*, ed. István Gazda, 392-395. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gazda, I. ed. 2002. *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gouthier, D., N. Pitrelli, I. Pupilizo. 2002. Mathematicians and the perfect language: Guiseppe Peano's case. Ms. University of Trieste.
- Hints, E. 2002. Bolyai Farkas életmódja, betegségei, halála. In *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*, ed. István Gazda, 617-626. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kalmár, G. 1772. *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus adcomodatae*. Berlin/Leipzig.
- Kempelen, F. 1989. *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Keresztury, M. ed. 1963. *Arany János prózai művek I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss, E. 1999. *Mathematical Gems from the Bolyai Chests*. János Bolyai's discoveries in Number Theory and Algebra as recently deciphered from his manuscripts. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kresznerics, F. 1831. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozatta I-II.* Buda.

²⁹ A 18. század második felében Kalmár György (1726-1781), magyar nyelvfilozófus már tett egy próbálkozást egy univerzális (a priori) nyelv megalkotására a magyar segítségével. Lásd Kalmár 1772) és (Eco 1997, 302). Bár Bolyai János foglalkozott jel- vagy nyelvrendszer nélküli kognícióval is (Benkő 2002, 187), nem tudjuk, hogy ismerte-e Kalmár művét.

³⁰ Lásd erről Daniele Gouthier, Nico Pitrelli és Ivan Pupilizo érdekes tanulmányát (2002).

- Marác, L. 2004. *De Oorsprong van de Hongaarse Taal*. In *Het Babylonische Europa. Opstellen over Veeltaligheid*, eds. A. van Heerikhuizen, M. van Montfrans, B. Naarden en J.H. Reestman, 81-96. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Nagy, J. 1834. A' magyar nyelv' szóalkotó, 's módosító ragainak nyelvtudományi vizsgálata. In *Nyelvtudományi Pályamunkák*, első kötet, 103-176. Buda: A' Magyar Tudós Társaság.
- Nagy, J. 1839. Tiszta magyar gyökök. In *Nyelvtudományi Pályamunkák*, második kötet, 125-296. Buda: A' Magyar Tudós Társaság.
- Stäckel, P. 1913. *Wolfgang und Johann Bolyai Geometrische Untersuchungen*. Erster Teil Leben und Schriften der Beiden Bolyai. Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B.G. Teubner.
- Vörösmarty, M. 1828. *Gondolatok a' magyar nyelv' eredetéről*. In: Tudományos Gyűjtemény, deel II, 25-36.

János Bolyai en het Hongaars als de perfecte taal¹

Inleiding

De Duitse wiskundige Paul Stäckel heeft er in zijn biografie van de Hongaarse wiskundigen vader en zoon Bolyai, Farkas (1775-1856) en János Bolyai (1802-1860) als eerste op gewezen dat János geprobeerd heeft om op basis van zijn moedertaal het Hongaars een perfecte taal te construeren:

Zu den zahlreichen Versuchen, eine solche internationale Sprache zu schaffen, tritt Johann Bolyais [János, LM] Weltsprache hinzu. Als Grundlage diente ihm seine Muttersprache, die er vereinfachen und im besonderen von allen Ausnahmen befreien wollte. Dieser Arbeit hat er sich mit bewunderungswürdigem Fleiße unterzogen; gleichzeitig hat er dabei die von Wolfgang [Farkas, LM] vorgeschlagene verbesserte Schrift zur Anwendung gebracht. In seinem Nachlaß finden sich umfangreiche Wörterbücher der neuen Sprache, die wohl genauerer Durchsicht wert waren (Stäckel 1913, 195)

Vanwege het feit dat János zijn werk op het terrein van de perfecte taal nooit heeft gepubliceerd, hebben zijn voorstellen geen invloed gehad op het wetenschappelijke debat hierover. Toch is bestudering van zijn ideeën van belang omdat het goed illustreert hoe Europese cultuur-filosofische stromingen invloed hebben gehad op de Hongaarse cultuur, alsmede op het denken over het probleem van de perfecte taal in Hongarije. Bolyai's poging om een perfecte taal te construeren past in een Europese traditie die tot doel heeft om de internationale communicatie, met name de internationale wetenschappelijke communicatie te vereenvoudigen. Zijn werk is tevens relevant voor een beter begrip van de structuur van de Hongaarse taal. Bolyai maakte voor de constructie van een perfecte taal optimaal gebruik van de eigenschappen van de Hongaarse taal, zoals wortelwoorden en agglutinatie, die in de eerste helft van de negentiende eeuw werden ontdekt. Dit in het kader van de taalvernieuwing die een onderdeel was van Hongarije's nationale vernieuwing, de zogeheten Reformperiode. Verder is de bestudering van zijn notities over de perfecte taal van belang bij de bestudering van zijn wiskundige en filosofische geschriften. Last but not least, het idee om een perfecte taal te construeren was een van de vele projecten die voortkwamen uit de — overigens lang niet altijd vlekkeloze — samenwerking tussen vader en zoon Bolyai die in het afgelegen Transsylvaanse Marosvásárhely de wetenschap tot grote hoogte hebben gestuwd.

János heeft een manuscript met een zeer groot aantal handgeschreven notities van meer dan 10.000 pagina's nagelaten. Deze nalatenschap bevindt zich in de Teleki Bibliotheek van Marosvásárhely (het huidige Târgu Mures in Roemenië). De evaluatie van dit manuscript is lang nog niet afgerond. Recentelijk heeft de Hongaars-Roemeense wiskundige Elemér Kiss erop gewezen dat János in zijn aantekeningen authentieke theorieën heeft ontwikkeld op het terrein van de algebra en getallentheorie (Kiss 1999). De Hongaars-Roemeense cultuurhistoricus Samu Benkő heeft alle manuscripten van János thematisch geordend en voorzien van een nummeraanduiding. In deze bijdrage zal de nummeraanduiding van Benkő gevolgd worden en met behulp van ronde haakjes worden aangegeven.

¹ Deze bijdrage is opgedragen aan Jos Kapteyn. Dit ter herinnering aan het feit dat wij samen het Honours Program Europees Beleid naar een idee van Jos op de rails gezet hebben. Jos en János, de hoofdpersoon van dit artikel hebben gemeen dat ze moeilijk te doorgronden zijn. Is dat misschien briljante wetenschappers eigen?

János, de geniale wiskundige

János Bolyai werd geboren in de Transsylvaanse stad Kolozsvár (Cluj-Napoca). Tegenwoordig ligt Transsylvanië in Roemenië. In zijn tijd maakte dit landsdeel echter deel uit van het Hongaarse koninkrijk dat op haar beurt weer was ingekaderd in het Oostenrijk van de Habsburgers. Zijn vader Farkas die professor wiskunde was aan het Calvinistische College van Marosvásárhely maakte de jonge János al vroeg vertrouwd met geheimen van de wiskunde. Na zijn eindexamen aan hetzelfde college in 1817 ging János naar de keizerlijke, militaire Technische Hogeschool in Wenen. Aan deze Technische Hogeschool werden officieren opgeleid voor de technische troepen van het Oostenrijkse leger.

In zijn Weense jaren deed János veel aan geometrie. Hij wordt geïntrigeerd door het zogeheten parallelenaxioma, het elfde axioma van de wiskundige uit de Oudheid Euclides. Het parallelenprobleem is al tweeduizend jaar onopgelost. Na zijn studie in Wenen wordt János in 1823 als onderluitenant benoemd op de militaire legerplaats in Temesvár (het huidige Timisoara in Roemenië). Op 3 november 1823 schrijft hij aan zijn vader uit Temesvár het volgende:

Lieber, guter Vater! Ich habe über meine neuen Entdeckungen so übermäßig viel zu schreiben, daß ich mir gerade jetzt nicht anders zu helfen weiß, als daß ich mich auf nichts einlasse und bloß einen Quartbogen schreibe (...) Mein Vorsatz steht schon fest, daß ich, sobald ich es geordnet, abgeschlossen habe und eine Gelegenheit kommt, ein Werk über die Parallelen herausgeben werde; in diesem Augenblick ist es [noch] nicht herausgefunden, aber der Weg, den ich gegangen bin, verspricht fast gewiß die Erreichung des Zieles, wenn diese überhaupt möglich ist; ich habe es noch nicht, aber ich habe so erhabene Dinge herausgebracht, daß ich selbst erstaunt war und es ewig schade wäre, wenn sie verloren gingen; wenn Sie, mein teurer Vater, es sehen werden, so werden Sie es erkennen; jetzt kann ich nichts weiter sagen, nur so viel: daß ich aus Nichts eine neue, andere Welt geschaffen habe. Alles, was ich bisher geschickt habe, ist ein Kartenhaus im Vergleich zu einem Turme (Stäckel 1913, 85)

Met de frase dat hij ‘uit het niets een nieuwe, andere wereld heeft geschapen’ kondigde János die dan pas 21 jaar is dat hij een oplossing heeft voor het parallelenaxioma. Het zal echter bijna nog tien jaar duren voordat János zijn oplossing op papier heeft staan. In 1832 wordt János overgeplaatst naar Lemberg (tegenwoordig Lvov in Oekraïne). Op weg naar Lemberg bezoekt hij zijn vader in Marosvásárhely en overhandigt hem de Latijnstalige tekst met de oplossing van het parallelenprobleem. Deze tekst getiteld *Scientiam spatii absolute veram exhibens* verschijnt in 1832 als een appendix van 30 pagina’s in een wiskundig handboek van zijn vader *Tentamen* getiteld.² Met dit werk van János waarnaar in de literatuur gewoonlijk wordt gerefereerd als de *Appendix* wordt de zogeheten niet-Euclidische geometrie geboren.³ De *Appendix* is overigens het enige dat János ooit gepubliceerd heeft.

Na het verschijnen van de *Appendix* stuurde zijn vader een afdruk ervan naar de bekende Duitse wiskundige Karl Fiedrich Gauss die verbonden was aan de Universiteit van Göttingen. De Bolyai’s wilde graag dat Gauss een oordeel zou vellen over het werk van János. Uit een brief die Farkas op 16 januari 1832 schreef aan de Duitse wiskundige blijkt dat János zwaar tilde aan de mening van Gauss: ‘my son respects your opinion higher than that of the whole of Europe.’ Farkas kende Gauss nog van zijn studieverblijf in Duitsland waar hij tussen 1796-1799 verbleef. Gauss die in die tijd ook nog student was, zou een leven lang bevriend blijven met Farkas. Het antwoord van Gauss dat hij op 6 maart 1832 op papier zette, stelde de twee Bolyai’s nogal teleur: ‘if I praised the work of your son, it would be praising myself’ (Kiss 1999, 19). Vader en zoon Bolyai konden echter niet weten dat Gauss in een brief aan zijn vriend Gerling kort voordat hij Farkas had geantwoord, het werk van János weldegelijk hoog schatte: ‘I have recently received a short tract presenting non-Euclidean geometry from Hungary (...) the author is an exceedingly young military officer, son of an early friend of mine (...) I consider this geometrician, Bolyai, an outstanding’ (Kiss 1999, 20).

Het uitblijven van de publieke erkenning van de ‘Göttinger Koloß’ waarop János zijn hoop had gevestigd, had een slechte invloed op zijn gezondheid die toch al niet al te best was (Stäckel 1913, 176). In 1833 liet János die inmiddels tot kapitein tweede klasse was bevorderd, zich afkeuren en trok zich terug naar de stad van zijn jeugd Marosvásárhely en naar het dorpje Domáld in de omgeving van Marosvásárhely waar de Bolyai’s een landgoed hadden. János zou niet meer terugkeren in het leger. In afzondering van de buitenwereld leefde János met zijn gezin van een bescheiden uitkering die hij van het Oostenrijkse leger kreeg.

János heeft zich na zijn ontslag uit het leger met allerlei wetenschappelijke problemen beziggehouden. Hoofdzakelijk hield de kapitein zich bezig met mathematische problemen maar tegen het einde van zijn leven was hij ook bezig met de uitwerking van een wiskundig-filosofisch systeem dat hij Heilsleer (*Üdvtan*) noemde. In dit wiskundig-filosofische systeem wilde János

² In het Engels: ‘The absolutely valid science of space.’

³ Zie de inleiding van Kiss (1999) over het parallelenprobleem en het belang van de ontdekking van János Bolyai voor de ontwikkeling van de wis- en natuurkunde.

alle kennis, die volgens hem primair mathematisch van aard in een systeem onderbrengen ten dienste van de verheffing van de mensheid. Hij heeft echter geen tijd meer gehad om dit ambitieuze project af te ronden.

De Hongaarse taalvernieuwing

Aan het eind van de achttiende eeuw bereikten de verlichtingsidealen ook Hongarije. De Hongaarse aanhangers van de Verlichting waren aanvankelijk niet actief in Hongarije zelf maar in Wenen, met name in kringen van de Hongaarse afdeling van de keizerlijke lijfgarde die door de Habsburgse keizerin Maria Theresia in 1760 was opgericht. De drijvende kracht in het gezelschap van Hongaarse aristocraten was György Bessenyei (1747-1811), een bewonderaar van Voltaire en de Franse Encyclopedisten.⁴

Bessenyei huldigde net als zijn Franse voorbeelden de mening dat algemene gelukzaligheid alleen via de wetenschap te bereiken is. Algemene toegang tot de wetenschap wordt echter alleen verkregen via de eigen Hongaarse moedertaal. De Hongaarse taal die aan het einde van de achttiende eeuw nog de status van volkstaal heeft, is echter nog niet geschikt voor de beoefening van de wetenschap. Vandaar dat Bessenyei vond dat eerst het Hongaars, de volkstaal en niet de taal van de Hongaarse elite, het Latijn, gecultiveerd moet worden: 'iedere natie heeft in zijn eigen taal toegang tot de wetenschap gekregen maar nooit in de taal van een andere natie.'⁵ In zijn programmatische essays pleit Bessenyei nadrukkelijk voor de vernieuwing van de Hongaarse taal. In 1781 lanceert hij tevens het idee voor de oprichting van een Hongaarse Academie van Wetenschappen die tot doel heeft om de Hongaarse taal verder te ontwikkelen en te bestuderen.

Bessenyei's ideeën winnen langzaam terrein. Aan het eind van de achttiende eeuw komt er in Hongarije zelf een beweging op gang om de Hongaarse taal te vernieuwen. Aan het hoofd van deze beweging staat de literator Ferenc Kazinczy (1759-1831).⁶ De taalvernieuwers, de *neologen* maken bij hun inspanningen om het Hongaars geschikt te maken voor het gebruik van nieuwe woorden, zoals wetenschappelijke termen en abstracte begrippen gebruik van de structuur en het karakter van de Hongaarse taal. De neologen baseren de taalvernieuwing op de wortelwerkwoorden van het Hongaars, eenlettergrepige lexicale elementen zonder achtervoegsels die niet verder verkleind kunnen worden zonder hun betekenis en vorm te verliezen (Marác 2004, 89) en op het agglutinatieve karakter van de taal. Hierdoor kunnen er met behulp van suffixen die aan de wortelwoorden worden aangehecht nieuwe woorden worden gevormd.

Door een krachtig pleidooi en de financiële inspanningen van de liberale graaf István Széchenyi op de landdag van 1825 wordt het programmapunt van Bessenyei van een Hongaarse Academie van Wetenschappen gerealiseerd. In 1830 wordt de Hongaarse Academie van Wetenschappen opgericht met als doelstelling: de Hongaarse taal en de Hongaarse wetenschap in het Hongaars te cultiveren.⁷ Het wetenschappelijke genootschap zette zich in voor de samenstelling van Hongaarse woordenboeken waar ook de resultaten van de taalvernieuwing in konden worden opgenomen. Naast het Grote Academisch Woordenboek werden er vanaf 1834 ook vakwoordenboeken samengesteld.⁸ Verder werden er ook studies gepubliceerd over de structuur van de Hongaarse taal, de wortelwoorden en de suffixen. Deze studies waren het resultaat van prijsvragen die door de Hongaarse Academie van Wetenschappen uitgeschreven waren.

In 1834 werd er een prijsvraag uitgeschreven met als opdracht een lijst samen te stellen van de zuivere wortels in de Hongaarse taal met hun oorspronkelijke betekenis (A' Magyar Tudós Társaság 1839, 1). De twee winnende studies werden in 1839 door de Academie van Wetenschappen uitgegeven. Deze studies van József Engel (1807-1870), arts en apotheker te Marosvásárhely en János Nagy (1809-1885), rooms-katholiek priester en docent aan het lyceum van Szombathely zijn in het kader van deze bijdrage hoogst relevant omdat ze door János Bolyai zijn gebruikt bij de constructie van het Hongaars als perfecte taal.⁹ In zijn notities verwijst János veelvuldig naar de studie van János Nagy over de 'zuivere Hongaarse wortels' (*tiszta magyar gyökök*). Nagy was een specialist in de Oosterse talen en werkte nauw samen met de dichters Mihály Vörösmarty en Gergely Czuczor, die verbonden waren aan de Hongaarse Academie van Wetenschappen en zich bezighielden met de studie van de Hongaarse taal. József Engel, de auteur van de andere studie 'de wortelwoorden van het Hongaars' (*A' magyar nyelv gyökérszavai*) kende János Bolyai persoonlijk. Engel had tussen 1836-1857 een dokterspraktijk in Marosvásárhely en was de huisarts van de Bolyai's (Hints 2002). De vriendschap met Engel ging zelfs zo ver dat Engel in 1849

⁴ Zie het standaardwerk van de literatuurhistoricus Beöthy 1899, deel I, hoofdstuk 41, 547-567.

⁵ Zie Beöthy 1900, deel II, 12 voor Bessenyei's lijfspreuk: 'Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha.'

⁶ Zie hiervoor Beöthy 1899, deel I, hoofdstuk 51-52, 683-782.

⁷ Zie Beöthy 1900, deel II, 12: 'A magyar nyelvét s a tudományt magyar nyelven mívelni.'

⁸ Zie voor het Grote Academische Woordenboek Marác (2004, 88-89).

⁹ Toch zijn dit niet de eerste wortelwoordenboeken van het Hongaars. Het eerste wortelwoordenboek werd samengesteld door Ferenc Kresznerics (1766-1832), priester en filoloog die aan het lyceum van Szombathely doceerde (zie Kresznerics 1831). In de inleiding van zijn woordenboek schreef hij dat zijn 'eerste zorg was het vaststellen van de wortel van de woorden (...) zijn tweede zorg was het opsporen van de suffixen.' Kresznerics was lid van het Hongaarse Academie van Wetenschappen en zijn werk werd door de dichter Mihály Vörösmarty, een van de drijvende krachten van de studie van de Hongaarse taal aan de Hongaarse Academie van Wetenschappen, hoog geschat.

een van de getuigen was bij het huwelijk van János met Rozália Kibédi Orbán. Met Engel moet Bolyai veel over de Hongaarse wortelwoorden en de perfecte taal gesproken hebben.

Farkas, de wegbereider

Ook vader Farkas was actief in de beweging van de Hongaarse taalvernieuwing. De belangrijkste taalvernieuwer in Transsylvanië, de dichter en redacteur Gábor Döbrentei (1786-1851), noemt hem in een brief aan Ferenc Kazinczy in 1818 zelfs 'een apostel'. Farkas spande zich in om het eerste Hongaarstalige tijdschrift in de negentiende eeuw, het Transsylvanische Museum (*Erdélyi Múzeum*) dat door Döbrentei in 1814 in Kolozsvár was opgericht aan de man te brengen. Verder was Farkas die als hoogleraar aan het Calvinistische College te Marosvásárhely hoog in aanzien stond, bereid om nieuwe Hongaarse woorden te gebruiken zodat deze zich sneller konden verspreiden.¹⁰ Farkas spande zich echter vooral in om bruikbare wiskundige termen die in het Hongaars toen nog nauwelijks bestonden te bedenken (Stäckel 1913, 19). In het eerste Woordenboek van Wiskundige Termen dat in 1834 door de Hongaarse Academie van Wetenschappen werd uitgegeven, waren er 145 woorden bedacht door Farkas. Een deel van deze termen wordt nog steeds gebruikt (Gazda 2002, 392-395). Ook János nam veel van de termen die zijn vader introduceerde over in zijn wiskundige werken (Kiss 1999, 184).

Net als in het geval van het parallelenaxioma is zijn vader Farkas de belangrijkste wegbereider van het taalkundig onderzoek van János. In het tweede druk van Tentamen schrijft Farkas zijn ideeën over de Hongaarse taal op.¹¹ Hij is van mening dat een eenduidige spelling van groot belang is en dat hij van plan is om zich te houden aan de regels van de Hongaarse spelling, zoals die in 1832 worden voorgesteld door de Hongaarse Academie van Wetenschappen.¹² Volgens Farkas is de ontwikkeling van de moedertaal erg belangrijk want 'slechts in het bezit van de moedertaal kunnen we uit de diepte van de dalen naar de toppen van de Alpen om aan te sluiten bij de naties die zich al naar de lucht bewegen.' (Gazda 2002, 389).

De ontwikkeling van de eigen moedertaal ziet Farkas als een noodzakelijke stap op weg naar de verdere ontwikkeling van de eigen cultuur en wetenschap en dit — geheel in de geest van de Verlichting — als bijdrage aan de algemene geestelijke ontwikkeling van de mensheid. Verder is Farkas van mening dat de wetenschappelijke wereld het eens moet worden over de invoering van een universele taal vergelijkbaar met het Latijn. Dit om de wetenschappelijke resultaten die in een hoog tempo in de verschillende talen aan het uitdijen zijn nog te kunnen verwerken: 'nauwelijks treden we de tempel van de wetenschap binnen en de zon gaat al onder.' Het is dus nodig om 'alles in deze taal te drukken die uitgerust is met wiskundige en muzikale eigenschappen die eindeloos verder geperfectioneerd kunnen worden.' (Gazda 2002, 389). Volgens Farkas moet iedere natie naast de universele taal ook zijn eigen taal cultiveren en iedereen zou de beide talen moeten kunnen leren. Op deze wijze zouden alle naties dezelfde taal spreken en voor het wederzijdse begrip zou een dergelijke taal 'een touw zijn waaraan iedereen zich zou kunnen vasthouden en waardoor de mensheid tot overeenstemming zou kunnen komen' (Gazda 2002, 390).

Afgezien van een vereenvoudiging van het Hongaarse alfabet die hij al in de eerste druk van zijn wiskundeboek 'Het begin van de aritmetica' (*Az aritmetica eleje*) in 1830 had voorgesteld, heeft Farkas verder niets gezegd over de eigenschappen die een dergelijke universele taal zou moeten hebben.¹³ Deze ideeën van Farkas worden in 1842 door János opgepakt als hij een begin maakt met de uitwerking van een perfecte taal gebaseerd op het Hongaars:

I have finally seen the Beginnings of Arithmetics of 1830 written by my Father and the attempts at correcting our letters and terminology and at creating ones that agree with the nature of our language; since the summer of 1842, after completing some research, I have concentrated on my mother tongue and its excellent properties, and (...) since then I deem it proper to publish my theory in Hungarian as soon as possible (1491/1) (Kiss 1999, 54)

Hoewel hij pas in 1842 begint met de uitwerking van een perfecte taal gebaseerd op het Hongaars, werd János zich echter al in 1823, het jaar dat hij doorkreeg hoe het parallelenprobleem moest worden opgelost, bewust van de ambiguïteiten in natuurlijke taal. Bij het formuleren van de concepten voor zijn 'Heilsleer' wat hij overigens in het Duits deed, merkte hij op dat natuurlijke taal 'imperfect' is (781):

¹⁰ Zie voor de brief van Gábor Döbrentei aan Ferenc Kazinczy Gazda (2002, 57).

¹¹ Zie Bolyai (1833) in Gazda (2002, 3890391).

¹² Zie hiervoor Stäckel (1913, 193), Benkő (1960, 1316) en Gazda (2002, 389).

¹³ Na het neerslaan van de Hongaarse Vrijheidsstrijd (1848-1849) tegen het absolutisme van de Habsburgers vraagt de Transsylvanische protestanse kerkleiding in 1852 Farkas om advies over de toekomstige inrichting van de scholen. Farkas adviseert de kerkleiding in plaats van het Latijn het Duits als taal voor het bestuur en beheer te nemen. Hoewel Stäckel (1913, 164) gelijk heeft dat dit in schril contrast staat tot de inspanningen van Farkas om de Hongaarse taal te promoten, is zijn gedrag begrijpelijk in het licht van de anti-Hongaarse sfeer tijdens de zogeheten Bach-periode (1849-1860). De Habsburgse gouverneur Alexander Bach was na de Hongaarse nederlaag aangesteld om in het rebelse Hongarije met harde hand orde op zaken te stellen.

Mijn allergrootste probleem waardoor ik niet verder kom is de omstandigheid dat de huidige talen sommige concepten op verschillende wijzen, soms wel op meer dan vijftig wijzen kunnen uitdrukken. Alleen een naïeveling noemt deze taalrijkdom; de kenners geven toe dat dit een heel nare eigenschap is (585)

Zolang zijn ‘Heilsleer’ kwa begrippen en betekenissen niet eenduidig is, ziet hij ervan af om dit wiskundig-filosofische systeem te publiceren (445).

Niet alleen János wordt in de vroege jaren twintig van de negentiende eeuw opmerkzaam op de ambiguïteiten in natuurlijke taal en de problemen die daaruit voortkomen. Opvallend genoeg wordt ook graaf Széchenyi, de initiator van Hongarije’s nationale vernieuwing bewust van deze kwestie. In zijn dagboek schrijft hij op 15 november 1825:

De meeste problemen in de wereld komen voort uit het feit dat de mensen elkaar niet begrijpen. Ik heb in heel mijn leven nog nooit een zuivere en duidelijke tekst gezien die niet op verschillende wijze geïnterpreteerd kon worden. En dit komt door de imperfecte aard van de taal. Want geen enkele taal is geschikt om duidelijk en helder uit te drukken wat we willen zeggen en wat we voelen. Ik ben er echter van overtuigd, dat de mensen nog iets zullen ontdekken: (wat dat is weet ik niet, als ik het zou weten dan zou ik het zeggen) met behulp waarvan zij hun idealen kristalhelder zullen kunnen bekendmaken (Széchenyi 1982, 425)

Deze opmerkingen van graaf Széchenyi waarin hij impliciet verwijst naar de noodzaak van de constructie van een perfecte taal is interessant omdat Széchenyi twaalf dagen voordat hij dit citaat in zijn dagboek opschrijft tijdens de zitting van de Hongaarse landdag op 3 november aangekondigd heeft om de Hongaarse Academie van Wetenschappen op te richten. Het doel hiervan is primair de vernieuwing van de Hongaarse taal.

Taal als tekensysteem

János heeft wat we tegenwoordig een semiotisch concept van taal noemen. Volgens hem is taal niets anders dan een onderdeel van de tekenleer (842). Hoewel Bolyai wiskunde ook als een tekensysteem ziet, zijn er tussen wiskunde en taal wel functionele en kwalitatieve verschillen (620). Deze verschillen wil hij wegwerken door ook in taal eenduidige begrippen in te voeren, zoals dat gebruikelijk is in de geometrie. Door zo min mogelijk tekens te gebruiken kan er in de taal als in zijn ‘Heilsleer’ eenvoudig vooruitgang geboekt kan worden (659). Bolyai ging ervan uit dat natuurlijke taal in het begin veel meer leek op een wiskundig tekensysteem. Deze ‘oertaal’ noemt hij in zijn notities *Gebreeuws* (*géber* in het Hongaars). Merk op dat dit een woordspelling is op het Hebreeuws (*héber* in het Hongaars). Volgens Bolyai was het Gebreeuws een eenvoudige en niet-ambigue taal die pas ambiguïteiten ging vertonen door het misbruik van de taal door literatoren en dichters.¹⁴ Volgens Bolyai moet taal juist helder, eenvoudig en esthetisch zijn:

Het doel van taal is perfecte begripsbepaling (gedefinieerde en heldere begrippen); korthed (eenvoud, besparing van tijd en ruimte); comfortabel en gemakkelijk mee te spreken en een gemakkelijke, heldere, scherpe, mooie, aangename, elegante en afgeronde uitspraak.¹⁵

Het tekensysteem van de taal speelt volgens Bolyai ook een belangrijke rol in de cognitie van de werkelijkheid. Volgens hem is de geestelijke ‘binnen’-wereld een perfecte, dat wil zeggen een mathematisch precieze afbeelding van de materiële buitenwereld (520). De geestelijke wereld is dan de oneindige verzameling van abstracte beelden die de verschijnselen in de materiële wereld weergeven. De perfecte taal is op haar beurt weer een eenduidige afbeelding van het denken (Stäckel 1913, 194). Hierin spelen ‘slimme tekens’ met name die van de taal een belangrijke rol. Het bewustzijn wordt volledig als die belichaamd wordt door perfecte tekens. Deze slimme tekens van de taal zijn ook noodzakelijk voor de communicatie met andere mensen (629). De communicatie- en cognitiesystemen van taal worden gevormd door het spraak- en schriftsysteem.

Volgens Bolyai zijn de taaltekens willekeurig, dat wil zeggen de tekens zijn onafhankelijk van de objecten die ze aanduiden.¹⁶ In de moderne taalkunde vinden we deze ideeën terug in het strukturalisme en de semiotiek, zoals in de werken van Ferdinand de Saussure (1857-1913). Ook denkt János dat het tekensysteem van de taal zich goed leent voor mechanisering.¹⁷ Op dat gebied waren er in zijn tijd al de eerste pogingen, zoals de spraakmachine van Wolfgang von Kempelen, adviseur aan het Weense hof in 1790 had ontwikkeld.¹⁸ Uit de verwijzingen naar de publicatie van Von Kempelen weten we dat János hiervan op de hoogte was.

In de Heilsleer zal de taal ingedeeld worden bij het tekensysteem. Het tekensysteem vormt de basis van zijn kennissysteem en is vergelijkbaar met de verklaring van de tekens waarmee zijn geometrische hoogstandje de *Appendix* begint. In het ‘nulde’

¹⁴ Zie hiervoor de manuscripten (649), (659) en (606); alsmede (606) in Benkő (2003, 141).

¹⁵ Zie hiervoor manuscript (627) in Benkő (2003, 164-165).

¹⁶ Zie voor deze stelling de manuscripten (215), (629), (837) en (979).

¹⁷ Zie voor deze claim de manuscripten 661) en (875).

¹⁸ Zie Wolfgang von Kempelen. 1791. *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine*. Wien.

deel van de Heilsleer worden eerst taal, en wel het Hongaars en het Gebreeuws, dat wil zeggen de algebraïsche basistaal gedefinieerd voordat de encyclopedische kennis van de mensheid die mathematisch gefundeerd is, kan worden vastgelegd.¹⁹

Hongaars, de perfecte taal

Zonder perfecte taal is de wetenschap niet in staat zijn om de mensheid een echte, hogere welstand verzekeren. Zo'n taal is er volgens Bolyai niet maar valt wel te construeren (842). Bolyai kende zelf de volgende talen: Hongaars, Duits, Latijn, Frans, Italiaans en Roemeens (845). Bij zijn keuze voor het Hongaars als perfecte taal vergelijkt hij deze talen.

Bolyai wijst erop dat het Hongaars 'doelmatige kenmerken en tekens' heeft en in tegenstelling tot het Duits een hoge graad van eenduidigheid kent. Het Hongaars kent nauwelijks dialektische verschillen (603). Volgens Bolyai is de Hongaarse taal eenvoudig en prachtig, het Hongaars kan over het algemeen zelfs als perfect beschouwd worden met een echte filosofische geest (...) hoewel de betekenis van woorden en hun uitspraak nog niet geperfectioneerd is, is de geest, oftewel de principes, regels en essentie wel te verspreiden.²⁰

Hoewel nog niet perfect heeft het Hongaars volgens Bolyai de meeste kans om tot een perfecte taal te worden, omdat deze taal nu al eenvoudiger is als andere talen. Bolyai illustreert deze stelling door de vergelijking van een identificatieve zin met een nominaal predicat in het Hongaars, Latijn en Duits. Het Hongaars heeft van de drie talen de meest eenvoudige constructie: *Péter* (Peter) *ember* (mens) 'Peter is een mens'. Merk op dat het equivalent van het koppelwerkwoord *is* en het lidwoord bij het nominale predicat in het Hongaars weggelaten worden. De Latijnse constructie is al wat complexer dan de Hongaarse. In de Latijnse identificatieve zin moet het koppelwerkwoord worden ingevoegd wat *Petrus est homo* oplevert. Het Duits moet naast het koppelwerkwoord ook nog een onbepaald lidwoord bij het nominale predicat invoegen wat resulteert in *Der Peter ist ein Mensch*.²¹

Over het Latijn als universele taal en als staatstaal van Hongarije tot 1844 heeft Bolyai een genuanceerde mening. Het Latijn was volgens hem niet zonder reden van belang in de wetenschappelijke wereld. Deze taal deed enigszins dienst als universele taal die de hoofdverbinding vormde tussen de beschaafde naties (19/1). Bolyai wil dan ook de band tussen het Latijn en het Hongaars slechts voorzichtig en pas na een goede voorbereiding doorknippen (19). Hoewel Bolyai vindt dat de Hongaarse taal te sterk beïnvloed is door het Latijn, is hij van mening dat de taalvernieuwing ervoor zal zorgen dat wetenschappelijke theorieën ook in het Hongaars geformuleerd kunnen worden.²² Volgens Bolyai is het Hongaars uitermate geschikt is om nieuwe woorden mee te maken. Hij denkt hierbij aan de wortelwoorden van het Hongaars en het agglutinatieve karakter van de taal. Nieuwe woorden zijn nodig om de nieuwe kennis te kunnen benoemen. Hoewel Bolyai de doelstellingen van de Hongaarse taalvernieuwing ondersteunde, kan van hem niet beweerd worden dat hij een taalpurist is. Als de regels van de Hongaarse taal een bepaald woord in het Hongaars uitsluiten, dan is het volgens Bolyai beter om het equivalent van dat woord uit een andere taal over te nemen en dat woord in het Hongaars te 'perfectioneren'. Op die wijze komt de universele taal sneller en gemakkelijker tot stand (585).

Kiss (1999,54) wijst erop dat Bolyai's aandacht zich pas in 1842 op het Hongaars richt. In antwoord op een brief van zijn vader schrijft hij:

(...) myself in this question have, mainly since 1842 (written in German till that time) first happened to turn my attention more seriously to Hungarian as a language, whose foundation were built in my youth (1399/1)

Vanwege het feit dat de geest van de Hongaarse taal de meest eenvoudige, natuurlijke en originele is en de taal mogelijk ouder dan 4000 jaar is, wil Bolyai op basis van het Hongaars een universele taal construeren.²³ Daarvoor is het nodig om de Hongaarse taal te vereenvoudigen en te rationaliseren. In feite wil Bolyai hierbij nogal rigoreus te werk gaan. De Hongaarse taal moet eerst afgebroken worden om dan als perfecte taal te kunnen worden opgebouwd:

Hier mijn beste natie en mensheid! Er is geen andere manier om eerst onze taal open te breken, open te snijden opdat er geen enkele letter heel blijft – net zoals er geen enkele steen overeind is gebleven in de tempel van Jeruzalem zoals is geschreven – en pas daarna starten we opnieuw met passende voorzichtigheid en een goed plan de taal op te bouwen en in elkaar te zetten. Slechts een kleine volhardende wil is hiervoor nodig en het zal meteen lukken (570)

Uit dit citaat blijkt dat Bolyai dacht dat dit afbreken-en-opbouw proces van het Hongaars snel te realiseren zou zijn. Uit een analyse van het manuscript genummerd (843) met een lijst van wortelwoorden hieronder zal blijken dat dit een zeer veel moeizamer proces was dan dat Bolyai dit zich voorgesteld had.

¹⁹ Zie voor deze stelling de manuscripten (658) en (837).

²⁰ Zie manuscript (628) in Benkő (2003, 115).

²¹ Zie manuscript (627) in Benkő (2003, 159-160.)

²² Zie de manuscripten (19), (193) en (782).

²³ Zie manuscript (627) in Benkő (2003, 164).

Bolyai stelt vereenvoudigingen en rationalisaties in het domein van de letters, wortelwoorden en de grammatica voor.

Bolyai ontwerpt een nieuw alfabet op basis van het principe dat 'elke letter een enkele klank representeert en dat elke klank met een enkele letter wordt weergegeven. Zijn belangrijkste vernieuwingen zijn de vereenvoudiging van samengestelde Hongaarse schrifttekens die uit twee of drie letters bestaan; de vervanging van dubbele medeklinkers die in het Hongaars de lange variant aangegeven door een enkelvoudige medeklinker met een horizontaal streepje erboven en het weglaten van de accenten op klinkers die lengte aangeven. Bolyai's eigen ABC is een aangepaste versie van het alfabet dat door zijn vader Farkas is voorgesteld in het 'Begin van de aritmetica' in 1830 (Stäckel 1913, 139, 247). De basis van dit alfabet is die van het Latijn. Volgens Bolyai is het Latijnse alfabet erg geschikt voor de beschaafde mensheid en ook om als alfabet voor het Hongaars te dienen:

'Je kunt er gemakkelijk aan wennen en het is gemakkelijk te herkennen (...) het is met grote waarschijnlijkheid het eerste en enige perfecte en dus het enige [van de alfabetten, LM] die op de wereld heilig zijn' (781)

Bolyai noemt zijn eigen ABC een perfecte verzameling van Hongaarse letters.²⁴ In zijn Hongaarse set van letters komen geen samengestelde letters voor, zoals in het Hongaars van zijn tijd en in het huidige Hongaars. Zo'n samengesteld schriftteken is bijvoorbeeld de *sz* dat uit twee letters bestaat en dat een enkele klank, de dentale, stemloze sisklank representeert. Bolyai vereenvoudigt het alfabet door complexe schrifttekens te vervangen door een enkelvoudige letter met in de loop van het schrift onder of boven een doorgetrokken streepje.²⁵

De Hongaarse complexe schrifttekens *zs*, een gepalataliserende *z*-klank wordt in Bolyai's systeem weergegeven door een *z* met een streepje door het midden. Het complexe schriftteken van de affrikaat *dzs*, die een gepalataliseerde *dz*-klank weergeeft, wordt door Bolyai gerepresenteerd als een *z* met twee streepjes door het midden (Stäckel 1913, 247). De gepalataliseerde klanken *tj*, *dj*, *nj* en *lj* die ook nog in het huidige Hongaarse schrift worden weergegeven als de complexe schrifttekens *ty*, *gy*, *ny* en *ly* worden in het systeem van Bolyai vervangen door respectievelijk een *t*, *d*, *n* en *l* die aan de onderkant met een verticaal streepje worden doorgetrokken.

Klinkers hebben geen accent of Umlaut boven de letter om het verschil in lengte of kwaliteit aan te geven, zoals in het schrift van die tijd of in het moderne Hongaarse schrift wel het geval is. De klinkers *ü* en *ö* worden vervangen door respectievelijk, de *y* en een *o* met een puntje in de letter. Lange klinkers worden onderscheiden van korte klinkers met een enkele horizontale streep boven de klinker. Overigens mag de horizontale streep boven de klinker wegblijven als het verschil tussen kort en lang geen aanleiding geeft tot verwarring. Dit vanwege 'de eenvoud, het gemak en de estetik' (840/1).

Toch is ook Bolyai's vereenvoudiging van het alfabet niet altijd even duidelijk. Hij werkt verschillende varianten uit van zijn 'perfecte set van Hongaarse letters'. Soms worden wel de lange *a* en *e* in het alfabet opgenomen maar niet de lange tegenhangers van de andere klinkers *i*, *u*, *o*, *ö* en *ü*. Bij de lange *a* wordt een deel van het rondje weggelaten en bij de lange *e* wordt een half rondje onder het letterteken *e* geplaatst. Van de sisklanken die met twee letters aangegeven worden, wordt de *sz*, de dentale, stemloze sisklank als de letter *z* weergegeven; en de *zs*, die als *zj* wordt uitgesproken, wordt door Bolyai gerepresenteerd als een *j* met een puntje aan het einde van de krul. De *z* wordt gerepresenteerd door het benedenste horizontale lijn iets naar boven door te trekken. Van de affricaten wordt de *tsz* klank net zoals in het huidige Hongaarse schrift door een *c* weergegeven; de *ts* die in het huidige schrift met de samengestelde letter *cs* wordt gerepresenteerd, wordt door Bolyai weergegeven als een *c* met een omgekeerd half rondje eronder; de affrikaat *dz* wordt weergegeven als een *z* met een puntje aan het bovenste uiteinde en de affrikaat *dzs* wordt weergegeven door een naar beneden doorgetrokken *d* met aan het uiteinde een puntje (781/10v). De *j* wordt doorgetrokken naar beneden net zoals de andere gepalataliseerde medeklinkers.

János ging ervan uit dat hij in staat zou zijn om met behulp van de wortelwoorden naar analogie van de wiskundige tekens een taal te construeren die eigenlijk uit heel weinig wortelwoorden zou bestaan. Volgens János zijn de wortelwoordenboeken die door de Hongaarse Academie van Wetenschappen zijn uitgegeven, zoals die van János Nagy, wel nuttig maar hij wil liever een uittreksel hebben van het Grote Academische Woordenboek van de Hongaarse taal. Dit woordenboek wordt in opdracht van de Hongaarse Academie van Wetenschappen door de taalkundigen Gergely Czuczor en János Fogarasi samengesteld. Het is bekend dat Czuczor en Fogarasi in 1844 met hun werkzaamheden startten en dat het woordenboek pas na de dood van Bolyai in 1860 tussen 1862-1874 gepubliceerd wordt (Marác 2004, 88-89). Hij wil met een dergelijk uittreksel van het ongepubliceerde Grote Academische Woordenboek de Hongaarse taal van onnodige woorden zuiveren; die woorden in kaart brengen die eenduidig zijn of maar een betekenis hebben en de woorden die in het Hongaars ontbreken volgens eenvoudige principes afleiden (212/1). De kapitein in ruste heeft echter geen tijd om het materiaal van het Grote Academische Woordenboek in Boedapest te gaan bekijken en is aangewezen op het wortelwoordenboek van Nagy. Hij wil op basis van dit woordenboek de lijst van wortelwoorden verder perfectioneren. Daar verstaat hij onder het in kaart brengen van de 'levende'

²⁴ Zie manuscript (781/4): 'Tökélyes magyar betűtár.'

²⁵ Zie de manuscripten (781) en (840).

wortelwoorden waarmee hij ook taalverwantschappen op het spoor hoopt te komen en het aanvullen van de lijst van Nagy met wortelwoorden die ontbreken.

János neemt de hypothese van Nagy over dat de Hongaarse wortelwoorden uit ten hoogste 3 klanken bestaan.²⁶ Verder kent het Hongaars een perfecte afwisseling van klinkers en medeklinkers en ontbreken in de taal medeklinkerclusters en diftongen.²⁷ Het opsporen van de wortelwoorden is volgens Bolyai eigenlijk helemaal niet moeilijk. Nuchtere intuïtie is vaak al voldoende. Het wordt volgens hem pas moeilijk als wortelwoorden en hun betekenissen vaag zijn (781).

Bolyai is gecharmeerd van het feit dat de Hongaarse wortelwoorden eenlettergrepig zijn. Volgens Bolyai is de taal die de meest eenvoudige wortelwoorden en wortelregels heeft de oudste. Dat is volgens hem de meest natuurlijke vorm. Bolyai stond in zijn tijd niet alleen in zijn mening dat het Hongaars een *primigena* taal die uit zichzelf is ontstaan en waarvan de wortelwoorden niet verder kunnen worden afgeleid. Ook dichters als Mihály Vörösmarty (1800-1855) en János Arany (1817-1882) die aan de Hongaarse Academie van Wetenschappen waren verbonden en zich naast literatuur ook intensief met de Hongaarse taal bezighielden, waren deze mening toegedaan.²⁸

Ook wilde Bolyai de grammatica vereenvoudigingen om de perfecte taal te construeren. Ingewikkelde grammaticale constructies wilde hij schrappen en in de werkwoordelijke vervoeging wilde Bolyai slechts de tegenwoordige tijd handhaven.²⁹ Tevens wilde hij alle declinatiepatronen in het Hongaars afschaffen.³⁰

Manuscript (843)³¹

In het manuscript genummerd (843) zijn de eerste vier letters van het Hongaarse alfabet, A, Á, B, (CZ) uit het wortelwoordenboek van János Nagy verwerkt. Bolyai's woordenlijst noemt hij 'Perfekte Hongaarse Wortelwoorden' (*Tökélyes magyar gyökszóok*). Bolyai hanteert zijn eigen alfabet en spellingsysteem en hij gebruikt soms afkortingen die gebaseerd zijn op de wortels, zoals *tök* in plaats van het afgeleide adjectief *tökélyes* 'perfect'.

Bolyai gaat uit van het principe dat elk wortelwoord een aparte betekenis heeft en dat elke betekenis door een wortelwoord of woord gerepresenteerd wordt. Uit zijn lijst blijkt echter dat het Hongaars nog ver verwijderd is van dit ideaal. Hij vult de lijst met synoniemen aan waarmee hijzelf illustreert dat een betekenis door meerdere woorden kan worden gerepresenteerd (Stäckel 1913, 194). Het is duidelijk dat dit nog niet de definitieve lijst van wortelwoorden kan zijn. Hij is zich daarvan ook zelf bewust omdat hij na een aanloop opnieuw begint de wortelwoorden op te sommen. In tegenstelling tot Nagy's woordenboek dat de ABC-volgorde aanhoudt, nummert Bolyai de lemma's door. Hierdoor zijn wortelwoorden en de woorden die met suffixen zijn afgeleid in zijn woordenlijst niet apart gemarkeerd.

Bolyai gebruikt de lijst van Nagy heel duidelijk als referentielijst. Soms laat hij materiaal weg uit de lijst van Nagy. Het Hongaars als perfecte taal kan zonder de volgende verschijnselen:

- wortels die niet meer worden gebruikt of moeilijk te herkennen zijn;
- bijwoorden van onzekerheid;
- de varianten van de suffixen vanwege de vokaalharmonie;
- suffixen met een onduidelijke betekenis;
- interjecties en exclamatieven Het Hongaars als perfecte taal kan zonder al deze verschijnselen voegt Bolyai toe.

Bolyai voegt ook materiaal toe aan de lijst van Nagy:

- wortels en woorden die Nagy over het hoofd heeft gezien;
- soms maakt hij nieuwe woorden, zoals voor het vrouwelijke geslachtsorgaan, of wortels

De wortel van het Hongaarse *pont* (294) 'punt' wordt bij Bolyai *pon*, hoewel hij in het midden laat of *pont* van het Latijnse *punctum* afstamt of van het Hongaarse werkwoord *pon-ít* 'een punt maken' dat door Bolyai zelf is bedacht. In tegenstelling tot Nagy die alleen zuivere Hongaarse wortels opsomt en vreemde of leenwoorden uitsluit, staat Bolyai wel vreemde of leenwoorden uit andere talen toe. Bij hem worden deze woorden echter gewoon een Hongaarse wortel toegekend. Het Hongaarse woord *cédula* (335) 'korte notitie' krijgt de wortel *céd*, ook al weet is Bolyai zich ervan bewust het woord van het Latijnse *Schedula* stamt.

²⁶ Zie manuscript (627) in Benkő (2003, 161).

²⁷ Zie manuscript (627) in Benkő (2003, 164, 198).

²⁸ Zie voor deze opvatting Vörösmarty (1828, 28) en Keresztury (1962, 450-452).

²⁹ Zie manuscript (99) in Benkő (2002, 189).

³⁰ Zie manuscript (627) in Benkő (2003, 197-198).

³¹ Voor de ontcijfering van dit manuscript geschreven met behulp van Bolyai's eigen alfabet ben ik veel dank verschuldigd aan Gizella Fall, docente uit Marosvásárhely. Zij heeft het moeilijk leesbare handschrift van János Bolyai omgezet in modern Hongaars.

Bolyai kent soms aan een wortel waarvan de betekenis niet meer te achterhalen valt of gangbaar is, een nieuwe betekenis toe. Bolyai geeft soms meerdere betekenissen van een woord. Ook somt hij synoniemen van woorden op. Uit de rij van synoniemen pikt hij er een uit en gaat verder met een nieuwe rij wortelwoorden of woorden. Dat doet hij soms ook met een woord dat semantisch verwant is aan een van de synoniemen. Soms gaat hij ook verder met een woord dat een vergelijkbare klankstructuur heeft als een woord dat al in de lijst staat. Het gevolg van al deze toevoegingen is dat de overzichtelijke ABC-volgorde van Nagy bij Bolyai tot een chaotische opsomming verwordt.

Dat het hier om een eerste inventarisatie gaat van een lijst met perfecte wortelwoorden, blijkt ook uit het feit dat Bolyai zijn eigen principe schendt. Bolyai laat namelijk ook homoniemen toe. Homoniemen zijn (wortel)woorden die eenzelfde klankstructuur hebben maar een andere betekenis representeren. Hij is zich bewust van dit probleem en probeert homonimiteit te omzeilen door een van de wortels een andere, niet-bestaande vorm te geven. Het woord *seb* ‘wond’ (207) heeft dezelfde wortel als het afgeleide nomen *sebesség* ‘snelheid’ (210), namelijk *seb*. De twee concepten hebben niets met elkaar te maken wat erop duidt dat *seb* en *sebesség* niet uit dezelfde wortel zijn afgeleid. De ongewenste homonimiteit wordt in dit geval vermeden door voor het wortelwoord van *sebesség*, *söb* in plaats van *seb* te nemen. *Söb* is echter een niet-bestaand wortelwoord.

Slot

De poging van János Bolyai om met behulp van het Hongaars een perfecte, universele taal te construeren past in de categorie van a posteriori talen. Deze talen hebben tot doel om de communicatie voor wetenschappelijke doeleinden en de communicatie tussen mensen van verschillende naties die geen gemeenschappelijke moedertaal hebben, te bevorderen.³² Geconstrueerde talen als Esperanto en het Volapük horen in deze groep van a posteriori talen. In dit verband spreekt men ook wel van Internationale Hulptalen (IHL). Volgens Eco (1997, 318) zijn de uitgangspunten voor a posteriori talen de vereenvoudiging en de rationalisatie van de grammatica maar met de inachtneming van de modellen van natuurlijke talen, voorts het creëren van een lexicon dat zoveel mogelijk op het lexicon van de natuurlijke talen lijkt. Het is niet de bedoeling dat deze talen de eigen moedertaal vervangen maar eerder als een aanvulling worden gebruikt.

De lezer kan simpelweg constateren dat Bolyai's poging om uit het Hongaars een perfecte taal te construeren voldoet aan de uitgangspunten van de a posteriori talen in de zin van Eco (1997). Zijn voorstel is ook enigszins vergelijkbaar met het *Latino sine flexione* van de Italiaanse wiskundige Giuseppe Peano (1903).³³ Peano bedacht een vereenvoudigd Latijn dat bijvoorbeeld gebruikt kon worden voor internationale wetenschappelijke verslagen, en dat uitsluitend een schrijftaal was. Het idee was een lexicon van een zeer bekende natuurlijke taal gebaseerd op wortelwoorden, en bijna geen grammatica. *Het Latino sine flexione* heeft zich niet verbreid, en ook deze taal is louter een historisch relict. Stierf het *Latino sine flexione* met de dood van zijn bedenker Peano, Bolyai's voorstel van het Hongaars als perfecte taal is helaas voor het genie uit Marosvásárhely nooit verder gekomen dan het archief van de plaatselijke bibliotheek.

Bibliografie

- Abafáy, Gusztáv. 1960. Bolyai János – a filozófus. In *Korunk*, 167-176.
- Ács Tibor. 2004. *Bolyai János új arca – a hadi mérnök*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- A' Magyar Tudós Társaság (ed.). 1839. *Nyelvtudományi pályamunkák*, második kötet. Buda.
- Benkő, Samu. 1960. Nyelv és matematika. In *Korunk*, 1314-1324.
- Benkő, Samu. 2002. *Bolyai János vallomásai*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi kiadó.
- Benkő, Samu (ed.). 2003. *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratok I*. Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
- Beöthy, Zsolt (ed.). 1899. *A magyar irodalom története I*. Második kiadás. Budapest: az Athenaeum irodalmi és nyomdai r. társulat.
- Beöthy, Zsolt (ed.). 1899. *A magyar irodalom története II*. Második kiadás. Budapest: az Athenaeum irodalmi és nyomdai r. társulat.
- Bolyai, Farkas. 1833. Egy kis toldalék és jelentés. Tentamen 2., 413-415 köt. Marosvásárhely. In 2002, *Egy halhatatlan erdélyi tudós*, Bolyai Farkas, ed. István Gazda, 389-391. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Czuczor, Gergely and János Fogarasi. 1862-1874. *A magyar nyelv szótára I-VI*. Pest.
- Deé Nagy, Anikó. 1976. *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Eco, Umberto. 1997. *The Search for the Perfect Language*. London: Fontana Press.

³² Er is ook al eerder in de tweede helft van de achttiende eeuw een poging om een universele (a priori) taal te construeren met behulp van het Hongaars. Deze poging komt uit het brein van de Hongaarse taalfilosoof György Kalmár (1726-1781) (zie hiervoor (Kalmár 1772) en ook (Eco 1997, 302)) die van mening was dat het Hongaars een perfecte taal was. Hoewel János Bolyai zich ook met cognitie zonder teken- of taalsystemen bezighield (Benkő 2002, 187) is onbekend of Bolyai het werk van Kalmár kende.

³³ Zie hiervoor het interessante paper van Daniele Gouthier, Nico Pitrelli en Ivan Pupulizo (2002).

- D. Engel, József. 1839. A' Magyar nyelv'gyökérszavai. In *Nyelvtudományi Pályamunkák*, második kötet, 1-122. Buda: A' Magyar Tudós Társaság.
- Fráter Jánosné. 1968. *A Bolyai-Gyűjtemény (K22-K30)*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai. Budapest: MTA.
- Gazda, István. 2002. Bolyai Farkasnak az 1834-es Matematikai Műszótárban szereplő szakkifejezései. In *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*, ed. István Gazda, 392-395. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gazda, István ed. 2002. *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gouthier, Daniele, Nico Pitrelli and Ivan Pupilizo. 2002. Mathematicians and the perfect language: Guiseppe Peano's case. Ms. University of Trieste.
- Hints, Elek. 2002. Bolyai Farkas életmódja, betegségei, halála. In *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*, ed. István Gazda, 617-626. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kalmár, Georgio. 1772. *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus admododatae*. Berlin/Leipzig.
- Kalmár, Georgius. 1774. *Grammaticalische Regeln zur Philosophischen oder Allgemeinen Sprache, das ist, der Sprache aller Voelker, Zeiten und Lebensarten*. Wien: Ioseph Kurzböck, k.k. illyr. Hofbuchdruckern und Buchhändlern.
- Kempelen, Farkas. 1989. *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Keresztury, Mária ed. 1963. *Arany János prózai művek I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss, Elemér. 1999. *Mathematical Gems from the Bolyai Chests*. János Bolyai's discoveries in Number Theory and Algebra a recently deciphered from his manuscripts. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kresznerics, Ferencz. 1831. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozatta I-II*. Buda.
- Marác, László. 2004. *De Oorsprong van de Hongaarse Taal*. In *Het Babylonische Europa*. Opstellen over Veeltaligheid, eds. A. van Heerikhuisen, M. van Montfrans, B. Naarden en J.H. Reestman, 81-96. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Nagy, Ferenc ed. 1992. *Magyarok a természettudomány és a technika történetében*. Életrajzi lexicon A-tól Z-ig. Budapest: BME-MMÉV-MTA-MTESZ-MVSZ-Országos műszaki információs központ és könyvtár.
- Nagy, János. 1834. A' magyar nyelv' szóalkotó, 's módosító ragainak nyelvtudományi vizsgálata. In *Nyelvtudományi Pályamunkák*, első kötet, 103-176. Buda: A' Magyar Tudós Társaság.
- Nagy, János. 1839. Tiszta magyar gyökök. In *Nyelvtudományi Pályamunkák*, második kötet, 125-296. Buda: A' Magyar Tudós Társaság.
- Prékopa, András. 2003. Bolyai János forradalma. In *Bolyai-émlékszám 200. évforduló. Természet Világa*. Természettudományi Közlöny. 2003.I. különszám, ed. Gyula Staar, 3-21.
- Prékopa, András, Elemér Kiss, Gyula Staar, János Szenthe eds. 2004. *Bolyai-Emlékkönyv. Bolyai János születésének 200. évfordulójára*. Budapest: Vince Kiadó.
- Somlyódy, László en Nóra Somlyódy eds. 2003. *Hungarian Arts and Sciences 1848-2000*. "I have created another world out of nothing"- János Bolyai. East European Monographs No. DCXXXV. Social Science Monographs, Boulder, Colorado Atlantic Research and Publications. Inc. Highlands Lakes, New Jersey. New York: Columbia University Press.
- Staar, Gyula ed. 2003. Bolyai-émlékszám 200. évforduló. *Természet Világa*. Természettudományi Közlöny. 2003.I. különszám.
- Stäckel, Paul. 1913. *Wolfgang und Johann Bolyai Geometrische Untersuchungen*. Erster Teil Leben und Schriften der Beiden Bolyai. Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B.G. Teubner.
- Széchenyi, István. 1982. *Napló*. Budapest: Gondolat.
- Vörösmarty, Mihály. 1828. *Gondolatok a' magyar nyelv' eredetéről*. In: Tudományos Gyűjtemény, deel II, 25-36.

János Bolyai and the Hungarian as Ideal Language

Paper presented on 11 June 2006 at a regular meeting of the HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) in Vianen, the Netherlands.

The presentation sheds light on a less known part of János Bolyai's oeuvre by the general public: he is world famous for the solution found to the Euclid's axiom of parallels at the beginning of the 19th century. Next to that he was working on the creation of a perfect, ideal language that can be used by all scientists all over the world. Being a polyglot, he came to the conclusion that the Hungarian language could be an ideal starting point to achieve this goal. His research on this subject was never published but it is documented through a more than 10,000 pages manuscript, which is kept in the Library of Marosvásárhely. The critical analysis of this immense manuscript is the subject of current research, which will definitely provide the linguistics with valuable new insights.

IRODALMI EST

2005. szeptember 10-én a Hollandiai Mikes Kelemen Kör és Mikes International 46. Tanulmányi Napok konferenciáján sor került a szokásos *Irodalmi Estre*. Ez alkalomból is többek olvastak fel saját írásaikból. Jelen számban két résztvevő felolvasott anyagát közöljük, Arday Gézáét és Czigány Lórántét.

ARDAY, Géza : Az Isten penészes fia: Tamási Áron

„Tamási Áron Ábelként tudott viselkedni.
Mint egy borban, jég között keresztelt ember.
Mint kedves, fiatal hősei.”
Czine Mihály

Tamási Áron mögött megcsalt lányok és asszonyok sokasága és számos házasság sorakozik, de gyermeke egyetlen kapcsolatából sem született. Egyik vallomását a székely író úgy kezdte, hogy „apámtól a sűrű kedélyt, a világvilágító indulatot és a formaérzéket örököltem, kedves anyámtól a humort, a lélek és a szív költő libbenéseit, az ősköltőtől pedig, akik örködték a szabadság jussa fölött, a virrasztók szimatát”. Ebben az egy mondatban Tamási lényegesebb vonásai találhatók meg. S talán éppen a mérhetetlenül nagy szabadságvágy fölötti örökös, ami már-már tudatosan munkált benne, s ez volt a gátja a lehorgonyzásának, a családépítésnek, s az utódnemzésnek is. Hogy miért? Talán, akkor rendes, vagyis rendezett életet kellett volna élnie. Tamási viszont rendszertelen életvitele és „nagy természete” miatt nem volt alkalmas, annak ellenére, hogy élt több házasságban. Ismert az eset,^{*} ami még 1930-ban történt Kolozsvárott, a református teológia dísztermében, egy kultur-est alkalmával történt. Kéki Béla az előtérben beszélgetett Tamásival, amikor „elhaladt mellettünk egy húsz év körüli, feltűnő, mondhatnám kihívóan szép, fekete szemű fekete hajú, örmény származású lány (...) mikor betelepedtünk a terembe, azt mondta Áron: — Ugye bemutatnád neki? És amikor a szünet elkövetkezett, akkor megtörtént az ismeretkötés, majd az előadás vége felé olyan atyai megnyugtató hangon odaszólt hozzám Áron: — Majd én hazakísérem. Mondtam: — Áron, mit szól hozzá a feleséged, ha ilyen szép lányokat kísérgetsz haza? — Nahát, amiért megnősültem, azért nem vált belőlem láncra vert házörzökutya. Egy hét múlva kérte Dologán Margit (a fiatal leány), hogy sürgősen keressem fel a lakásán. Elmentem hozzájuk és elmondta, hogy minden délután, amikor ő a bankból jött kifelé, ahol a jogtanácsos titkárnője volt, Áron ott örködött a bank bejáratánál, és minden nap hazakísérte ...” Juhász Ferenc mondta, hogy „Áron nőben igen virgonc ember volt”. S ez meglehetősen finom megfogalmazása a valóságnak. Ezt azért merem kijelenteni, mert Tamási saját maga írta le azt az esetet,[†] ami a legbeszédesebb erről a témáról. Az önéletrajzi, utolsó kötetében megemlíti azt az irodalmi estet, valamint az ottani „vidéki fiatal papnét, aki miatt találkozásunk óta — írja Tamási — nem győzöm engesztelni a reformátusok istenét. Pedig, igazán mondom, gyanútlanul háborgattam meg a szép híves és tiszteletes patakot. (...) Az irodalmi estét vagy pontosabban művészi számokkal fűszerezett írói estünket a község háza nagy termében le is folytattuk (...). Az irodalmi szolgálat után szokás szerint kellett vacsorán vettünk részt. A falu nevében számosan ültek velünk együtt az asztal mellett; s ama számosak között a református pap és a felesége is. Maga a pap sovány, magas és szőke fiatal férfi volt, aki jámbor pohárköszöntőt is mondott, magasztalva az Urat. A felesége láthatólag a jámborságban nem osztozott a tisztelendő férjével. Hanem inkább osztozott a parázs melegével és csillogásával. Bársonyos barna szemét kitüntetett módon néha rajtam felejtette, s ez nekem elég baj volt, mert a bűn tollai annyira meggyűltek bennem, hogy egy vércse kezdetet volna azokból fészket rakni.” Gyönyörű költő kép bontakozik ki a beszédes történetből, de a humoros megfogalmazásmód nem vonhatja el a figyelmet a cselekmény lényegéről. Tamási a lelkészéknél kapott a parókián szállást, ahová a vacsoravendégeskedésből lassan elindultak hazafelé. S az író így folytatja: „Nem tudom, hogy a pap mire jutott az ágyában; s nem tudhatom azt sem, hogy Nelly (a Tiszteletes Asszony) az álom és az ébrenlét párkányán miképpen ügyeskedett a reggel felé. Csak azt tudom, hogy én, az Isten esendő fia a bűneim bokrában húzódtam, s ott hamar elaludtam. Másnap reggel frissen ültünk az asztal mellé, hogy elkölsük a gazdag és ízletes reggelit. Nelly örömeiben és jókedvéiben valósággal illatozott, a pap pedig elnézést kért, hogy magunkra hagy. Kicsi idő múlva föl is állt az asztal mellől, kézbe vette a bibliát, s mint a jó katona a fegyverével, kivonult a bibliával a tornácra. A kora reggeli napfényben ezen a széles tornácon le és fel sétálva, lassan kezdett elmélkedni a tiszteletes úr. A reggelizőasztal mellől, mely egy nagy cserépkályha fedezékében állott, Nelly és én mindig láttuk a papot, valahányszor elment elmélkedve a nyitott ajtó

* Kéki Béla egy interjúból mesélte el a leírt történetet. In: Albert Zsuzsa: Irodalmi legendák, legendás irodalom című kötetben. Pécs, 1999. Pannónia Könyvek, 45-46. old.

† Tamási Áron: Vadrózsa ága. Sepsiszentgyörgy, 1997. Kaláka Könyvek, 79-83. old.

előtt. Láttuk, s a járás ingája szerint ketyegett bennem a vágy. S amire gondoltam, azt Nelly mindjárt meg is fejtette, mert felállt az asztal mellől, háttal a nagy cserépkályhához támaszkodott, és beborító szemekkel úgy nézett rám. S nehogy kárba hulljon fényesre kinyílt szemének csak egy szirma is, én is fölálltam, s Nellyhez egészen közel hajoltam. — *Vigyáznai kell — mondta suttogva a papné. — Bizza csak reám — feleltem neki.* De én gyarlósággal már annyira tetézve voltam, hogy szorítóba vettem a Nelly derekát, s miközben ő a vágyaim kerekei alatt nyöszörgött, én a cserépkályha oldala mellett sűrű kitekintve a tornácra, úgy vigyáztam magunkra. *Mondhatom, sűrűbb és feszültebb figyelemben kellett lennem, mint a biblia fölött a papnak.* Úgy hiszem, hogy azokban az egymásra hulló percekben egészen penészes fia voltam az Istennek; sőt a reformátusok Ura-Istene zord ígékekkel sorozott azok közé, akiket el kell veszíteni. Bárhogy volt is, időjöttével együtt indultunk hárman a templom felé. Éreztem, ahogy mentünk, hogy térdhajlatban a lábam édeskeveset gyengébb, mint ahogy szokott lenni. De az istentisztelet végére a templomi nyugalom annyira helyrehozott, hogy az ebédnél már paripa is lehettem volna. *Ha jól meggondolom, lélekben az is voltam a reggeli zabtól.*”

Tamási a tanulmányait egyházi fennhatóság alatt lévő iskolában végezte, egészen pontosan pap nagybátyja pártoló keze segítette őt, ezért élt benne a katolikus papok és az egyház iránti tisztelet. Bár önmaga elég pogány életet élt: nők, ital, mulatozás stb. Mint az előbbi történet is jól mutatja, nem sok „szent” dolog létezett számára, még a tiszteletes asszony sem számított tabunak, mert szoknyát viselt. Hiába sétált föl s alá a lelkész-férj bibliával a kezében...

Szabó Zoltán mesélte el Tamásival kapcsolatban azt a másik történetet, amikor Tamási 1960-ban Angliában, Londonban járt egy íródelegációval és meghívta magához, a lakására egy vacsorára. Terítésnél dízként egy ananász került az asztalra. Megérkezett Tamási és az ajtóból észrevette az ananászt, amit még életében addig sohasem látott. Megtorpant a látványtól és félrebiccentett fejével sokáig nézte. Majd hirtelen megszólalt: — *Az ott mi? Üdvözült sündisznónak nézem.* Amikor megtudta, hogy ez egy ananász, nagyon elkomorodott és el is szomorodott. Ha kiderült, hogy valamit még nem kóstolt meg, vagy próbált ki az életben, akkor elkedvetlenedett, mintha valamiről lemaradt volna. Ez egy általános, de tipikus tamásis tulajdonság volt, mely minden esetben felszínre tört, akkor is, ha egy addig ismeretlen hölgy bukkant föl a társaságában. Az életben mindent meg akart ízlelni és ki akart élvezni.

1995-ben és a rákövetkező két évben számos alkalommal jártam Tímár Máténál, aki Tamási műveinek alapos ismerője, és az író személyes jóbarátja volt. Azt is mondják vele, illetve műveivel kapcsolatban, hogy Tamási-epigon, mert stílusa sokban hasonlít Tamásiéra. Sok délutánt beszélgettünk át a székely íróról, rengeteg kedves történetét osztotta meg velem, s igen vidám hangulatú és kellemes bor melletti órákat töltöttünk együtt. Tamási nagy természetéről rengeteget mesélt Tímár Máté, de ezeket nem tudom adatolni, így csak a *Vadrózsa ágában* megjelent részletet tartottam itt idézhetőnek, melyre éppen ő hívta fel a figyelmemet. Egyedül egy történetet álljon itt szövegszerűen, amit Tímár Máté: *Tamási Áron naplói és emlékeim tükrében* című írásában közre is adott.* „Mesélte, mint hódoltak versenyt az akkortájt nagy népszerűségű P. Gulácsy Irén szépasszonyi kegyeiért, Marosbécsett, a helikoni találkozózn, vacsora utáni éjeldőben. Melynek rendjén, ha ő is lett a győzedelmes — bébocsajást nyervén a paradicsomba —, bizony az ablakon által is kellett távoznia érte, csőrre alféllel a csalán közé zuhanva, alig napkelte után, mivel József, a Nyírók közül, odafenn, az ajtó előtt még állta a vártát.”† Ezek szerint néha szenvedéssel járt egy-egy sűrű éjszaka, a hajnalt pedig a csalán tette csipőssé. Hát így állt Tamásinak a nőekkel való viszonya, amely kihatással volt a házasságaira és a családi életére is.

1997. október 20-án az egykori Gömbös villában Tímár Máté íróval és Tompa László előadóművésszel Tamási-estet szerveztünk az író születésének 100. évfordulója alkalmából. A villa színházterme megtelt fiatalokkal, mert az estnek a több éven keresztül működő Konzervatív Fialok Klubja (KOFIK) adott otthont, ahol Tompa László már örege és beteg, de teljes művészi átéléssel mondta el a fenti két idézetet, akinek ez volt az utolsó nyilvános közszereplése. Nem sokkal ezután meg is halt, s az egykor híres és bátor előadóművész elfeledve és mellőzve távozott az élők sorából. A temetésén egy eső napon, amikor az égiek jobban siratták, körülbelül tízen búcsúztattuk el a farkasréti temető ravatalozójában.

Méltatlanul bánt Tamásival (is) a kor. '48 után nem kívánatos írónak számított a kommunista Magyarországon. Polgárinak minősítették az akkori ninivei hatalmak, az elvtársak a műveit. Hiába voltak a témái népiek! De nem egyedül volt része az elnémítás és elhallgattatás „élményében”, mert ugyanez a sors várt Szabó Lőrincere, Németh Lászlóra, Weöres Sándorra, Kassák Lajosra, Jékely Zoltánra, Sinka Istvánra, s ha belegondolunk leginkább éppen a népiekre. Íróársadalmunk háromnegyede szerepelt az ún. meg nem jelenthető tiltási listán. Nem írták le a vádpontokat sem a Válasz, sem az Újhold folyóiratok köré tömörülő írók, költők többségéről, de beszüntették a lapokat, és indexre tették a szerzők zömét. Tamási például az 50-es években egyáltalán nem rendelkezett egzisztenciával. Abból igyekezett pénzt előteremteni, hogy kézzel másolta a novelláit, és ezeket a kéziratait pénzért eladogatta, amit megvettek az ismerősei, barátai. Csak így tudta magát úgy ahogy fönntartani. Ez a büszke lélek erre a megoldásra kényszerült, de ő nagy úr volt, „nagyobb úr volt ő annál, hogy sem ezt számon kérje azon a világon, amely ilyen méltatlanul bánt vele” — nyilatkozta Domokos Mátyás.‡ 1956 után is nehéz idők

* Tamási Áron Emlékkönyv. Bp., 1997. Trezor Kiadó, 55-90. old.

† 55-56. old.

‡ Albert Szusza: Irodalmi legendák, legendás irodalom. Pécs, 1999. Pannónia könyvek, 49. old.

jártak Tamásira, mert még a forradalom alatt megírta a *Gond és hitvallás*-t, ami miatt a forradalom leverése után újból feketelistára került. S kezdődött minden előről.

Tamási Áronnak van egy elhíresült mondata, melyet az *Ábel Amerikában* könyvében olvashatunk, s gyakran szokták irodalmi rendezvényeken és írásokban idézni, mely kulcsmondatul szolgál ebben a könyvben is, s kiemelendő e kötet tematikájába. Így hangzik: mi végre vagyunk a világon, azért, hogy valahol otthon legyünk benne. Ha átgondoljuk, akkor az otthon (melege) és a család (harmóniája) összetartozó fogalmak, amit Tamási szülőföldjéről, Erdélyből eljőve veszített el. Egy életen át az otthontalanság érzésével küzdött, mint általában az átjött erdélyi írók. Talán éppen ezért, életében többször foglalkozott azzal a gondolattal, hogy visszaköltözik Farkaslakára. Tamási életét, már-már azt kell írnom, hogy legendáriumát sok szép és kedves történet veszi körül, de ez csak külsőség és nem téveszthet meg bennünket. Persze a magányérzéshez nemcsak az járult hozzá, hogy elhagyta az igazi hazáját, a szülőföldjét, ami nála alappillére mindennek, hanem ehhez az írói és az általános emberi magányosság is társult. Anyai nagyanyám huszonkét éves korában, 1946-ban hagyta el Erdélyt, de még idős korában, több mint negyven év múlva is azt mondta, ha öreg édesanyját és öt testvérét ment meglátogatni, hogy „megyek haza”. A haza, mint otthon egy különleges mélylélektani fogalom. Tamási írásaiban legyen az novella, regény vagy színmű, bárhol is írta, mindig 'haza' gondolt.

Tamásinak több felesége is volt, tehát nem kellett volna magányosnak lennie, vagy talán egyik mellett sem talált hosszútávú lelki megnyugvást és éppen ezért volt az. Mindenesetre azt tudom olyanoktól, akik a feleségeket is ismerték, hogy az asszonyok igyekeztek körülötte otthont teremteni és becsülettel, tisztességgel szeretni őt, azonban „Áronban világnegyugtalanság volt” — ahogy Timár Máté mondta, ami a gyökerek elvesztésének egy következménye lehetett, s ehhez társult a fent említett és idézett, veleszületett nagy természete, amivel meg volt áldva. És ez mind ahhoz járult hozzá, hogy képtelenné vált a harmonikus családi életre. Akkor is ez a „világnegyugtalanság” dolgozhatott benne, amikor kiment Amerikába szerencsét próbálni, mert nem csak a gazdasági válságból való menekülés miatt hagyta el az országot. Otthontalanság volt a szívében, mert a lelke mélyén sohasem talált igazi otthonra, ezért is olyan rejtelmesen szép ez az Ábel-trilógiát záró mondat.

Féja Géza a Hazai tükör utószavában írja, hogy „Madár Vince arcán olykor átütnek Ábel, illetve Tamási Áron vonásai. Szerelmében, Zizinában pedig azonnal harmadik feleségére, Basilides Alizra ismerünk, aki a néma esztendő idején melegségben és hűségben sohasem fogyatkozó társa volt.” Azt is megállapíthatjuk, hogy feleségei közül Magdó (Salgó) mellett, egyedül Aliszka (Basilides Aliz) vonult be a műveibe. A legszemléletesebb példa erre a Bodoru című elbeszélése. Bokor Ágota volt életének az utolsó társa, aki a Kútvolgyi Kórházban is Tamási mellett állt és hűségesen ápolta. Azt is Timár Mátétól tudom, hogy nem értette, Aliszka miért nem látogatja meg őt a betegágyán. De Aliszka újból megházasodott és gyermeket szült. Amikor ezt Tamási megtudta, egészen elkomorodott, hiszen annak idején azért vette el a tőle jóval fiatalabb lányt, mert gyermeket remélt tőle. Anna nénje erre rátett még egy lapáttal, amikor azt mondta testvérének: „a Tamási-nemzetségnek ámen! S ha már Gáspár maradéknak sikeredett, legalább te egy bitangot csinyálhattál volna, vagy akár szíves kiségésből is lehetne!”.*

Magánéleti zűrjei, lelki sebesülései, belső vívódásai, melyeket feleségeinek folyamatos megcsalásai jelentettek, abban a külsőségben kompenzálódott, hogy Tamási maximálisan tiszta volt. Hogy miben? Minden másban. A kézírataiban, a külsejében: kézre, arcra, ruhára (ingre, mellényre, cipőre stb.) éppen úgy adott, mint az étkezésre, ivásmódra. Ez mindenben megnyilvánult, s ehhez a furcsa és feloldhatatlan freudi kettőséghez vezetett.

A színműíró Tamási Áron újszerűsége[†]

Tamási Áron az egyik legérdekesebb magyar írónk. Különösképpen azért, mert — Erdély keleti tájairól, a Székelyföldről — páratlan képzelőerejű, teljes eposzi folklórkinccset hozott magával, s ezt a legmodernebb próza szintjére emelte. Váratlan képzettársításai, írásának sokszínűsége, tájnyelve mind arról tanúskodnak, hogy egy zárt, rendkívül szívós közösséghez tartozik. Tamási irodalmi hagyatékának valós értékelése, irodalomtörténeti helye jórészt még tisztázásra vár. Annak ellenére, hogy halála után megsokasodtak az életművéről szóló és alkotásait elemző írások, cikkek és tanulmányok.

Színpadai darabjaiban is a székelység emberi követe kívánt maradni. Tamási ebben a műfajban is a székelység létkérdéseit jelenítette meg, közösségének sorsproblémáival foglalkozott. Minden darabjának az alaptémája: a székely népi kedély, a tisztá erkölcs viaskodása a természettel, gonoszsággal, rossz erővel, bűnnel. Ezekben a viaskodásokban az író nem mentes a kételyektől, a tragikus hatást azonban elkerüli, mert hitében derülátó és reményteljes. Szabédi László szerint a Tamási-probléma legjobban a színdarabokból fejthető meg, ezért utal a „*novelláinál ismertebb*” színdarabjaira, és ezek példáján magyarázza meg, miért lázad Tamási a népi műveltséggel, a hagyományos népelettel idegenül szemben álló gróf, pap, kereskedő ellen.

Tamási az irodalmi formák közül a „legszigorúbb” és „legizgatóbb” műfajnak tartotta a színpadai drámát, s ennek eszközeit egyetemes célok szolgálatába kívánta állítani. Novelláival, jóval több elismerést vívott ki magának, mint színdarabjaival. 1941-

* Timár Máté: Tamási Áron naplói és emlékeim tükrében. In: Tamási Áron Emlékkönyv. 60. old.

† Ez az írás ráadás a Mikes Tanulmányi Napok *Irodalmi Estjének* az anyagához, kiegészítésül a Tamásiról előadottakhoz.

ben a Film Színház Irodalom című hetilapban arról folyt a vita, hogy Erdélynek van-e sajátos, önálló drámairodalma. Tamási így nyilatkozott erről: „*Az én helyzetem nem olyan egyszerű, nem tanulhatom meg más darabok után a darabírást, magamat hamisítanám meg ezzel. Aki ma magyar drámát akar írni, jó színpadi művet, annak el kell felejteni, ami a színpadon nálunk volt*”. Kezdetben többnyire a technikai gyengeségekért marasztalták el a színdarabíró Tamásit. Volt abban némi igazság, hogy egyes műveit laza szerkezetűnek, megbicsakló cselekményűnek vélték, de kritikusainak észre kellett volna venniük azt is, hogy az ő képzeletét nem a divat irányította, s hogy nemcsak a cselekményt, hanem a drámai alakjait is másképpen formálta meg, mint ahogy a színházi néző évtizedeken keresztül megszokta. Amerikában ismerte meg az európai kultúra kimagasló értékeit: a modernnek közül Franz Werfel és O'Neill drámáit. A húszas évek elején New Yorkba játszott színdaraboknak jelentős részét magyar művek, mindenekelőtt Molnár Ferenc darabjai tették ki. A századfordulót követően egymás után születtek meg a különböző avantgárd irányzatok: a futurizmus (1909), az expresszionizmus (1910-1925), az aktivizmus (1915), a dadaizmus (1916-1922), a szürrealizmus stb. Darabjainak szereplői kevésbé egyénítettek, s nem jellemrajzokra tevődik a hangsúly, hanem eszmék, elvek megtestesítőiként harcolnak.

Tamási színműveinek helyes értelmezésében még mindig sok a bizonytalanság. Darabjainak újszerűsége, a hagyományostól eltérő felépítése sokakat tévesztett meg. Valóban elég nehéz dolog alkotásainak műfajilag pontos megnevezését megtalálni. Saját maga az *Énekes madár* című darabját *székely nép játéknak*, a *Tündöklő Jeromost drámai játéknak*, a *Csalóka szivárványt* és a *Hegyi patakot drámai színjátéknak* nevezte. A *Vitéz lélek* műfaji megjelölése *példázat*, a *Hullámozó vőlegény* és a *Boldog nyárfalevél színjáték*, az *Ördögölő Józsiás mesejáték*; később előkerült darabját az *Ősvigasztalást* a szokványos *színmű* megjelöléssel illette, de több helyen *tragédiának* nevezte.

Tamási Áron fantáziáját az az ősi hagyományokon nyugvó hit és hiedelemvilág mozgatta meg, amely magában rejtje az ember megújulási szándékát, illetve képességét is — a pusztító viharok, háborús csapások után. A néphit nem ismeri a végleges bukást, a romlásból is a reménykeltő jeleket véli kiolvasni. Ez a pozitívista gondolkodás jellemzi. A székely népballadák világában járatos író számára ezért kínálkozott megoldási formaként a népi játék, amely a folklórt (az ösköltészetet, a mesét) a mitológiával egyesítette az emberi természet megnyilvánulásaként.

Az út azonban, amelyre Tamási első darabjával az *Ősvigasztalással* lépett, egyedül csak a számára megnyílt útra, s amely a népköltészetből az európai avantgárd művészet magaslatai felé vezetett, korántsem bizonyult simának és egyenesnek. Az *Ősvigasztalás*, a pályakezdő író alkotása, mely már az első lépésnél is meglepően jó teljesítménynek számít. Formailag majdnem egyedülálló színműve Tamásinak. Az antik dráma és a középkori misztériumjáték építő módszerét, a későbbi parasztdrámák cselekményformáló fogásaival és a formabontó avantgárd színház megoldásaival elegyítve próbált új minőséget teremteni. A drámai történetbe két nemzedék felemás világnézete ágyazódik bele. Egy magtalan székely nemzetség pusztulásának, kihalásának drámája az *Ősvigasztalás*, amely a görög sorstragédiák hőseinek bukásához hasonlóan, eleve magukban hordják végétüket. Erre példa a szereplők párbeszéde.

Ambrus: — *Ó mit vétettem ellened, föld?! — Ó, Ádám, be elvettük, mikor e világra botlottunk.*

Ádám: — *Igen, de máshol nem találánk a halálra.*

Tamási Áron a legelterőbb műfajokkal kísérletezett. Novellával indult, viszont a regény hozta meg számára az igazi elismerést, de tehetségét próbára tette a dráma területén is. Életműve a magyar próza első világháború utáni megújulásának, a népi és avantgárd indíttatás szintézisének legkiemelkedőbb példája. A színművek életművén belül nem tartoznak külön alkotói periódusba. Nem lehet azt állítani, hogy egy bizonyos időszaktól kezdve Tamási csak színművek írásával foglalkozott, mert vegyesen írt elbeszéléseket, regényeket, népi játékokat. — Még az sem fordult elő alkotói életében, hogy két színművet egymás után hozott volna létre! Tehát már csak emiatt sem lehetne külön választani színpadi alkotásait, munkásságának egyéb területeitől. Ha mégis megpróbálkoznánk valamilyen elkülönítéssel, akkor esetleg a műfajok értékrendje szerint lehetne osztályozni alkotásait. Ebből a szempontból viszont egyértelmű az, hogy nem lehet egy szintre helyezni novelláit és regényeit a színpadi játékaival. Az is megállapítható, hogy Tamási nem a színpadi művei révén vált híres íróvá, hanem inkább neves íróvá válása után lettek híressé, vagyis felkapottá színművei. Nagyságát abban láthatjuk, hogy darabjaiban megtalálta egyéni hangvételét, és eleven mondandójához mindig hű maradt, s nem sorolódott be a XX. századi megcsontosodott dramaturgiákba.

Tamási Áron székely tájnyelvének stílusértékei

(Szász Tamás, a *pogány* című novelláján keresztül)

A székelyek nyelve szinte külön nyelvnek számít, amely sajátos irodalmi érték: tele van bájjal és közvetlenséggel. Persze minden tájnyelv sajátos irodalmi értéknek számít, például: Veres Péter hajdúsági, Szabó Pál bihari, Tömörkény István „szögadies” és gróf Wass Albert mezőszéki nyelvvezete is.

Minden „igazi” író valamilyen egyéni és egyedi dologgal lép be az irodalomba, amely feltűnővé, megkülönböztethetővé, illetve felismerhetővé teszi. Tamási Áron stílusának egyik jellegzetessége a székely nyelvjárás fölhasználása.

A *Szász Tamás, a pogány* volt az első novellája, előtte nem írt semmit, mert kereskedelmi akadémistaként készült a

bankszakmára. Ezt a munkáját huszonöt évesen, virtuskodásból küldte be egy pályázatra, amit meg is nyert. Ezzel vált íróvá. Ez az írása egy ballada a nagy erejű Szász Tamásról, aki bánatában fölhalt egy üveg pálinkát, azután haza megy és fölgyújtja mindenét. Egy halomba hordta értékeit az udvarának közepén, fölhasogatta bútorait és lovával együtt beleugrott a tűzbe. „*S feje felett vége leve a világnak.*” Szász Tamás alakja túlméretezett volt, népballadai, kissé Szabó Dezső-i alak, de Tamási stílusművészete már ekkor is tökéletes és érett volt. A műben előforduló tájszavak, a székely kifejezések is természetesnek hatnak, mert teljesen belesimulnak a szövegbe. Az egész novellán keresztül teljesen átképzéletes módon Szász Tamás szemével látunk együtt mindent: „*Úgy ült az ital mellett, mintha a világ elsöprése reá lett volna bízva.*”

Vizsgáljuk meg a novella pár mondatát, mely bizonyos távolságtartó gúnnyal intonál és székelyesen mutatja be a helyzetet és a környezetet.

1. „*Egy kecskedarázs az üveg szádjára szállott, de lehelletével úgy az asztal alá fújta, hogy kicsikkant a darázs karcsú dereka.*”

- *kecskedarázs*: nem számít kifejezetten tájszónak, más vidéken is használatos lódarázs formában
- *az üveg szádja*: az üveg szája, a nyílás párkánya
- *kicsikkant*: hangutánzó szó; jelentése: kibicsaklott, kinyekkent, azaz vége lett a lódarásznak

2. „*Nyúvadozik az idő.*”

- *nyúvadozik*: haldoklik, a végét járja

3. „*S nem türte meg maga mellett a világnak semmiféle szuszogó darabját.*”

- Humoros láttatást mutat ez a mondat is, amely egy Tamási-jellegzetesség: a tragédia humorban való föloldása, illetve ennek ellentéte, a humoros kezdés után tragédiává sűrítése az eseményeknek. Úgy beszél komoly, sőt tragikus dolgokról, hogy mindig készen áll egy tréfára, egy furfangos megjegyzésre.
- Sokszor pattan ki Tamási tollából egy-egy vidám szikra, ami váratlanul lángra lobbantja a szöveget: „*Bölcs lendülettel mindig följe néz a bajnak.*”

4. „*Még Gáspár komáját sem eresztette ezen este kecskelábú asztalához.*”

- *ezen*: szó használata itt furcsa. Az „ezen”, mint mutató névmás mesterséges továbbképzése él nyelvünkben, de az erdélyi köznyelvben még manapság is megtalálható, Tamási is sokszor alkalmazta.
- *kecskelábú*: ~asztal kifejezést ismét előveszi Tamási, ezzel oldja a komolyságot

5. „*A kalapját a fejbúbjára taszította, csapzott haja bélógott a homlokába s így itta a masinapálinkát.*”

- Tamási írásaiban a legkülönfélébb módon dolgozza be műveibe a székely tájnyelvet, művészien sejtetve a nyelvi árnyalatokat. Kivételek nélkül mindenütt „bé”-nek írja a „be” igekötőt, akár szóösszetételben, akár különállóan szerepel is.
- *masinapálinka*: sajátos kifejezés, mert a pálinkát általában „masinán” készítik, még akkor is ha kisüsti. Valószínű, hogy ez a szeszgyárból származó pálinka neve.

6. „*S így leve igaz, hogy sült pogány lett a templomjáró nagy székelyből.*”

- *leve*: régies, bibliás kifejezésnek számíthatna, ha nem volna székely tájnyelvi alak. A régies igealakok, különösen a félmúlt és a régmúlt egyedül a székelység nyelvében élnek. A „leve” szó is ebbe a csoportba tartozik, a „lett” helyében.

Igazi stílusművészet, ahogy Tamási használja az anyanyelvét. Tudatossággal és szándékossággal bánik a tájszavakkal, de mindig vigyáz az arányra és a mértékre. Nem viszi túlzásba a töményen góbés mondatokat, ezáltal nem is válik egyik írása sem modorossá.

1966. május 26-án bekövetkezett halála előtt az epika műfajában még sok frissességgel és meglepetéssel szolgált. Kései, kisregényszerű elbeszéléseinek van drámai magja is, sőt még betegen is képes a régi lendülettel alkotni. Utolsó alkotásai az elfojtott férfiúi vágy és a kitörő gyermeki pajkosság ellentétei között parázslanak és sisteregnek, olykor tragédiával határos sérelmeket jelenítve meg. Utolsó alkotása a *Vadrózsa ága* volt, melyet feleségének mondta tollba, mert írni már nem tudott. Tamási számára a továbbélés öt hónapját jelentette ez a könyv, mellyel az olvasóit egy félbeszakadt művel, egy utolsó vallomással gazdagította.

Tamási Aron művészete Bartók Bélához hasonlatos, mert Bartók a népzeneire alapozva forradalmasította a XX. századi zenét; Tamási pedig szintén a népköltészeti hagyományokra támaszkodva igyekezett megújítani a jelenkori színpadot.

CZIGÁNY, Lóránt : Három együgyű történet

A GÉTÁK RÖVID TÖRTÉNETE

A géták országa vizek nélküli, napfényes síkságon terült el, a gepidák és a dákok földjének szomszédságában. A szegény és tudatlan géták mégis boldogan éltek a pusztaságban, kecskehúst ettek babbal vagy kenyérrrel, és bort ittak hozzá. A géta férfiak többnejűek voltak, a géta nők, hát édes Istenem, ők is megvoltak. A koponyalékelést nem ismerték, gyermekeiket mégis felnevelték. Ünnepeiket megülték, halottaikat eltemették, az őseket tisztelték. Háborúikat könnyű szívvel viselték, a foglyokat kivégezték, a dákokat nem szerették.

Szömölcs az első géta bölcs, aki Hellaszban Pythagorásztól szerezte tudományát, mikor hatvanéves korában hazatért a géták országába, megtiltotta a gétáknak, hogy babot egyenek, és kivágatta velük a szőlőtőkét, hogy ne ihassanak soha többé bort. Helyette meghonosította a bodzasört, a gepidák nemzeti italát. A nagyszerű géták így is boldogan éltek vezéreikkel együtt; ha zengett az ég és kitért az égiháború, lenyilagták a sistergős istennyilát.

Szömölcs a hatvanéves géta bölcs azonban elégedetlen volt tudatlan népével. Ott ült földalatti barlangja előtt, és mivel hírnévre vágyott oktatta népét.

— Minden, ami van elpusztul, mert véges. A pusztulás viszont örök, mert végleges. Csak az lesz tehát halhatatlan, ami meghal, mert csak a semmi végtelen és örök. Ha tehát öröklétre vágytok, előbb meg kell halnotok. Amit elpusztítotok, magatokkal vihetitek az örökkévalóságba. Menjetez tehát és pusztítsatok! — így szólt komoran Szömölcs, a géta filozófus.

Szegény, tudatlan géták ámulatlan hallgatták, de megfogadták Szömölcs tanácsát, mert nagyszerű vezéreikkel együtt becsülték a bölcses. Abbahagyták gyermekeik nevelését, nem törődtek tovább az ünnepeikkel, és nehéz szívvel hadrakeltek.

Így pusztultak ki a géták. Mind egy szálig.

Szegény, együgyű géták.

ÁLMODÓVÁR

A nagyteljesítményű, 8 hengeres Táltos TS-320 túrakocsi száguldva falta a kilométereket a hatsávós M-15-ös (Budapest–Kolozsvar) autópályán. A kormány mögött Vidéky Mariann, szüleiivel fiatalon Amerikába elszármazott hazánklánya ült, aki a magyar autóipar ezen legújabb suhanó remekét most vezette életében először. A Táltos TS-320-at japán–magyar közös vállalat gyártotta Alsógödön. (Az előzetes piackutatás szerint olcsóbban, mintha Felsőgödön készítették volna.)

Vidéky Mariann Álmodóvárra igyekezett, amely mint tudvalévő, nevében hasonlít a spanyolországi, Madridtól délre fekvő Almódovarra, illetve a portugáliai Farótól északra található hasonló nevű településre, mint ezt a térkép tanulmányozása alapján gondolhatják a kulturális turizmus megszállottjai. Az igazi Álmodóvár azonban Erdélyben rejtezik, nem messze Bálványosvártól.

Vidéky Mariann, 32 éves amerikai archeológus kitüntetéssel végezte tanulmányait a San Diego-i egyetemen és jelenleg doktori disszertációján dolgozott a zömtornyok (*donjon*) latin-európai elterjedtségéről. A kötelező tereptanulmány miatt érkezett Európába, lobogó szőke hajjal (amit hetente hennázott, mint a görög hetérák) és különféle rendeltetésű, drága fényképezőgépekkel. Amikor óhazai rokonai levélben tudomására hozták, hogy zömtornyok nemcsak Latin-Európában léteznek, hanem a Kárpátok koszorúzza Délkelet-Közép-Európában is, mint ezt Orbán Balázs már a XIX. században leírta, csapat-papot otthagytott, és tüstént Budapestre repült.

A Táltos TS-320-at a Ferihegy TERMINAL-3 mellett működő, szingapúri érdekltségű vegyesvállalattól kölcsönözte az M-15-ös autópálya feljáratánál. Miután az újonnan megnyitott berekböszörményi átkelőhelyen (Nagyváradot elkerülte a japán mérnökök által tervezett és amerikai koncesszióban épült autópálya) 105 oktánszámú, ólommentes üzemanyagot töltetett a bérelt autósodába, és az Álmodóvárra vezető út iránt érdeklődött. A székelykapus hamburgerbárban nem tudták eligazítani; a bejárat előtt ácsorgó móc asszonyok pedig csak az arab licenc szerint gyártott kalotaszegi madonnáikat kínálták némán.

Vidéky Mariann tanácstalanul téblábolt az alkonyatban, nem értette a bennszülöttek tájékozatlanságát, hiszen manapság minden út Álmodóvárra vezetett: a helyi múzeumok egyedülálló gyűjteményei Európa-szerte ismertek lettek az évek során. Miután dél-koreai turistáktól végre értesült az útirányról, továbbindult.

Beesteledett, mire Álmodóvár-Centrumot jeleztek a Coca-cola reklámok: Mariann gépiesen követte a letérő sávba csörtető autósordát. Szerencsére a klímaberendezéses Zömtorony motelben még kapott szállást.

Másnap, mielőtt megkezdte volna a terepmunkát, becserkészte a látnivalókat. A Közlekedési Múzeumban megtekintette a világ egyetlen Trabant-kollekcióját. (Az óriás gombostűvel, lassan forgó parafakorongra rögzített járműveket még a kelet-németek adták el az álmodóváriaknak.) Az Élelmiszer Múzeumban kissé csalódva szemlélte az ajándék magyar zacskóstej-gyűjteményt. Szülei elbeszélése alapján nem ilyennek képzelte el a zacskóstejet. Az Első Magyar Álmodóvári Háziszöttek Vállalatnál pedig apróbb bosszúság érte: a bajor licenc alapján működő üzemet a cég budapesti üzletkötői kérésére leltár miatt három hétre bezárták.

Az álmodóvári világhírű zömtoronyral sem volt szerencséje Vidéky Mariannak. Mint kiderült, a várrom köveit egy hongkongi részvénytársaság tisztes haszonnal eladta Amerikába; a krétával megszámozott köveket a Nevadai Nemzeti Parkban régészek rakták össze újra. A Zömtorony Motel ugyanis a várrom helyén épült, tudta meg az osztrák bárótól, aki az épület-komplexumot az ukrán tulajdonostól bérelte.

Vidéky Mariann utazhatott vissza zömtorony nézőbe a Nevadai Nemzeti Parkba.

A RURITÁN DIPLOMÁCIA RÖVID TÖRTÉNETE

Ruritánia különlegesen szép természeti szépségekben gazdagon bővelkedő ország Nyugat-Ázsiában. A hegycsúcsok felül helyezkednek el benne, a síkságok lejjebb, kivéve ha a szomszédos országok másként nem kívánják szerződésben. Ilyenkor a nemzetközi mércével mérő ruritán szakemberek egymással hajba kapva ódzkodnak, kit terhel a felelősség, ők nem állították a hegycsúcsokról, hogy felül vannak.

A folyók tejjel-mézzel folynak mindaddig, amíg a saját medrüket követik. Ha kilépnek belőle, az más. Az állóvizek állnak; a szennyeződéstől megdöglött halak és gyorsan szaporodó algák állnak bennük. Ruritánia éghajlata mérsékelt, levegője ásványi kincsekben gazdag.

Ruritánia népe egyszerű és szorgalmas, egyenesszívű és vendégszerető: a ruritánok az ingüket is odaadják, ha multinacionális cégek kéri. Ruritánok a földkerekség minden országában élnek, de legtöbben Bergengóciában. Oda küldik a hamvas bőrű ruritán lányokat, hogy ott bergengóc szóra fogják őket. Ha hazajönnek, társalkodónők lesznek belőlük, ötszillagos hotelek süppedős bőrpamlagjain ők társalognak babos kendőben a burkus üzletemberekkel.

Ruritániában mindig is jószágos királyok uralkodnak: a kiskapukat nyitva tartják, a plecsniket osztogatják, ám az adófizetőket noszogatják, a sorból kilógókat baszogatják. Ruritániában ezért rend van.

A ruritán nép mégsem boldog. Búslakodnak, mert a burkusok nem szeretik őket. A legszökebb hajadonok által guzsalyon font, pazar szöttesekkel jól felszerelt követeket küldenek Burkusországba. A konok burkusok azonban mégis burkus többséggel akarnak csak vegyesvállalatot alapítani, nem kellene nekik a ruritán kultúra csecsebecsési.

A ruritán követek pedig csak ülnek az ő munkaebédjeiken, eleinte dínom-dánom: dözsölnek, aztán sírva vigadnak, végül pedig csak fizetnek, fizetnek...

LITERARY EVENING — Mikes Study Week 2005

The HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) and MIKES INTERNATIONAL jointly organized the 46th Study Week conference in Elspeet, the Netherlands between 8-11 September 2005, entitled "WESTERN HUNGARIAN SPIRITUALITY". On Saturday evening the traditional LITERARY EVENING was held wherein several participants and guests presented their literary works or stories. From those we publish here the pieces of Mr. Arday and Mr. Czigány.

SCIENTIA ET RATIO

VANCSÓ, Gyula :

**Magyar Természettudomány a Tér és Idő Távlatában
— Szemelvények Személyes Adalékokkal —**

Összefoglalás. Az előadó széles kultúrtörténeti keretbe ágyazva adott áttekintést a természettudományok fejlődéséről, és a magyar természettudósok szerepéről az egész világon. Különös figyelmet szentelt a magyar természettudományi Nobel-díjasoknak, akik bár többségükben külföldön alkottak, de műveltségüket a hagyományosan kiváló magyar középiskolai és felsőfokú oktatási rendszernek köszönhették. A szerző előadását általános, a tudomány társadalmi és anyagi támogatásával kapcsolatos gondolatok zárták.

Tisztelt Jelenlévők, Kedves Barátaim,

„És parancsola az Úr Isten az embernek, mondván: A kert minden fájáról bátran egyél. De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél; mert a mely napon ejéndel arról, bizony meghalsz.” De a kígyó tanácsa és az asszony szava nagyobb súllyal esett a latba mint Isten parancsa. A paradicsomból ugyan kiűzetett az első emberpár Mózes könyvében, de tudjuk-e vajon itt a Földön a jót és gonoszt? Mennyit tudunk belőle? Mennyit még és miért kellene tudnunk? Hogyan fejlődött tudásunk térben és időben? Miért volt, miért van, a tudás egyenlőtlenül elterjedve a Földön? Miért volt annyi kiváló magyar Nobel díjas, és hogyan néz ki az összehasonlítás más kis nemzetekkel? És mi a szerepünk, hol van a helyünk nekünk, akik Magyarországhoz kötődünk, onnan származunk, a tudás nemzeti és nemzetközi világában? Sok kérdés egy rövid előadásra, szubjektív szemelvényekre kell tehát szorítkoznom.

Tudományról, annak is a béta szegmenséről, elsősorban a természettudományokról, ehhez kapcsolódóan technikáról, tudósokról, és példákon keresztül, aktuális tudományos kérdésekről fogok beszélni. Ha kiszabott időm engedi, befejezésül azt is szeretném érzékeltetni veletek Kedves Barátaim, hogy hogyan is él és dolgozik egy magamfajta természetbúvár-oktató-manager a XXI. század elején.

Közhelyszámba megy a megjegyzés, hogy a hely és idő függvényében a tudomány helyi társadalmakban játszott szerepe, a középpontba állított kérdések köre, a tudományos érdeklődés tárgya, és a tudományos tevékenység hajtóereje elképzelhetetlenül széles skálán mozog. A tudományos tevékenység azonban nem lokalizált, a tudás terjed és bővül, eközben megsemmisül és újjászületik. Az árucserével, kereskedelemmel együtt jár a tapasztalat, a tudomány-technika és az ehhez kapcsolódó eszközök cseréje, általános elterjedése. A kereket valahol valaki egyszer (vagy talán többek ugyanabban az időben) feltalálta, a találmány pedig elvitte magát a szekerek, kordék részeként szerte a világban. A technika és tudás az emberek közötti kommunikációval együtt, és párhuzamosan terjed, törzsi, városi, állami határok nem szabnak neki határt. Az egyik legfontosabb folyamat a tudományban az eredmények feljegyzése, továbbadása, megőrzése. Az ehhez szükséges papiruszra, amit az egyiptomi kereskedelem vitt be a pelloponézosi félszigetre, a görögök hozzávetőlegesen Kr.e. 650-körül tettek szert. A görög írástechnika tehát már épít mások tapasztalataira. Ugyanakkor a milétozi és kortárs görög kultúrák a mai napig maradandót alkottak: a görög klasszikus tudomány a mai (nyugati) gondolkodásunk, a „tudományos módszer” alapja.^{1,2} Az európai tudományos kultúra a görög természetfilozófusokkal kezdődött. Thálesz (Kr.e. 624-574) tett fel magának a világ teremtésére vonatkozó kérdéseket, úgymint: „Miből van, honnan lett a világ?” A kérdésekre racionális választ keresett. Gondolatai megfigyelésekre voltak alapozva, és nem kinyilatkoztatásokra. Thálesz serkentette, ösztökélte, vitára hívta

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International 2005. évi, 46. Tanulmányi Napok konferencián elhangzott előadás írásos, szerkesztett változata. („NYUGATI MAGYAR SZELLEMLÉNY”; 2005. szeptember 8-11., Elspeet, Hollandia.).

¹ G.S. Kirk, J.E. Raven, M. Schofield, The Presocratic Philosophers, 2nd Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

² Robert Adler, Science Firsts: From the Creation of Science to the Science of Creation, Wiley, Hoboken, New Jersey, 2002.

kortársait és a vele együtt gondolkodókat. Híres dialógusát Anaximandrosszal nyílt viták, eszmék ütköztetése, érvek és ellenérvek jellemezték. Megszületett a tudományos vita, diszkusszió. Thálesz, Anaximandrosz és görög kortársaik először felvetettek egy adott problémát, definiálták az ehhez tartozó kérdéseket, megfigyelésekre alapozva összegyűjtötték a vonatkozó érveket és ellenérveket, az így kapott gondolatokat, tételeket analizálták, és a gondolati szintézis folyamatában összefüggéseket kerestek. Elméleteket, modelleket építettek fel, ezeket a valósággal összehasonlítva tesztelték, majd elméleteikből addig még nem észlelt következtetéseket vontak le. Ha ezek a megjósolt következtetések is igaznak bizonyultak, az elmélet tovább erősödött. A kérdéskört tovább feszítve kibővítették az elmélethez tartozó jelenségek skáláját, és tágitották az elmélet alkalmazhatósági határait. Ezt a folyamatot számszerű alapokra helyezte Pitagorasz, aki munkájával az addigi kvalitatív-logikai érveken alapuló filozófiának konkrét kvantitatív, mennyiségi alapot adott. Thálesz, Anaximandrosz és kortársaik a világmindenséget valamilyen lényeges elem, anyag formájában próbálták kvalitatíven megérteni. Pitagorasz hozzáadta a mennyiségét, a formát, mintát és motívumot, kvantitatív összefüggéseket, adva a folyamathoz. Mindezt lefordította a számok és a geometria nyelvére, felfedezte az algebrát, elindította a matematikát a világhódító útján. 2500 évvel ezelőtt, az ókori Görögországban, megszületett az európai természettudomány, a mai modern nyugati tudományok alapja.

A görög kultúra — annyi más korábban virágzó államhoz és kultúrához hasonlóan — sem volt kivétel a humán kultúrák és civilizációk ciklikus fejlődésének ismérveitől. Megszületett, virágzott, és összeomlott. Az összeomlást követte a „sötét középkor” a reneszánsz megszületéséig, Itália másodvirágzásáig.³ A tudás (vagy legalábbis egy része) az összeomlás után is megmaradt, tovább terjedt, az ismeretek bővültek, nem szabott nekik semmi határt. A tudomány a mediterrán régió egymással kapcsolatban lévő népeit figyelembe véve, nyomatékosan beleértve ebbe az arabokat, globálisan, határok nélkül van ekkor már jelen. A reneszánsz térhódításáig a tudást viszont aktívan nem Európában, hanem az arab világban, és távoli, az európaival nem közvetlen kapcsolatban lévő civilizációkban ápolták, fejlesztették. A távoli kultúrákkal kapcsolatban megjegyezzük, hogy a nyugat-európai középkori egyházi (és világi) hatalmak minden igyekezete ellenére tényanyag, ismeret, tudás egzotikusabb tájakról is beszűrődött Európába. Annak ellenére, hogy a katolikus egyház vezetésével, és kontrollja alatt, olyan értékeket semmisítettek meg, mint az inka kódexek, amiket a derék spanyol hódítók két példány kivételével (mint pogány munkát) elégettek. Ejszünk tehát szót a többi világrészről is.

Mohamed profétának (571-632) tulajdonított az a mondás, hogy „Keress a tudást, még ha Kínába is kell menjél érte”. Ha meggondoljuk, volt is miért Kínába menni a régmúlt évszázadok során, különös tekintettel a „sötét” európai középkorra. A kínai civilizáció és írásbeliség 4000 éves folyamatos történelme számos olyan mérföldkövet van szegélyezve, amit a nyugati világban hajlamosak vagyunk elfelejteni.⁴ A tudomány és az ismeretterjesztés szempontjából talán az egyik legfontosabb a könyvnyomtatás mindennaposá tétele (nem beszélék felfedezésről, hiszen mint annyi más, ez is egy folyamat volt). Kínában írásos dokumentumok nyomtatásos terjesztése, a könyvnyomtatás, 1040 körül terjedt el, összehasonlítással a Gutenberg biblia 1453-56-ban lett nyomtatva, igaz cserélhető betűkkel. A Tiltott Várost Pekingben 1421 február 2-án (az akkori Kínai újév napján) avatta fel a Ming dinasztiahoz tartozó Zhu Di császár. A felavatásra az akkori civilizált világ számottevő uralkodóit saját flottájával vitette Pekingbe (persze európai nem volt köztük). Peking az akkori időben nemcsak a világ legnagyobb városa volt, hanem a világ szellemi fővárosa is, átvitt értelemben. A fellelhető enciklopédiák, könyvek és könyvtárak minden elképzelhető témát felöleltek. Ez egy a császár által tudatosan támogatott folyamat eredménye volt. A császár közvetlen (választott) tanácsadói segítségével 1404-ben 2180 tudóst vett alkalmazásba, hogy kezdjék meg munkájukat egy mai nyelven szólva „mega” projekten, az úgynevezett Yong-le-Danian szerkesztésén, ami hivatott volt az addig összes felhalmozott tudást és irodalmat összegyűjteni. Az eredmény egy négyezer kötetes enciklopédia volt, ami ötvenmillió írásjelet ölelt fel, és kevéssel a Tiltott Város felavatása előtt lett kész. Még csak halványan sem volt semmi ehhez fogható ekkoriban máshol a Földön. Bár ekkor már Európa a reneszánsz küszöbén volt, a nyomtatás még nem volt ismert. V. Henrik könyvtára — összehasonlításképpen — írd és mond hat kézzel írott könyvre rúgott, és a firenzei Francesco Datini, az akkori idők leggazdagabb kereskedője — 12 könyvet mondhatott magáénak, amikből nyolc vallásos témájú volt. Persze a rengeteg Kínában felhalmozott tudás nem mind kínai termék volt. A császárság hatalmas terület fölött gyakorolt befolyást Afrika keleti partvidékétől az Indonéz szigetvilág nyugati végéig. A tapasztalatok, specializált technológiai műveletek is széles és heterogén eloszlást mutattak. A vietnámiak például híresek voltak fémöntészetükről, így ezen a téren Kína importált. A tudás és technika a kínai érdekszférán belül globalizálódott, az egész birodalmat behálózta. A globalizáció csúcsa lett volna azoknak az ismereteknek a kihasználása, amiket a nagy tengeri felfedezések során gyűjtött Zheng He armadája, beleértve Amerika 1421-ben történt felfedezését (71 évvel Kolumbusz első karib-tengeri útja előtt). Kína sem volt persze kivétel a ciklikus fejlődés

³ Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani Kibédi Varga Áron professzornak, aki felhívta a figyelmemet, hogy a „sötét középkor” ugyan valóban sok vonatkozásban „sötét” volt, de nem feltétlenül a filozófia vonatkozásában. A nyugati filozófia egyetemes fejlődéséhez a „sötét középkor” alkotásai (például Aquinói Szent Tamás munkája) alapvetően pozitívan járultak hozzá, mint azt a „Philosophia perennis” fogalma fejlődése esetén (a posztulált időtől és helytől független, egyetemes és általános szellemi és természeti törvények vonatkozásában) is láthatjuk. Referencia: Wilhelm Schmidt-Biggemann, *Philosophia Perennis, Historical Outlines of Western Spirituality in Ancient, Medieval and Early Modern Thought*, Springer Netherlands, 2005.

⁴ Gavin Menzies, 1421 *The Year China Discovered America*, Perennial, New York, 2004.

törvénye alól. Amíg Zheng He távol volt flottájával és több tízezernyi tengerészével, a flotta vitorlabontása után két hónappal, 1421 május 9-én villám csapott az Ég Templomába a Tiltott Városban, és a keletkezett tűzben a templom megsemmisült. A nagy Ming uralkodó Zhu Di, égi jelnek értelmezvén a csapást, belebetegedett, és végül meghalt abban a hiszemben, hogy kiesett az égiek kegyeiből, akikből magát származtatta. A tudás, és a flottával hazahozott kincsek gyarapodása, a nemzetközi (modern értelemben vett globális) terjeszkedés és kereskedelem kora véget ért Kínában. A feljegyzéseket, tárgyakat, megsemmisítették, vagy megsemmisültek, csak kevés szűrődött ki a nyugati világba. Ezek között kell megemlíteni Zheng He térképeit és feljegyzéseit, amiknek alapján — minden valószínűség szerint — egy velencei térképész, Zuane Pizzigano, elkészítette az Atlanti Óceán nyugati (addig európaiak által még nem felfedezett) részeinek térképét, beleértve számos karibi szigetet. Ez a térkép minden bizonnyal Kolumbusz birtokában volt, amikor a térképen bejelölt szigeteteket újra „felfedezte” a spanyol katolikus királyoknak, és a nyugati civilizációnak.

De mi köze van mindezeknek a konkrét témánkozz? Három tételt, három a témánk számára fontos következtetést szeretnék levonni, illetve megismételni. Az első, hogy a tudományok a tudományos felfedezéseknek, az idő perspektívájából nézve elmosódnak a határai, a tudomány globális, az „egy tudományos igazság” az egyetemes emberi civilizáció része. A második tétel úgy szól, hogy a tudomány fejlődése során, rövidebb időtartamú távlatokból nézve a fejlődés egyenlőtlen. Vannak időszakok a civilizációk fejlődésében, amikor ezek globálisan vezető szerepet játszanak. A tudomány virágzik, terjedésében a virágzó kultúrájú hatalom legtöbbször mint donor funkcionál. A többi, kevésbé fejlett civilizáció a tudományos folyamatban a fogadó, az akceptor szerepét tölti be. Globális tudomány, domináns donor és befogadó akceptor hatalmak térben és időben egyenlőtlen folyamat jellemzik a tudományos fejlődést. A harmadik fontos megállapítás pedig az, hogy az emberi-társadalmi környezet megteremti a nagy felfedezésekhez a peremfeltételeket, a felfedezéseket azonban egyének teszik. Az individuum, ha kedvező a környezet, kibontakozik, alkot, szárnyal és a szelleme felfedez, tudományt csinál.

A társadalmi-kulturális környezet és a tudományos-technikai színvonal intim módon összekapcsolódik egymással olyannyira, hogy a korokat, amikben az ember élt, anyagtudományi szempontból elnevezhetjük a korra jellemző anyagokról is.⁵

10,000 évvel Krisztus előtről indulunk. Az ismert anyagok a fa, állati bőrök, kő, agyag, szalma, stb. lényegében mind természetes anyagok. 12,000 év alatt a kőkorszakból a bronz, vas, és egyéb korszakokon át eljutunk a titánból készült, ultrakönnyű karóráig, a szálerősítéses kompozit repülőgépig, a polimer óriásmolekulákból húzott, szupererős horgászsinórig, a világító műanyagból készült mobil telefonkijelzőig. Korunk az anyagoknak szinte elképzelhetetlen sokaságával szövi át életünket. A technológiai anyagok fejlődését egyszerűsített időszakban összefoglalva a globális változások és a fő anyagtípusok relatív fontossági súlya világossá válik (a kőkorszaktól a számítógép vezérelte információs társadalomig). Ez az összehasonlítás a technológia globális szerepét, az anyagok hozzáférhetőségének, elérhetőségének a humán társadalomban betöltött meghatározó szerepét illusztrálja mint a társadalmi-gazdasági fejlődés szükséges feltételét (az elosztástól természetesen teljesen függetlenül).

A hozzáférhető anyagok és anyagtechnológiák elképzelhetetlenül széles köre mellett természetesen számos más, az anyagtudományba közvetlenül nem besorolható tudományos vívmány jellemzi a harmadik évezred első esztendeit jó és rossz értelemben egyaránt. Ha ezeket, ezeknek az alapjait nem értjük meg, az idő és a kor elszalad mellettünk, kiesünk a lényeges áramlatokból, nem tudjuk befolyásolni a dolgok menetét, manipulálhatókká és dogmatikussá válunk, ki leszünk szolgáltatva a politikai önkénynek és primitívségnek.

Gondoljuk csak meg, hogy 2005-ben:

- A világháló (internet) átszövi életünket, nem tudunk megenni nélküle, de bizonyos értelemben a sátáni szorításában is vergődünk, manipulálva vagyunk. A világháló a gazdasági élet, a mindennapok működésének, a kommunikációnak a meghatározó alapjává vált. Ugyanakkor ki vagyunk szolgáltatva a monopolhelyzetben levő internet számítógépes technológiáknak. Még soha nem volt az emberiség történelmében egy olyan globális technológia, amitől az emberi civilizáció megléte és működése olyan mértékben függött volna, mint a világhálótól (és az ezzel kapcsolatos félvezetőtechnológiáktól, amik jelenleg egyetlen folyamaton, az optikai projekciós maratásos litográfián alapulnak).
- Mindenfajta információhoz való hozzáférhetőség azonnali, a korlátok nélküli keresés automatikus. Míg egy-két évtizede az információhoz fáradtságosan lehetett hozzájutni, ma nem a hozzájutás a probléma, hanem az információ megszűrése, válogatása. Ez teljesen új problémákat vet fel minden téren. Az információhalmazban például el kell igazodni, ami tárgyi tudást feltételez.
- Mobil telefonon beszélünk egymással korlátozás nélkül, gyakorlatilag bárhol is vagyunk a Földön, műholdas láncok közvetítésével. Tavaly Afrikából oroszlanbögést küldtem a szavannákról át budapesti édesanyámnak telefonon.

⁵ Michael F. Ashby, *Materials Selection in Mechanical Design*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1999.

- Úgynevezett GPS készülékek segítségével, szintén műholdas láncon keresztül, bárhol is vagyunk, meg tudjuk határozni a földrajzi szélességet és hosszúságot olyan pontossággal, hogy autónkba navigációs rendszereket lehet beépíteni, amik arra is képesek, hogy megmondják, hogy esetenként egy adott utca job- vagy baloldalán vagyunk-e.
- A digitális fényképezés, annak minden előnyével és hátrányával, rohamosan terjed és amatőr használatban jószerevél évek alatt kiszorította az analóg film fényképezést. A megfelelő vizuális információt (képeket) a szöveghez hasonlóan korlátozás nélkül továbbíthatjuk a világhálón, illetve digitális telefonon.
- Az emberiség megtette az első lépéseket egy Mars űrutazás megvalósításához. Hogy mikor megy ember a Marsra, lényegében finánciális kérdéssé vált.
- Az egészségügy polarizálódik, és a világ fejlettebb részeiben hallatlanul meghosszabbította az emberéletet. A kémiai gyógyszerkutatáson alapuló eredmények és a fejlett orvosi eszközök használata életünket a betegséggógyítástól (gondolok például a szívbetegségekre) a személyes szféráig és a nemi élet szabályozásáig (Viagra) átszövik. A reklámok, mint Orwell 1984-ében, azt sugallják: dobjunk csak be egy kék, paralellogramma alakú tablettát lefekvés előtt!
- DNS molekulák hordozzák az összes információt ami a húsz aminosav kombinációját meghatározza az élőlények szervezetét alapvetően felépítő fehérjékben. A biokémikusok a XXI. század elejére megfejtették az emberi öröklődéssel kapcsolatos információt hordozó gének (human genome) teljes szekezetét.
- A biológiai, biokémiai tudást a mindennapok technológiáiban is alkalmazzuk. A génmanipuláció (genetic engineering) a laikusokban a tudás és megértés hiánya miatt misztikus félelmet kelt, és irracionális ellenreakciókat vált ki. A génmanipuláció segítségével átütő sikereket ért el a biotechnológia olyan molekulák génmanipulált baktériumok általi biológiai, kontrollált szintézisével úgynevezett baktérium-üzemekben, mint az inzulin. Hihetetlenül komplex rendszerekkel van dolgunk, a molekula- és anyagszerkezet különböző dimenzióiban. A biológiai makromolekulák hierarchikus rendbe szerveződnek, az élő anyagban végbemenő kémiai folyamatok szigorú 1:1 relációban, egzaktul mennek végbe. A géntechnológia a biológiai szintetikus (enzimatikus) folyamatok egy részét sikerrel kiszakította, függetlenítette az élő világtól. Az eredmény hogy mesterséges körülmények közepette, akaratunk szerint tudunk számos kémiai (szintetikus) folyamatot, reakciót végrehajtani, amik eddig csak természetben mentek végbe. Meg kell említeni, hogy mint minden forradalmian új felfedezés esetén várható, új, néha súlyos, de alapjaiban megoldható problémák léptek fel a géntechnológiai termékekkel kapcsolatban is, mint például kis százalékban allergikus reakciók, amiknek megértése és leküzdése további kutatást igényel.
- Számos emberi szövet, szervrész szintetikus úton létrehozható, reprodukálható (a „tissue engineering”, vagy szabadon fordítva emberi szövetszabászat segítségével). Eljutottunk az emberi test alkotóelemeinek tudatos kontrolljáig és méretre szabott „előállításáig”.
- Az anyagot atomi-molekuláris szintről kiindulva, az egyes atomok-molekulák közvetlen észlelésével, és az atomok térbeli helyzetének megváltoztatásával, szigorúan szabályozott módon tudjuk manipulálni a nanotechnológia módszereinek, eszközeinek segítségével. Ha például nagyon híg, kis poháryi oldatban feloldott fluoreszkáló molekulákat egy meghatározott hullámhosszú fényel megvilágítunk, az egész oldat fluoreszkál, egy a megvilágító fénynél nagyobb hullámhosszon sugárzó fényt emittálva. A nanotechnológia eszközeinek segítségével viszont egyedi, izolált molekulák fényemisszióját követhetjük. Ha elképzeljük, hogy a fluoreszkáló molekulák annyian vannak egy közönséges kis pohár oldatban, mint ahány mákszemet be tudunk ömleszteni egy nagy családi házba pincétől a padlásig, akkor a nanotechnológia segítségével ebből egyetlen egy mákszemnyi molekula viselkedését vizsgálhatjuk.

A XX. század utolsó évtizedeiben élt az emberi civilizáció során valaha dolgozott összes tudósok 90 százaléka, a természettudomány és technika vívmányai fejlődésének felezési ideje pedig tíz évre csökkent. Ezt állapította meg az ún. Auger jelentés⁶ a múlt század hatvanas éveiben, erről cikkezett Marx György professzor⁷ a magyar pártállam idején, folyamatosan fenntartva a figyelmet a tudományos-technikai oktatás, és ezen belül az alap kutatás vonatkozásában. A tudományos-technikai fejlődés duplázódási idejének sebessége a nyugati világban jóval felülmúlja a gazdaság 30-40-éves duplázódási idejét. Az idő tovább gyorsul, manapság elsősorban annak az említett óriási fejlődésnek köszönhetően, ami az információ management, hozzáférhetőség, és az eszközök fejlődése során az utóbbi években végbement. A proletárdiktatúra rendszereinek bukása után lényegében lehulltak a korlátok, az információ mindnyájunk számára hozzáférhetővé vált. Élünk-e azonban ezzel az információval, kezd-e, tud-e valamit kezdeni az átlagember mindazzal, amihez hozzáférhet, amit belesulykolnak a médiumok?

⁶ Pierre Auger, Current Trends in Scientific Research, Unesco, Paris, 1961, pp. 224-225: The Auger Report.

⁷ Marx György, (a) Kimeríthetetlen anyag, Magvető, Budapest, 1969; (b) Jövőidőben, Magvető, Budapest, 1979.

Újabb, ezúttal provokáló, tézist szeretnék kimondani: az iskolázottság szintjétől függetlenül a természettudományos-technikai ismeretek az átlagember (és a magas képzettségű, de nem „szakmabeliek”) számára tipikusan gyerekcipőben járnak, számos esetben egyáltalán nem léteznek. Ezt az alacsony ismeretszintet összehasonlítva egy természettudományos végzettségű átlagos egyén humán ismereteivel azt mondhatjuk, hogy a kép még zavaróbb: amíg mindnyájunknak van általános humán műveltsége, addig sokunknak a tudományos-technikai műveltsége elégtelen. A tudományos-technikai szférában tapasztalható mértékű gyorsuló idő ezt a feszültséget csak tovább növeli. Mindnyájan gyakoroljuk azonban demokratikus jogainkat, így választójogunkat és döntési jogainkat (közvetve és közvetlenül) olyan problémákban és kérdésekben, ahol döntést ismeretek, és az elénk tárt szempontok ezen ismeretek alapján történő kritikus ítélete nélkül csak komolytalanul, demagóg és zsigeri módon lehet gyakorolni. Márpedig ilyen döntésekre a XXI. század elején egyre gyakrabban van szükség. Anyagi kérdés, hogy milyen társadalmi döntéseket hozunk a technológiák megvalósításának sorrendiségében. Választani kell: egyszerre és párhuzamosan az emberiség képtelen űrhajósokat küldeni a Marsra, 20 évvel meghosszabbítani az emberi várható átlagéletkort, biztosítani az ehhez szükséges anyagi háttérrel, megoldani az energiaproblémákat úgy, hogy mindenkinek tessenek (például az atomenergia jelenlegi teljesen felelőtlen mellőzésének újraértékelésével, számos ország vonatkozásában), és a többi. A tudományos-technológiai döntéseket egyre gyakrabban arrogáns politikusok manipulálják, akiket a rövid távú problémakezelés sokkal jobban befolyásol, mint a hosszabb távú, stratégiai érdekek. A feszültséget csak növeli, hogy ezek a politikusok gyakran ellentmondásos, problémáktól hemzsegő területeken tevékenykednek, például a környezetvédelemben, ahol könnyű a manipuláció, és sarlatánok működésének tág tér nyílik.

Az ismeretek azonban — mint megállapítottuk — hozzáférhetőek, és számos esetben közvetlenül rendelkezésünkre is állnak, hogy intelligens, értelmes és racionális döntéseket hozzunk életünk technológiai vonatkozásait is beleértve. A globális tudás hozzáférhető, globális kérdésekre pedig globális, és ezzel összhangban lévő nemzeti választ kell adnunk, a makro és a mikrokörnyezetben egymással harmóniában. A globálist hangsúlyoztam, de korábban megkockáztattam azt a kijelentést, hogy a globális tudás térben és időben egyenlőtlenül van eloszolva, a nemzeteket pedig globális donor és globális akceptor kategóriáiba sorolhatjuk. Közbevetőleg meg kell említeni, hogy globális akceptorok nem feltétlenül a szegény országok, hiszen az USA, a világ leggazdagabb országa, lényegében még mindig akceptor a kutató tudósok felszívásán keresztül. Donorra az eredmények szempontjából válik, a globális, emberi tudás művelésének, terjesztésének vonatkozásában.

A globális szinten belül a nemzetállamok különböző súllyal járulhatnak hozzá a tudományos-technikai fejlődéshez. A megfelelő donor-akceptor arányt, és a tudásszintet, amennyiben egy illető nemzet komolyan veszi magát és függetlenül akar létezni, komolyan kell venni, állandóan megfigyelni és aktívan befolyásolni kell. Magyarország az egyetemes tudományos, technikai folyamatban sajátos helyzetet töltött be, erről és a sajátos helyzetet szerintem kiváló néhány okról szeretnék a következőkben beszélni.

Magyarország és a Kárpát-medence lakosai földrajzi helyzetükből adódóan, az európai fejlődés országútján mindig egy csomópontban, vagy annak közelében voltak. Kereszténység és pogányság, kelet és nyugat, kereszténység és iszlám, proletárdiktatúra és demokrácia, római és görög keleti vallás határán. A politikai, nagyhatalmi, gazdasági, kulturális és tudományos befolyások számos irányból jöttek. A latin nyelv használatának térszűkítése után az ismereteket, a tudományos tényanyagot a kutatómunka során elődeink lefordították magyarra és tovább alakították, az újkorban magyar nyelven kommunikálva. A „marslakók”, ahogyan Amerikában Teller Edét, Kármán Tódort, Szilárd Leót, Wigner Jenőt, és Neumann Jánost nevezték, a legenda szerint sokszor (akarva-akaratlanul) a vita hevében egymással még televíziós interjúk során is néha magyarul vetettek oda egymásnak egy-egy mondatot. A magyar nyelv a maga rettenetes gazdagságával, másságával, sajátos logikára ösztönző befolyásával, és a részbeni elszigetelő hatásával (is) lényeges szerepet játszott, és játszik a mai napig, mind pozitív, mind negatív irányban a magyar tudományban. A XIX.-XX. században, a nagy újkori háborúk előtt az első számú európai nyelv a német volt, nem csoda hogy újkori tudományos kapcsolataink Ausztriával és Németországgal voltak a legszorosabbak. A pártállam alatt az új generációk lényegében csak oroszul tudtak (helyesebben tanultak), a kapcsolatok megint predesztinálva voltak, Moszkva és a kelet-európai áldozat-csatlósok irányába. Az elmúlt másfél évtizedben Magyarország egy lázas nyelvtanulási folyamatnak és a nyelvtudás felértékelődésének a tanúja, de itt még sokat kell behozni ahhoz, hogy a kommunikációs képesség tényleg az elkívánt globális szinten mozogjon. Ugyanakkor a magyar nyelv logikája és szabatosága, és az a gondolkodásmód, ami a helyes használatához szükséges, véleményem szerint befolyásolja a tudományos gondolkodást is, mégpedig pozitív, kreatív irányba. Nehéz egyensúlyt találni, az érvek sora pro- és kontra még sokáig folytatható lenne. A magyar nyelv — téziszem szerint — hozzájárult ahhoz, hogy a magyar tudományos-technikai szellemi élet az ország méreteihez, anyagi lehetőségeihez képest az utolsó másfél évszázadban aránytalanul többet adott a nemzetközi tudománynak, mint amit kapott tőle. Magyarország az én listámon mint donor szerepel. Ha csupán csak a marslakókra tekintünk, mindegyikük — ahogy Teller Ede írja a „Huszdik Századi Utazás Tudományban és Politikában” című művében⁸, — a náciizmus térhódítása elől menekült Amerikába, és valamennyien (meghatározó) szerepet játszottak a huszadik század

⁸ Teller Ede, Huszadik Századi Utazás Tudományban és Politikában, Huszadik Századi Intézet, 2002.

tudományos-műszaki fejlődésében. Teller Ede pedig még a századvég politikai folyamatában is meghatározóvá vált, amennyiben következetes antiszovjet álláspontjával, a hidrogén-bomba és a csillagok háborúja során betöltött szerepével egyike volt azon keveseknek, akik Ronald Reagan elnöksége alatt megnyerték a hidegháborút.⁹

Visszatérve a magyar vonatkozásokra, egy igen fontos kérdés az, hogy definiáljuk, ki is magyar. Én egy széles definíciót szeretnék alkalmazni, amennyiben magyarnak azokat tekintem, akik valamilyen módon meghatározó kapcsolatban álltak a magyar kultúrával, illetve születésük vagy származásuk révén részben, vagy egészben Magyarországhoz kötődtek (kötődnek). Ha a világszínpadon szerepet kapott magyar művelt réteget tekintjük, a sort Anonymussal (aki a párizsi egyetemen tanult) illetve Janus Pannoniussal (aki Padovában szerezte tudását) kell kezdjük. A Magyarországi reformáció és főleg az ellenreformáció alatt magyar diákoktól volt hangos Európa Leidentől Heidelbergig, számos diák a katolikus egyház elől keresett menedéket a nyugat toleránsabb régióiban. Bár az első magyarországi káptalani iskola Veszprémben már 1276-ban megnyílt, és Nagy Lajos király 1367-ben kapott jogot V. Orbán Avignonban székelő pápától a pécsi egyetem megnyitására, ugorunk kell az időben, ha a magyar nyelvű felsőfokú oktatás történetének kezdeteit firtatjuk. Az első magyar egyetemet, a mai ELTE elődjét, Pázmány Péter alapította Nagyszombatban 1635-ben. Volt többé-kevésbé európai szintű felsőoktatás tehát végig a középkor „sötét” évszázadaiban is Magyarországon, de az igazán nagy elmék, akiknek alkotásai a világ kultúrtörténetének lapjaira tartoznak, a XVIII. században tűnnek fel. Magyarországon a tudományos fellendülés évszázadai a XVII. és a XVIII. A bölcselek, filozófusok után elsősorban meg kell említsük azokat, akik a tudást — mint Pitagorasz — számokkal öntötték formába, alkotásukkal megalapozva a magyar matematikai iskola világszerte máig ható donor jellegét, élenjáró szerepét. Bolyai Farkas és fia, Bolyai János a XVIII. században jutottak el az akkori matematika csúcsára, az előd Segner János András XVII. század második felében megkezdett munkáját folytatva.¹⁰ Eszme-futtatásokban, tanulmányokban gyakran esik szó arról, hogy miért nem a Bolyaiaknak tulajdonítják az elsőséget a forradalmi, nem euklideszi geometria megalkotásával kapcsolatban. A mérőföldkő „Appendix” Erdélyben jelent meg, így tehát már eleve nem volt várható hogy a világ tudományos elitje tudomást szerez a tartalmáról. Témánk számára viszont alapvetően fontos, hogy alkotásuk megteremtette a magyar matematika, a magyar matematikai iskola, ezen nemzeti „házi tudományunk” alapjait, jöllehet a Bolyaiak munkájának igazi nagyságát, jelentőségét csak a XIX. századra értették meg Magyarországon is. Matematika, az összefüggések kvantitatív leírása nélkül, mint Pitagorasztól már megtanulhattuk, nincs se tudomány se technika, se természetfilozófia.

Az utódok enciklopédikus felsorolása helyett csak néhány nevet szeretnék kiragadni, a magyar matematikus világnagyságok nemzetközi képviselői közül, úgymint Kármán Tódor, vagy a számítógépek „atyjának” tartott Neumann János aki mellel a kvantummechanika matematikai alapjait is kidolgozta, illetve a Magyarországon aktív Riesz Frigyes, Kürschák József, Fejér Lipót, Szőkefalvi-Nagy Béla, Riesz Frigyes, Rényi Alfréd, és sokan mások. Érdekes megemlíteni, hogy mind Kármán, mind Neumann, kísérleti tudományos munkát is végeztek, amihez az eszközök nem álltak rendelkezésre a korabeli Magyarországon, így kísérleteiket külföldön kellett végrehajtaniuk. A Magyarországon maradt aktív matematikusok kell kapják az elismerést a magyar matematika oktatás világszinten való kifejlesztéséért, illetve a színvonal megtartásáért. A magyar matematikai kutatás és az egzakt természettudományos-technikai kultúra fontos bázisa volt a középiskolai oktatás és tehetséggondozás. A középiskolai oktatás 1899-ig a Trefort-féle tanterv szerint folyt, majd a hazai világnagyságok széles látókörű, ragyogó matematika képzési programokat hívtak életre és ápolták. (A szerző csak sóhajtani tud, ha a jelenlegi zűrzavaros helyzetre, a középiskolai oktatás magyarországi, jelenleg végbemenő szétrombolására gondol.) Az oktatás mellett azonban más kezdeményezések is alapvetően hozzájárultak a fiatal generációk világszintű képzéséhez. Oláh Vera írja a Természet Világa 1998. évi III. Különszámában: „A 19–20. századi matematika történetében sok magyar matematikus nevével találkozhatunk. Érdekes, hogy ... (a vezető tudósok) mindegyike diákkorában matematika-, esetleg fizikafeladatokat oldott meg és küldött be rendszeresen egy folyóiratnak, amelynek neve Középiskolai Matematikai Lapok, illetve Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok volt. Az Arany Dániel által alapított folyóirat első, úgynevezett mutatószámú száma 1893-ban jelent meg. Mindkét világháború miatt néhány évre megszűnt, és mindkettő után akadt, aki újraélesztette.” Magam is emlékszem reáltanodai középiskolás koromból a határidő előtti napok lázas MatLap problémamegoldásaira, és a határidő napján, nem sokkal éjfél előtt (a leadást mindig a postabélyegző dátumától számították) a Nyugati Pályaudvar-i vagy a Petőfi Sándor utcai postahivatalhoz havi rendszerességgel tett „zarándokútjaimra”. A Középiskolai Matematikai Lapokhoz járultak (járulnak) még hozzá a Középiskolai Tanulmányi Versenyek, Diákolimpiák, és a sok hasonló, kötelező curriculumon kívüli aktivitás.

A kiegyezés után Magyarországon, illetve a monarchia országaiban, példa nélküli gazdasági és kulturális fejlődés vette kezdetét. Származás, nemzetiség lényegében nem volt akadály a felemelkedés útjában. Az igazi tehetségek, vagyoni helyzetétől gyakorlatilag függetlenül, kibontakozhattak. A történelmi Magyarországon száz körüli színvonalában a Budapesti Fásori Gimnáziumhoz hasonló intézmény működött, bár a világnagyságok életrajzaiban leginkább csak a Fásori Gimnázium kap

⁹ Mikes International (http://www.federatio.org/Mikes_International_0403.pdf), III. évf. 4. szám, Vancsó J. Gyula, Aki Megnyerte a Hidegháborút: In Memoriam Teller Ede 1908-2003. Nekrológ és Tanulságok.

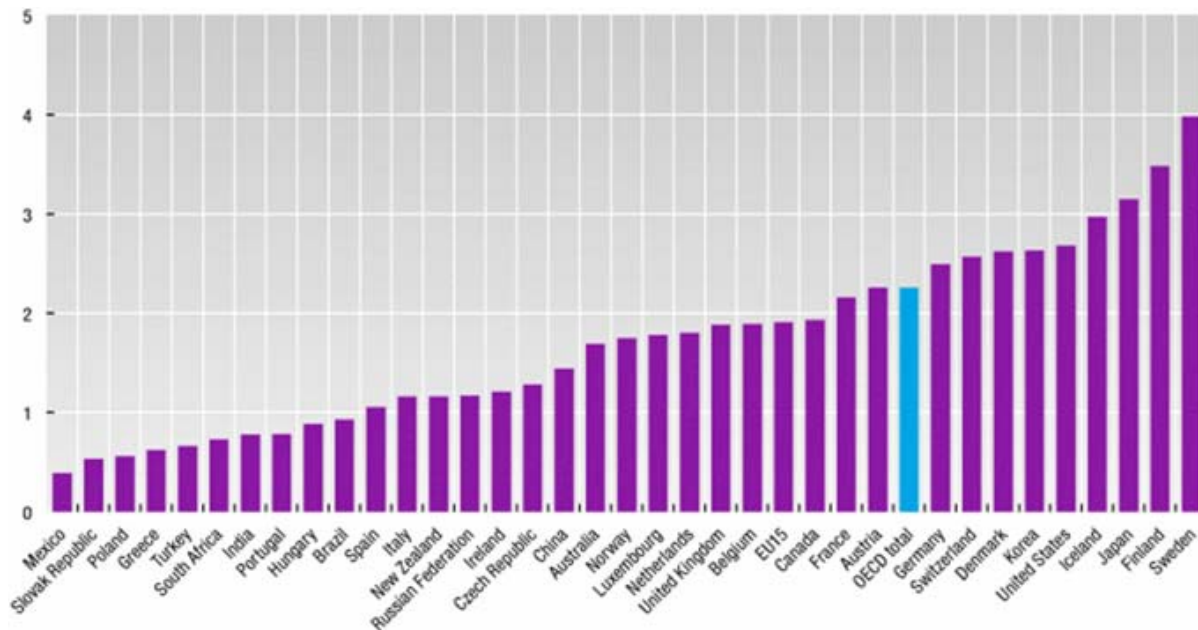
¹⁰ <http://www.bolyaiaestamentum.hu/>

helyet. Ennek a ragyogó oktatási intézményrendszernek az alapjait elsősorban Eötvös József úttörő ötleteire, a nyugati országokból átvett „jó” elemeknek a magyarral való sikeres ötvözésére, illetve Kármán Mór (Kármán Tódor édesapja) munkájára vezetjük vissza. A Magyar Természettudományi Társulat nemkülönben fontos szerepet játszott a tudományos kultúra elterjesztésében, a tudósok munkájának megbecsülésében. Könyvespolcomon katonás rendben sorakoznak a Magyar Királyi Természettudományi Társulat Természettudományi Könyvkiadó Vállalatának kötetei, melyek az 1872-ben történő megjelenésüktől a huszadik század közepéig az iskolázott, de nem szakember számára a természettudomány mindenkor csúcseredményeit magyarországi és nemzetközi vezető tudósok által írt könyvekben, magyarul mutatják be. Csak felsőfokon tudok beszélni erről a sorozatról, amit mind előfizetők, mind egyedi vásárlók kézhez kaphattak. Magas szintű középfokú és egyetemi oktatás, ismeretterjesztés, hivatásos társulatok (természetesen az Akadémiával az élen), a tudás megbecsülése és felhasználása igazi tudományos paradicsomot teremtettek. A társadalmi, de a politikai közeg is kedvező volt a tudomány számára. Fontos ezen belül még egyszer kitérni a jog előtti egyenlőség kérdésére. A tudományban magas százalékban jelen lévő zsidó származásúak aránya nem véletlen: a már az 1849. évben meghozott, egyenjogúságról (a zsidó származásúak teljes emancipációjáról) kimondott törvény a kiegyezés korában lépett hatályba hatalmas szellemi energiákat felszabadítva. Volt tehát egy közeg, egy iskolarendszer, egy fellendülő gazdaság, egy mikroklíma (Magyarország), példatlan jogi egyenlőség, és meg szeretném kockáztatni, hogy jó emberanyag a Kárpát-medencében (génjeiben számos elemet ötvözve), amire lehetett építeni. Ezen túlmenően volt ipari közeg, technológiai fejlődés, a tudásnak volt felvevő piaca. Az eredményt ismerjük, és büszkének is vagyunk rá, nevezetesen arra, ha a magyar Nobel díjasok (magyar a korábbi definíció szerint értendő) listájára gondolunk.¹¹ A Nobel díjat 1901 óta ítélik oda a kémiában, fizikában, fiziológiai (illetve orvos) tudományban, közgazdaságtanban (1968 óta) illetve a béke elősegítésében játszott kiemelkedő munkásságért. 1905 és 1994 között (a közgazdasági, irodalmi és béke-díjakat itt nem számítva) 10 magyart ért ez a megtiszteltetés. Bár tartozokdtam a felsorolásoktól, ezúttal említem a neveket is: Lénárd Fülöp (1905, fizika), Bárány Róbert (1914, orvosi), Zsigmondy Richárd (1925, kémia), Szent-Györgyi Albert (1937, orvosi), Hevesy György (1943, kémia), Békésy György (1961, orvosi), Wigner Jenő (1963, fizika), Gábor Dénes (1971, fizika), Polányi, John C. (1986, kémia), Oláh György (1994, kémia). Önkényes egy ilyen listát kiragadni a nagy alkotók köréből, ezért is adtam az előadásomnak a „szemelvények” címet. Ezen a helyen szeretném azonban megemlíteni, hogy magyar tudósok, magyar mérnökök, a magyar ipar és technika legjelesebb képviselőiből, az életükből vett szemelvényekről, alkotásukról hozzáférhető egy remek könyv a Ganz Millenáris Park Álmodói, Világraszóló Magyarok címmel.¹² A két kötetben álmokról és tettekről olvashatunk, szívdobogató sikerekről, az akarat, tehetség és elme diadaláról, de sokszor a balsikerekről is ragyogó példákat. Alkotókról szólva legvégül egy eddig meg nem említett prominens nevet szeretnék a Nobel díjasok listához hozzáadni, Eötvös Lórándét, aki feltétlenül Nobel díj kvalitású és hatású munkát végzett. A magyar Nobel díjasok közül mindössze egyetlen tudós, Szent-Györgyi Albert vette át a díjat Magyarországról utazván Stockholmba, az összes többi más országban érte el pályája csúcát. Visszaköszönt a tétel: Magyarország a tudományban donor ország, mind a mai napig.

Jómagam is a donáltak közé tartozom, mint alany. Eredetileg kísérleti fizikus, később anyagkémiával és nanotechnológiával foglalkozó természetbúvár létemre, munkámat 1983 óta először Svájcban, majd Torontóban, jelenleg Enschedében (Hollandia), kis részben Singapore-ban végezve. A térképen a cikk-cakk életutam kontinenseket, különböző világokat hidal át. Bár a kezdetben a szellemi és politikai szabadság gondolkodást és alkotást megbénító hiánya a párdiktatórikus Magyarországon érzékenyen érintett, és Magyarországra való visszatérésemet lehetetlenné tette, legutóbbi költözködéseink háttere elsősorban tudománytámogatással kapcsolatos. Munkámban 30 fős tanszékeim teljes anyagi háttérét kell biztosítanom. A nanotechnológia nem olcsó ága a tudománynak, egy éves költségvetésem nagysága így mindenestől hozzávetőlegesen 3 millió Euró körül van, amit gyakorlatilag 80 százalékig magam kell előteremtsek versenypályázatok útján. A maradék húsz százalék az oktatásunk és szolgáltatásaink után kapott pénz, ami (többek között) a diákok és a leadott előadások számától függ. Kutatásunk eredményei nemzetközi tudományos közleményekben (évente átlagosan harminc), és évenkénti átlagban 30-40 nemzetközi tudományos előadásban vannak dokumentálva, illetve angol nyelvű doktori disszertációkban (évente átlagosan három-négy) vannak bemutatva. Természetesen kutatás és oktatás kéz a kézben, egyforma hangsúllyal van jelen. Egy doktori disszertáció — amit sokan csak a kutatás kategóriájába sorolnak — véleményem szerint az egyetemi képzés legmagasabb szintjének a terméke is, aminek vonatkozásában kutatás és oktatás nehezen elválasztható. A következő, nem kevésbé fontos területe a hasonszőrűek munkájának az egyetemi, nemzeti, és nemzetközi bizottságokban való aktív részvétel. Ehhez számos esetben aktív lektori, és szerkesztői munka járul hozzá, például egy tudományos folyóirat szerkesztősége (esetemben az Elsevier kiadó számára). Ambícióink nem nemzeti, hanem nemzetközi: a világ legjobbjaival mérjük magunkat. Ehhez közeg, támogatás, pénz szükséges. Utolsó gondolataim tehát a tudomány jelenlegi anyagi támogatásával foglalkoznak, amiket az alábbiakban a világhálóról átvett tanulságos táblázatok segítségével szemléltetek.

¹¹ <http://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/nobel/nobeldij.html>

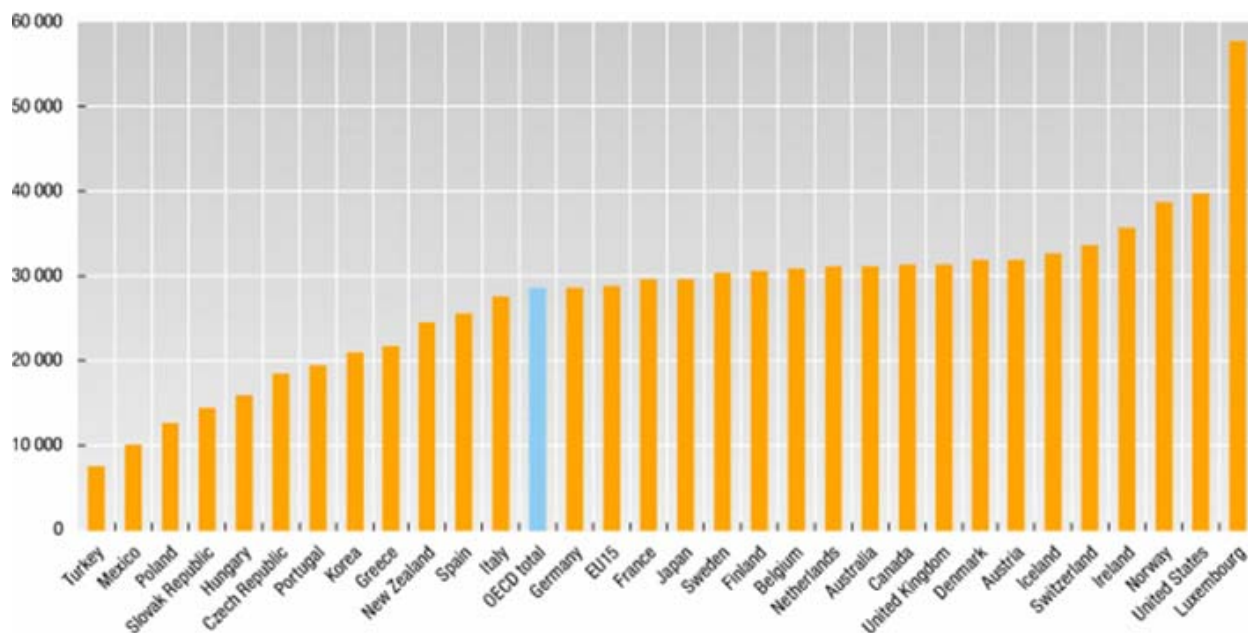
¹² Álmodói, Világraszóló Magyarok, 2001-2002, Ganz Millenáris Park; Szerkesztők: Eleőd Ákos, Szegő György, Millenáris Kht., ISBN 9632026969.

A kutatásra és fejlesztésre fordított összeg a nemzeti költségvetések százalékában, az egyes országok GDP-jére vonatkoztatva.

Adatok: 2004, illetve a legutolsó nyilvánosságra hozott év.

(Forrás: <http://puck.sourceoecd.org/v1=2165789/cl=23/nw=1/rpsv/factbook/06-01-01-g01.htm>.)

Egy főre eső nemzeti jövedelem, US Dollárban, 2004-ben.

(Forrás: <http://puck.sourceoecd.org/v1=1869993/cl=21/nw=1/rpsv/factbook/02-01-01-g02.htm>.)

A tudománytámogatásról alkotott helyes (abszolút) képhez a GDP százalékos táblázat mellé hozzá tartozik az egy főre eső nemzeti jövedelem is. Fel kell szoroznunk a GDP százalékokat az egy főre eső GDP-vel, hogy értelmes és összehasonlítható adatokat kapjunk. A fenti táblázatok alapján könnyű kiszámítani, mekkora összegeket költött fejenként egy adott ország a kutatás-fejlesztésre, abszolút értelemben. A bérek és fizetések ugyan lényegesen különbözhetnek az egyes országokban, de az

eszközök költségei vonatkozásában a különbségek sokkal kisebbek, vagy elenyészőek. Tanulságos megállapítani, hogy a kutatás-fejlesztés százalékos támogatásában Magyarország Brazília és Portugália között helyezkedik el. Abszolút értelemben, egy főre vonatkoztatva, Magyarországon 2004-ben 140 \$, A Cseh Köztársaságban 236 \$, és Hollandiában 574 \$ összeget költöttek kutatásra és fejlesztésre. További következtetések levonása a fenti statisztikákból már nem erre a tanulmányra tartozik.

A technológiai vívmányok életünk részévé váltak, nélkülük vadember módjára élnénk, és gyorsan meg is halnánk. Ha lépést akarunk tartani a tudományos kihívásokkal, ha mint felelős polgárok aktívan részt kívánunk venni a tudományos-technológiai vonatkozású döntésekben, ha intelligens módon akarunk szavazni politikai kérdésekben, ha tudni akarjuk, miről szólnak a tudományos történetek 2006-ban, nincs más lehetőség, csak a tudás útja, ami csak nívós oktatási-kutatási rendszeren keresztül vezethet. Megettük az almát, bűnhődnünk kell érte. Isten így szólt az emberhez: „*Mivelhogy halgattál a te feleséged szavára, és ettél arról a fáról, a melyről azt parancsoltam, hogy ne egyél arról: Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban.*”

Balatonakarattyá 2005 — Hengelo 2006

Natural Sciences and Technology in Hungary Seen from the Vistas of Space and Time: — Selected Excerpts and Personal Perspectives —

Paper presented at the 46th Study Week conference organized jointly by the HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) and MIKES INTERNATIONAL, held between 8 and 11 September 2005 in Elspeet, the Netherlands, and entitled *Western Hungarian Spirituality*.

The speaker began with an overview of the development of natural sciences, beginning in ancient times, and embedded in a broad cultural context. The reasons why scientists of Hungarian descent played a distinguished role in worldwide comparison received particular attention. The contributions of leading scientists, in particular of Hungarian Nobel laureates, were then discussed. Although these scientists were often forced to work outside of Hungary, their knowledge and education originated in the traditionally excellent educational system of their native country and was strongly influenced by the Hungarian culture and language. The author closed his presentation with some thoughts on the contemporary social and financial support of sciences comparing Hungary and the rest of the world.

CIVILIZATIONAL OUTLOOK

SEGESVÁRY, Viktor : Egyptian Civilization: Tradition and Power

A culture, of which religion is the center around which its other elements — worldview, philosophy, arts and people's mentality — are formed, determines the characteristics of a civilization. The Egyptian culture in our days demonstrates an interesting case in part of a basic continuity of a culture surviving during several thousand years, and partly of a discontinuity due to the efforts of those in power intending to change this millennium old culture to serve their own interests — through instrumentalizing religious traditions which constitute the centre of the culture.

Egyptian culture is composed of three strata, superimposed on each other, which can be well distinguished in the temporal perspective. The first is the age-old pharaonic, the second the Coptic or orthodox Christian, and the third the Islamic culture. The end of the pharaonic age is signaled by the Roman occupation of Nubia, as Egypt's territory was called at the time, in the year 30 a.C. Emperor Constantine declared Christianity as the religion of the State of his empire in 326 a.C., but Christianity was only introduced in Nubia after 332. Thus, the orthodox Christian period in Egypt's history embraces about 300 years, until the occupation by the Muslim armies in 641 a.C. The general who commanded the Muslim armies, Amr Ibn Al-Aas, granted to the Egyptian population freedom of religion and ordered his men to keep their hands off Christian churches and other buildings in accordance with the commands of the Qu'ran.

The Coptic designation of orthodox Christians was derived from the old Egyptian word, *gibto*, by which the inhabitants of the country called themselves. The Muslim Arabs later used it to designate the conquered Egyptian population; therefore, it is correct to suppose as well that the culture of the orthodox Christians living in the Nile Valley and the surrounding desert is deeply rooted in the old world of Nubia and its people. *The continuity in today's Egyptian culture is thus manifested in the Coptic tradition* by many recurrent habits and customs inherited from the Pharaonic age and, consequently, assures transmittal of many characteristics of this ancient 'lifeworld' into the present Arabic and Muslim civilization — especially in the field of creative arts.

Coptic art was a manifestation of the popular Egyptian (or Pharaonic) identity and of feelings of independence against Roman rulers and the Greek upper classes. The best example of this 'Egyptization' of Christian beliefs was that the artists imagined Virgin Mary as breastfeeding Jesus following the example of Pharaonic artists who represented the goddess Isis breastfeeding her son Horus, — an artistic feature taken over by artists in Christian communities in the East and West of the Mediterranean. Generally speaking, one can say that Coptic art expressed beauty and spirituality with simplicity, avoiding to picture material aspects of life such as luxury and riches. The images of saints show very simple people associated with an exalted and profound spirituality.

The painters, for example, took over from the ancient symbolism the 'key of life' which referred to eternal life and added it to the symbol of the Cross. They even followed in the footsteps of ancient Egyptian art in coloring styles and the use of oxides on walls covered with gypsum, when decorating these walls with frescoes. In fact, this style spread again from Coptic Egypt to other Christian countries and became a permanent component of the arts.

A unique feature of Coptic art is represented by painted, colored faces of the deceased which were placed on the face of mummies — in compliance with ancient Egyptian traditions. Thus, faces were not sculptured but reproduced, using the effects of light and shadow. These pictures were uncovered in the course of archeological excavations of tombs in the Fayoum of which the most impressive collection can be found in the Metropolitan Museum of New York. Similar ones were later unearthed in Upper Egypt.

Many evidences of sculpture and engraving show that there were, even in such artistic activities, skillful Coptic artists. Capitals of columns were carved to look like plaited straw baskets or grapes and wine leaves, or portrayed natural phenomena such as leaves in the breeze. In general, they had an awe-inspiring ability in carving plants, birds, animals and geometric shapes in solid rock. Good examples of Coptic art in carving religious scenes are the entrance of Christ in Jerusalem on Palm Sunday, which is in the Coptic Museum, and the door of the Church of Santa Barbara, both in Cairo.

The influence of Pharaonic artistic conceptions in the architecture of early Christian churches is undeniable. The temples in old Egypt were all built in the same way: divided into three parts, ending in the holy of holies. The same architectural plan was followed in Coptic churches divided into a nave in the middle, with the altar (corresponding to the holy of holies in the temples) at the end. To the right and left of the nave were two wings, separated from the nave by columns. One of the most beautiful reminders of this art of the Egyptian Christians is the Church of Saint Mina in the Western desert with its marble columns and capitals.

Finally, Egypt has been famous since ancient times for the weaving and ornamenting of textiles. Egyptians, converted to Christianity, adopted a new style for decorative textiles, using motifs and symbols in various colors and bright dyes. Religious

symbolism dominated in these decorations, showing, for instance, the Holy Family's journey to Egypt, the Cross, or fish, grapes and pigeons.

Humor was never absent from Egyptian culture (I experienced that myself during my travels in Egypt), and Coptic art reflected this inclination. It is revealed in a sensational mural in the Coptic Museum which shows a delegation of mice trying to broker a ceasefire with a cat. What an idea...

Discontinuity in a culture occurs, as a rule, with few exceptions, always from the outside; either, following a modification in the natural environment, or a change brought about by human beings in contradiction with the culture's fundamental tenets or proceedings. Such a human intervention is going on in Egypt now.

In all Muslim countries the *muezzin* calls the believers to prayer from the top of the minarets five times a day (in recent decades the *muezzin* is chanting his appeal on the ground floor and his voice is reinforced and disseminated by a loud-speaker). Although the time of the prayers is fixed by the religious authorities, the *muezzins'* call is not always at the same moment, and reflects variations in their voices' strength, tone and the different or personal styles of pronunciation. Anybody who lived in Muslim countries, particularly in great cities, is a witness to this sort of cacophony of the *muezzins'* chants to which everybody gets accustomed, and when one does not hear them one realizes that something is missing from everyday life.

A great consternation was recently caused in Egypt when the government announced that it is taking measures in order to unify the *muezzins'* call from the point of view of style, voice and pronunciation. It is projected that in the future there will be only one *muezzin* whose calls will be taped and diffused by an appropriate equipment, first to all mosques of the capital, Cairo, later to all mosques in the country at the same moment. The government pretends that with this unification of the *muezzin's* call it will avoid disturbances for the population through unifying the voices and their tonality as well as making the diffusion of the calls at the same moment.

Nobody, of course, believes the reasons given for the government's intention. The fear is not only the unemployment of the forty five thousand muezzins in Cairo's mosques, and other ten thousands in the country, but the Communist style regimentation of religious practices. It is believed that the most important objective of the government's move is to proceed, in a second stage, to *controlling the preachers' Friday sermons* — as many preachers are the ferocious opponent of the present government's tyrannical policies. In this case, the sermon for Fridays and any other religious festivities would be made by a 'reliable' preaches, taped and diffused through the same equipment in all mosques, thus eliminating the risks of sermons inflaming the masses to resist the authorities' tyrannical policies. Just like it happened in the Soviet era in the Central Asian Muslim territories of Russia.

SEGESVÁRY, Viktor : A Life without Time and without Numbers

Language and Culture

The relationship between culture and language is a perennial problem of the philosophy of culture. During the last two decades a so-called Standard View was established, in particular in the works of the MIT Professor Noam Chomsky who theorized that every human being is born with an innate capability to create and understand a language, everybody is born with a universal grammar; consequently, language is determining culture. The problem is all the more complicated that human capacity of having a language is unique among all creatures, though, as *Der Spiegel* pointed out, bees dance, birds chant and humpback whales chant even using a syntax.

However, this Standard View is now questioned as a new reality was discovered in Latin America: a tribe whose language does not know time, numbers and the construction of secondary phrases. A British anthropologist discovered a small tribe — about only 350 souls — in the Amazon Valley, the *Pirahã* the members of which are hunters and gatherers. Daniel Everett, a linguist at the University of Manchester, lived around seven years with them since 1980, even having with him his wife and children. The *Pirahãs* language is extremely difficult to learn, and Everett is today the only person from the outside who speaks it and is, therefore, able to analyze it.

From the *Pirahãs* language basic elements of Chomsky's inherited, subconscious language structure are missing. First of all, this language is economical in the sense that it does only contain three pronouns; second, it does not have words related to time and, therefore, the verbs do not have a past tense; it ignores as well colors, perhaps such a capability is not necessary for people

living in dense forests, and, finally, the most irritant characteristic for linguists, the *Pirahã* cannot construct secondary phrases. For example, in English one says: "When I finished eating, I shall speak to you," but in *Pirahã* this is expressed in the simplest way: "I finish eating, I speak to you."

As mentioned above, another major, missing element in the *Pirahã* is that it does not have numbers. Even such words as 'all' or 'more' are not used; when they prepare for cooking, they count on their hands, without words, how many fishes they have to grill for dinner. In this respect, Peter Gordon, a psycholinguist at New York's Columbia University, undertook an interesting experiment. He visited the tribe and tested the *Pirahãs* mathematical competence. The result of his experiment (published in the periodical *Science*) was that the *Pirahãs* have as much inclination for mathematics as pigeons or monkeys. As Gordon wrote: "A people who does not have numbers cannot recognize exact quantities."

Gordon's findings appear to revive the theories of the American linguist, Benjamin Whorf, who died in 1941, according to which human beings can only think of things for which they possess words. This does not mean, of course, that such people cannot learn counting and properly using numbers and evaluating quantities whenever they learn another language. The Australian aborigines, the Walpiri, represent the best example for this: They have in their own language only the simplest mathematical competence which permits a 1-2 counting, but when they learned English, they were perfectly capable to count as we all do. However, Everett never succeeded to teach counting to the *Pirahãs* in the Portuguese language (they have some barter trade with the Brazilians), who were not able to distinguish six or eight palm nuts from each other.

Everett naturally excludes that the *Pirahãs* would be less intelligent than any other human being. In addition, it is also important that they do not live in genetic isolation, but sexually mix with other people of the rain forest. Thus, they must have the same level of intelligence as the other tribes. Consequently, he came to the conclusion that "Language is a product of the culture," and the *Pirahã's* culture simply recognizes the 'here and now.' Immediacy is the context of their life, everything said is related to the moment when it was said. This exclusive recognition of the immediate context — which, by the way, resembles so much to the context in which Western man lives at the age of late modernity — excludes abstract thinking, complicated relations to the past (and evidently the future), and restrains the possibilities of their language. If they remember the names of some ancestor they name their children after them, there is no inventiveness concerning names given to the newly born.

Following this limitation of the temporal perspective, the *Pirahãs* do not have any sort of creation mythos or a history, — the grandmas do not tell fairy tales to the little ones in the evening; and because of the missing words designating colors, they do not practice painting, shortly they do not have any art.

All this is negation of Chomsky's universal grammar of which the most important piece apparently is the recurrent repetition which enables human beings to create complex terms by which subordinated parts and secondary sentences make possible to think philosophically or to invent computational systems. But if the *Pirahãs* do not have such kind of recurrent, repetitive thinking, the supposition of a universal grammar is plainly wrong.

If Everett is right, in all places of our globe culture determines languages and not vice versa — as Whorf, Chomsky or even Gadamer imagined.

CIVILIZÁCIÓS KITEKINTŐ

E rovat két írást tartalmaz:

- *Egyiptomi civilizáció: Hagyomány és hatalom.* E cikk egy konkrét példán keresztül mutatja be egy többretegű kultúrával rendelkező országban a kulturális folytonosság tagadhatatlan jeleit s ugyanakkor egy a hatalom beavatkozása révén létrejövő megszakítást a kultúrában fennálló hagyományoknak az állam totalitáriánus céljai elérésére. Egyiptomban a fáraók korának népi és vallási kultúrájának sok vonását átvette a koptok — az egyiptomi orthodox keresztények — művészete és tovább éltek a nép körében az ősi szokások, bár gyakran keresztény formában jelenve meg. A folytonosság megtörését viszont az állam beavatkozása jelenti a muzulmán vallási gyakorlat évszázados vonásainak megváltoztatásával. A naponta ötször imára hívó *müezzinek* énekét a kormány uniformizálni akarja, azt a félelmet keltve a lakosságban, hogy ez csak az első lépés lesz a pénteki prédikációk uniformizálása felé — pontosan úgy, ahogy történt a Szovjetunió idején a középázsiai muzulmán országokban.
- *Nyelv és kultúra.* A régebben Benjamin Whorf amerikai nyelvész által kidolgozott elmélet, mely szerint az ember csak a nyelvében előforduló szavak és kifejezések keretében tud gondolkozni, majd korunkban Noam Chomsky harvardi professzor tétele a minden emberrel vele született 'univerzális' nyelvtanról, — ez az általánosan elfogadott nyelvészeti meggyőződés egy új felfedezés következtében kétséssé vált. Egy angol nyelvész felfedezett egy kisszámú, az Amazonas térségében élő törzset, melynek nyelvét megtanulta s egyedül ismeri, s ez a nyelv sem az idő fogalmát, sem a számokat, sem a színeket nem ismeri és képtelen alárendelt mondatokat használni. A törzs tagjai így sem számolni nem tudnak, sem az igék múlt idejét nem képezik, s nincs művészetük vagy történelmi perspektívájuk. Kizárólag a jelenben élnek. Így azt a következtetést lehet levonni, hogy kultúrájuk határozta meg nyelvük kialakulását, s nem nyelvük kultúrájuk alapjait.

CSÉ

ARDAY, Géza : Három festő

Az Új Látóhatár *különlenyomataként*, 1965. január-februári számában jelent meg Cs. Szabó László három összetartozó művészettörténeti tanulmánya. A lenyomat keletkezéstörténetéhez kiegészítésül meg kell jegyeznünk, hogy a három tanulmány tulajdonképpen négy rádió előadás anyagából állt össze, s lett szervesen eggyé. Cs. Szabó a BBC magyar adásában olvasta fel ezeket (ahol dolgozott): az első Carpaccioról 1963. augusztus 11-én, a második Goyáról 1964. február 16-án, a harmadik Delacroix párizsi emlékkiállításáról 1964. január 19-én, s a negyedik az edinburghi és londoni kiállításról ugyanaz év november 22-én hangzott el.

*

A kiadvány első írása *Az útravaló*, mely Vittore Carpaccionak állít emléket. A festő munkásságát és életútját egy kiállítás alkalmával idézi fel, ami a velencei Doge palotában volt látható 1963-ban.

Cs. Szabó látványosan mutatja be a kort, a XV. századot és a helyszínt: Itáliát. Megszoktuk az esszéírás mesterétől, hogy már az első sorokban a helyszínen találja magát az olvasó. Most sem vagyunk másként. Ezzel kapcsolatban három mondatra hívom fel az érdeklődő olvasó figyelmét az esszé közepe felé, melyek tipikusan Cs. Szabó-s mondatok, s bennük megtalálható Carpaccio témavilágának lényege: „Képein a bútor, intarzia, hangszer, könyv, kotta, textília összenyerne minden iparművészeti díjat. Ez is flamand beütés. S aztán — szürrealista tréfával — váratlanul a legvalóságosabb helyre odatesz egy gazdátlan turbánt, piros papagájt, párducot, csuklyás majmot s pálmafához kötöz egy hiénát.” Igen ennyi a lényeg, főleg, ha magunk elé képzeljük Carpaccio bármelyik alkotását. Az esszé végén Cs. Szabó csak úgy „odadob” egy mondatot, ami visszacsatol, illetve utal erre a korábbi leírásra: „Nagy művészek egyik ismertető jele, hogy meglepetéseket tartogatnak”.

*

A különnyomat második esszéje valóban újabb meglepetést tartogat: Goya világát eleveníti föl. De nem akárhogy! Rendkívül összetett ez az írásmű, melynek *Saturnus és Venus* a címe. Az első két mondat egy ellentmondás, amely elhelyezi a témát: térben és időben. Majd Csé a festővel foglalkozó két szakirodalommal és szerzőikkel foglalkozik. Ennek az írásnak is egy kiállítás adta az apropóját: *Goya and his times* címmel, amelyet Londonban a Burlington palotában rendeztek 1963-64 telén. Cs. Szabó Goyát mutatja be, mint embert, akinek az életében uralkodók, rendszerek, az inkvizíció és betegségek hagynak mély nyomot. Látványos életképek idéződnek föl a művész életének első harmadából: bikaviadalok, nők, párbajok nőkért egy tűró feleség oldalán. Sokáig firtatták, hogy ki lehetett az a nő (a meztelen maja) a híres akt képén, amely miatt az inkvizícióval is meggyült a baja. Ám minden meg lett „bocsátva”, mert tehetsége és kifinomultsága miatt az arisztokrácia kedvencévé vált: királyi festő (*pintor del rey*), majd udvari festő (*pintor da cámara*) címet kapott. Cs. Szabó megjegyzi: „cserébe a szaporodó kegyekért kibírja a királyi szentély orrfacsaró erkölcsi bűzét. Csak vissza kellett néznie gyermekkorára, hogy meg legyen elégedve a sorssal Madrid felkapottja, a negyvenhat éves parvenű”. Csének szinte üt ez a mondata, kegyetlen, de telitalálat.

Cs Szabót mindig érdekli a történelem mozgó rugója: a politika. Ez Goya esetében, főleg élete második felében kap jelentős szerepet: kiesik végleg az udvar kegyéből. Ezután látványosan mutatja be Cs. Szabó a váltást, a misztikus hatását, vallásos festészeti korszakát. 1824-ben a folyamatos rettegés rábírta Goyát, hogy elhagyja hazáját, s barátai után Franciaországba távozzon. „Gyógyfürdőzés ürügyén — írja Csé — szerzett kiutazási engedélyt, később már nem is tagadta, hogy kint akart maradni. Kint jobb.” Kissé Cs. Szabó sorsa körvonalazódik az epizódban, ami részletes lélektaniséggel is megrajzolódik az írásműben, s Goya életében. Hetvennyolc éves volt ekkor a művész, amelyre Cs. Szabó meg is jegyzi: „Nincs erre példa a történelemben”.

Goya életének fordulópontjai nagyobb arányban tárulnak elénk az esszéből, mint festészetének lényege, ám annak megértése ez előbbi nélkül nehezen valósítható meg. Az utolsó mondatok rendezik a gondolatokat és történéseket: „Feloldódik az élet a jól megszolgált halál küszöbén, annyi borzalmas tapasztalat és örjítő látomás után hattyúdalt Saturnus festője Venushoz intézte.” — Ez adja a cím végső értelmét.

*

A kiadvány harmadik esszéje *A sasok elszállnak* címet viseli, amely Eugène Delacroixról szól. A téma ihletője elsősorban a párizsi centenáriumi (halálának századik évfordulójára rendezett) kiállítás volt: 1963-ban a Louvreban, majd másodsorban az 1964-es angliai tárlat.

Cs. Szabónak e kiadványban ez az esszéje a legterjedelmesebb. Nem csoda, hiszen ebben az írásában nemcsak történelmi háttérrel ad Delacroix koráról, hanem lélektanilag is bemutatja a művészt. Rejtélyes származását is beleszövi a jellemrajzába: tehát Talleyrand sem maradhat ki a változatos biográfiából. Hiteles képet kapunk a festő karakteréről, mert Cs. Szabó nagy gondtal veti papírra a mondatait, s szavainak súlyát szinte patikamérleglen méri. Példaértékű egy kiemelés, amelyben összefoglalja festészetének lényegét: „Képeinek van tárgyuk, történelmi vagy exotikus tárgy, amely ráadásul lelki elemzésre csábít, olyan heves a lírájuk, annyira gyónásszerű”. Ezzel a kifejezéssel, hogy „gyónásszerű” ragadta meg a lényegét, hiszen „halála előtt egyre izgalmasabb képeket festett Delacroix” — ezt is Cs. Szabó fogalmazta meg ennyire tömören és találóan.

Hogy stílusos legyen a címadás, a téma és az írásmű kidolgozottsága, a befejezésnek, pontosabban az utolsó bekezdésnek is annak kell lennie: „Delacroix tisztelte az utókort; a zárkózott arisztokrata szomjazott a halhatatlanságra. Életében s egy darabig halála után ő volt „a legolcsóbb nagy festő”, amint Degas mondta. De mi lesz száz év múlva, hogyan gondolkoznak róla akkor? Szeretett volna visszatérni köznék, hogy megtudja. Jöhetne, nem érné csalódás. Régen elröpültek a császári sasok, de az a sasfőka ma is itt köröz felettünk.”

*

A különnyomat 28 oldal terjedelmű, melynek utolsó két oldala a szakirodalmat is tartalmazza. Itt külön felhívom a figyelmet a hazai és külföldi szakirodalmi válogatásra, valamint a téma iránti naprakészségre és a finom megjegyzésekre. Külön érdekessége az esszéeknek a magyar vonatkozások és kapcsolatok szövegbe való beépítése. Az elsőt Janus Pannonius (1. old.)¹ és a Hunyadiak (2. old.)² fordulnak elő, a másodikban Csokonai Vitéz Mihály (9. old.)³ és az Eszterházyak (11. old.)⁴ neve szerepel, a harmadikban pedig Szabó Lőrinc (14. old.)⁵ és Berzsenyi Dániel (18. old.)⁶ említődik meg.

~ ~ ~ ~ ~

ARDAY, Géza : Hunok Nyugaton

(Illyés és Csé barátsága)

Ha szeretnénk megérteni a kettejük barátságát, akkor a *Hunok Nyugaton* című nyolcvannégy oldalas kis könyvecskét el kell olvasnunk, amely 1968-ban jelent meg az Aurora Kiskönyvek sorozat második darabjaként, s Molnár József müncheni nyomdájában készült. A kötet gerincét az 1962-ben hatvanadik születésnapját ünneplő Illyés Gyula tiszteletére írt tanulmány adja. Ez az írás két felfedező utazásról szól, melyet két jó barát, pontosabban két magyar író — Cs. Szabó László és Illyés Gyula — 1946-47-ben együtt tettek meg. Húsz évvel később, 1968-ban a korabeli emigráns sajtóban az alábbiak jelentek meg erről a műről: „A *Hunok Nyugaton* hősei a két útítárs: a Bárd (ahogyan a *Magyar költő Nyugaton* című 1964-es glosszájában nevezi Illyést Cs. Szabó) és az Osztályfőnök, azaz tisztelettudóbban: a nemzet sorsáért aggódó költő meg a javíthatatlan tanár, az osztály szemét állandóan magán érző felelős tartású pedagógus, a lesújtó műveltségű mindent tudó férfiú, akit barátja egyszer csúfondárosan elnevezett kis Larousse-nak, s akinek egy tragikus sorsú régi társ, Örley István azt jósolta, szép halál várja, könyvhalmaz alatt végzi életét”.

Amikor Cs. Szabó és Illyés nekiindultak Európának, akkor még a második világháború borzalmai után nem tért magához az öreg kontinens. Talán Cs. Szabó ennek hatására választotta könyve mottójául a *Franciaországi változatok* egyik mondatát: „Arról beszéltek, hogy ami egyszer szép volt, az nem múlik el soha”. Cs. Szabó később kibővítette az 1947-es útírajzát, a

¹ Az elektronikus kiadásban a 2. old., http://www.federatio.org/mikes_bibl.html — Mikes International Szerk.

² Az elektronikus kiadásban a 3. old. — Mikes International Szerk.

³ Az elektronikus kiadásban a 7. old. — Mikes International Szerk.

⁴ Az elektronikus kiadásban a 8. old. — Mikes International Szerk.

⁵ Az elektronikus kiadásban a 10. old. — Mikes International Szerk.

⁶ Az elektronikus kiadásban a 12. old. — Mikes International Szerk.

Franciaországi változatokat, mert a lassan felhalmozódott cédulákat is be kellett dolgoznia. Így jellemzi írását: „Szabadon mintázott önéletrajzi fejezet, melynek fő alakja Illyés Gyula”. Témájával Cs. Szabó is ennek az 1946 őszétől 1947 tavaszáig nyúló közös nyugati útnak, melynek állomáshelyei: Svájc, Róma, Párizs — idézi az emlékét. Az első részt kiegészíti egy új fejezettel, az 1963 és 1967 közötti baráti találkozásokkal, vagyis az angliai menekült hun és a Nyugatra látogató költő „kézfogásainak” a történeteivel. A kötetben olvasható két útirajz (*Svájc-Olaszország* és *Franciaország* című fejezetek) anyaga fedi egymást, s illeszkedik egymáshoz.

Enfben a Reformáció Emlékműve előtt kezdődik a történet, amikor a nevezetes lépéseket megtette a költő, „lelépte” az emlékmű hosszát: „Tíz...húsz...harminc...Kálvin, Knox, Farel, Beza...ötven...hatvan...Coligny, Cromwell, Bocskai...száz...száztíz...százhusz... Illyés mérte favágó lépteivel a hitújítók emlékfalát Genfben. Százharminc...száznegyven...száznegyvenhárom. Kiszámolta végig. Mint az ügyész, aki a főtárgyalás reggelén még egyszer számbaveszi a periratokat”. Cs. Szabó ebben a részben egyértelműen meg is fogalmazza, hogy mi foglalkoztatja kettőjüket, mi az, ami a kölcsönös és folyamatos évődésük mögött van: „Csak ajkunkon folyt az évődés, nem a szívben. Ott már ostromló kérdések fürgetegében állt két torony, a keresztes és a kakasos, egymást faggatva: mi az egyetlen megoldás, amelyért milliók veszttek el buzgó kardélen, városok hamujában s vérhabos folyókban.” Vagyis vitatkozik egymással a református és a katolikus vallású gondolkodó, hogy a történelem kereke mit forgatott ki és mit nem. A hasonlóság közöttük az, hogy mindketten vegyes házasságból származtak, csak fordított felállásban, mert Illyés apja révén volt katolikus. Az útitársakat végig a vallási, felekezeti kérdésekből származó történelmi nézeteltérések és az ebből következő vérveszteségek foglalkoztatták: „Írók voltunk, örök szembesítők. Hadd valljanak egymás szemébe a tények, végkimerülésig tartó faggatáson. Hátha utólag, legalább utólag! kiderülnek a tettesek, akik elsikkasztották a történelem vértelen megoldásait”. Ebben van a mondanivaló nem is kicsit irányított lényegi mondanivalója, ami kissé mesterkélttel intellektuális üzenete a műnek, azonban mint kérdésfeltevés nagyon is egyéni. A mű további részeiben a történet helyszínei Svájc után változnak: a Lago Maggiorén, Brissagóban, Szilasi Vilmosék otthonában, majd Rómában folytatódik, a Via Giulián, azután pedig a magyar kultúrintézetben találhatjuk magunkat. Az olasz fővárost elhagyva Franciaország felé veszik az irányt, hogy a párizsi íróknál: Clara Malraux-nál, François Mauriac-nál és Tzaránál tisztelegjenek, és anekdotázó vacsorákon vegyenek részt Aragonnal, Eluard-ral, Loys Massonnal, Raymond Queneau-val, Elsa Triolet-val. Közben rendületlenül járnak a múzeumokat és kávéházakat. Két évvel a közös utazás, vagy ahogy ők mondták „az együtt portyázás” után, a hunokat áthatolhatatlan országhatárok választották el egymástól. Tizennégy esztendő kellett várniuk, amíg a két barát ismét kezét szoríthatott egymással.

CSÉ

Last year we commemorated 100th anniversary of László Cs. Szabó's birth, the prominent literary personality of the Hungarian community living in the West. For that occasion we released two publications:

1. A supplement to the July-September issue of the periodical Mikes International with writings of and on László Cs. Szabó.
2. On 11 November 2006 we released a volume entitled »MY PASSPORT IS ENGLISH, BUT MY PRIDE IS HUNGARIAN«, which contains selected writings of László Cs. Szabó and Lóránt Cziganý.

In the past quarter we commenced to publish electronically the complete oeuvre of László Cs. Szabó. We express our deepest gratitude to the heirs of László Cs. Szabó for their permission to Mikes International to publish electronically the books of the author. Géza Arday wrote introductory notes to the volumes that also are published in this newly established column.

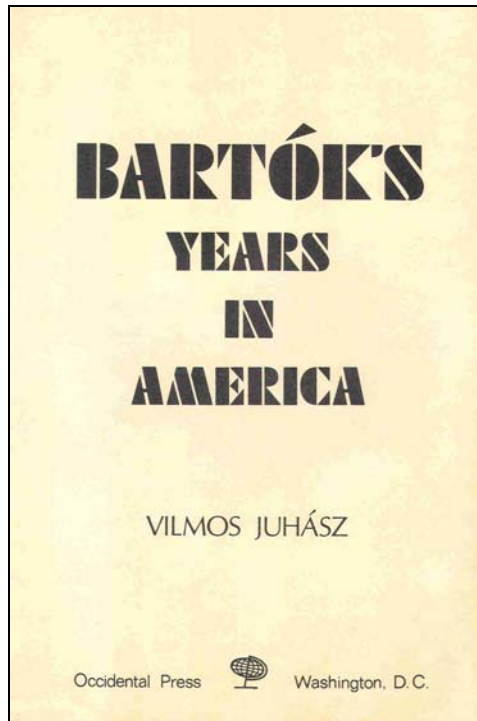
The first two books to which the introductory notes are here presented are:

- THREE PAINTERS
- HUNS IN THE WEST

BOOK REVIEW — KÖNYVAJÁNLÓ

CSICSERY-RÓNAY, István : Bartók's Years in America

Vilmos Juhász

BARTÓK'S YEARS IN AMERICA

Preface by Yehudi Menuhin

Introduction by Sándor Veress

OCCIDENTAL PRESS
Washington D.C. 1981.
(ISBN 0-911050-51-5)

MIKES INTERNATIONAL
The Hague 2006.
(ISBN-10: 90-8501-076-4)
(ISBN-13: 978-90-8501-076-0)

This little collection of interviews on Béla Bartók was first published in Hungarian in mimeographed form at the beginning of 1956. It originated as a reaction to the baffling fact that Béla Bartók was given the Communist International Peace Prize posthumously in 1955. This was especially surprising, as — up to that time — Bartók's music has been criticized in the most derogatory terms behind the Iron Curtain.

Professor Juhász, incensed by this hypocritical expropriation, embarked on an extensive consultation with Bartók's surviving acquaintances — most of whom are no longer living. Ten of Bartók's friends, pupils, fellow-musicians and doctors were interviewed. An exciting picture of Bartók emerges from their testimony. His opinions, private passions, and weaknesses are discussed as well as his "transcendentally humanistic", "prophetic", but also "distinctly provoking" personality.

Now one of the most popular modern composers, Bartók in his youth was called "a crazy genius, but a genius" by a friend of Wagner and Liszt. It was in America that his creative spirit reached its final flowering which could be broken only by his long, mortal illness.

The interviewees also dispel the bolshevists' claim in the fifties that Bartók was a precursor of their "socialism", and, had he survived he would have seen his ideals fulfilled by their regime. "A world of terror and lies", this was Bartók's verdict on bolshevism.

After the 1956 Revolution the estimation of Bartók changed fundamentally in Hungary. Today research on him has attained a very high level. Even so, nobody can resurrect Bartók's deceased companions. This little piece of oral history can greatly enhance the composite picture of this noble Hungarian genius.

THE PUBLISHER

*

“I found (the book) very touching and more than interesting ... I am an early — indeed, pioneer — admirer of the music of Béla Bartók in the United States. Béla Bartók was a fighting word forty years ago — I should know because I fought my way through that campaign, but I loved his music then, and I still do. It is wonderful how he has become first a fashion and a cult object, and now a classic. What a pity he could not have had some better recognition while he was alive.”

Rome, Feb. 18, 1963.

(Katherine Anne Porter)

“This book ... complements a series of details to the general picture of Bartók’s American years.”

(Sándor Veress)

*

I believe this book will prove a useful exposition of the true state of Béla Bartók during his American years, and of his attitude toward the United States, as well as of the attitude of his American colleagues and associates toward him.

That has as yet not been done, and the absence of this valid documentation has given rise to extravagant and fanciful descriptions, which do not correspond to the facts.

The personal description of Bartók by those who knew him is indeed, as always, illuminating and fascinating.

7th January, 1960.

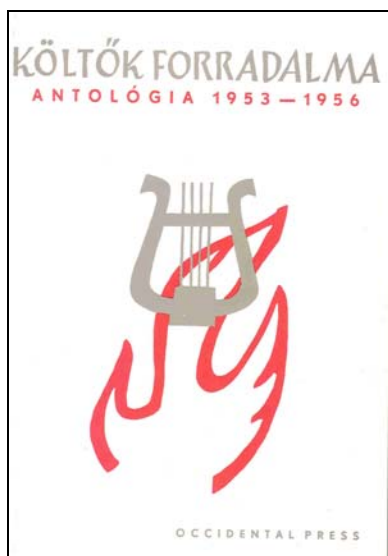
Professor Vilmos Juhász (1899-1967) was professor of Comparative Cultural History at Szeged University and was the author of numerous works in Hungarian, French and English. He left Hungary in 1948 and subsequently pursued his academic career in the United States. He wrote several studies in English on Bartók, the Populist literary movement which followed in his footsteps, and the Hungarian literature of the same period.

His particular field of study was the relationship between religious faith and creativity in the literary arts. His interest in Bartók’s music stemmed to a large degree from his examination of the elements of folk culture.

[The volume can be ordered: OCCIDENTAL PRESS, H-1053 Budapest, Szép u. 5. III. em. 2.]

~ ~ ~ ~ ~

CSICSERY-RÓNAY, István : Költők forradalma

KÖLTŐK FORRADALMA

ANTOLÓGIA
1953—1956

Harmadik kiadás

Szerkesztette: Csicsery-Rónay István

OCCIDENTAL PRESS
Budapest, 1996.

(ISBN 963 7871 063)

Előszó a harmadik kiadáshoz (1996)

Harminckilenc éve jelent meg antológiánk első kiadása. A másodikát és ezt a jelenlegi kiadást — az „Egy mondat a zsarnokságról” kiegészítése kivételével — változatlan formában nyomtattuk újra. Talán tehetünk volna hozzá néhány további költeményt, de így mindenki pontosan láthatja, hogy mit adtunk akkor 1957-ben, olvasóink kezébe Nyugaton és — példányok százait hazacsempészve — otthon. Sokak szerint ez a könyv volt az emigráció legolvasottabb kiadványa.

Most a forradalom negyvenedik évfordulóján végre szabadon nyújthatjuk át a hazai közönségnek a magyar irodalomnak ezt a ritka drágaköveket is tartalmazó kis gyűjteményét, melynek számos darabját örökéletűvé teszi nemcsak azok művészi értéke, hanem érdeme a nemzet külső és belső szabadságáért folytatott küzdelemben is.

A kiadó

Bevezetés

A magyar történelem szabadságmozgalmaiban a költőknek mindig vezető szerepük volt. Irodalmunk legnagyobb alkotásai ezekből az időkől származnak. Mindez áll az 1956-os magyar forradalmat és szabadságharcot megelőző évekre is. A magyar költők és írók a szovjet-kommunista zsarnokság elleni küzdelmük során örökértékű művekkel gazdagították a magyar s a világirodalmat.

A Rákosi-rezsim legsötétebb éveiben a nagy magyar költők művei tartották a lelket a nemzetben s nevelték az ifjúságot egy új szabadságharcra. Az idegen helytartók annyira nem ismerték a magyar népet, hogy azt remélték, Petőfi, Ady, Katona, József Attila szabadságköltészete egy már nem létező és sokkal enyhébb korábbi elnyomás gyűlöletére buzdítja majd a nemzetet az ő saját gyarmatosításuk és terroruralmuk elleni gyűlölet helyett.

Íróink s költőink nagyrésze ez alatt az idő alatt hallgatásra kényszerült, vagy megtévesztetten egy jobb jövő reményét hirdette, melyhez szükségesnek hitte a jelen szenvedéseit. Csak kivételes esetekben szólhatott magyar költő közvetlenül nemzetéhez, mint a rezsim által is respektált Illyés Gyula 1848-as drámaiban, az „Ozorai példa”-ban s a „Fáklyaláng”-ban.

Az „Ozorai példa” szinte prófétai szavakkal zárul:

„Fel barátim! Tágul a világ!
Tágul a jövőért a harc,
Úgy emlegessék a magyart
volt ő is fáklya-láng!”

A „Fáklyaláng” Kossuth-ja a közönség tomboló lelkesedése közben estéről-estére ilyeneket mondott:

„Tizenháromszor tizenháromnál, de még százszor tizenháromnál is több volt, akit azok a bitangok a magyarok első sorából kipusztítottak!”

„Kossuth Lajos mindig azokkal lesz, akik a szabadságot akarják.”

Szemere szavainak is hasonló hatásuk volt:

„A művelt népek szemeláttára kitörölni egy ezeréves nemzetet a népek sorából? ... Képtelenség!”

A darab záróképében pedig ezt mondja a paraszti hős:

„(Kossuth Lajos) meg ne haljon, vagy kérjen gyorsan még egy életet, mert az igaz magyar szabadság kivívása még hátra van.”

1953-ban — a nemzeti ellenállás megerősödésével egyidőben — megkezdődött az „írók lázadása”.

Sztálin halála után megrendült a Szovjetbirodalom, Keletnémetországban, a Kaukázusban s a vorkutai rabszolgatáborban lázadások törtek ki, Magyarországon is felkeléstől lehetett tartani. Moszkva az engedmények útjára lépett magában a Szovjetunióban is, Magyarországon pedig Nagy Imrét engedte kormányra jutni. Ezzel megkezdődött Magyarországon az „Új szakasz”. A parasztság az ún. „kolhozforradalom” során, forradalmi jelenségek közben, fel-bomlasztotta a kolhozrendszert. A termelőszövetkezeti parasztoknak kb. a fele hagyta ott a közös gazdálkodást.

A kommunista költők ekkor döbrentek rá a nép valódi helyzetére s elsősorban a parasztság nagy megmozdulása nyomán a nép mellé álltak a párttal szemben. A magyar nemzeti egyéniség oly erővel nyilatkozott meg ezekben a hónapokban, hogy rövidesen nemcsak a népből származó kommunista költőket, de olyan moszkovita kommunistákat is, mint Háy Gyula, magához hasonított. A többi magyar író s költő pedig ismét szóhoz juthatott.

A Szovjetunió megrettent a fejlődés irányától s méretétől. Visszahozta Rákosit. Rövid tétovázás után ekkor kezdődött meg igazán az írói lázadás. 1955 végén már csak pár moszkovita, mint Illés Béla s Gergely Sándor, maradt hű a párthoz, s az egész magyar szellemi élet forrongott.

1955 őszén tört ki a nyílt harc az írók és a kormányzat közt. Benjámin Lászlónak Darvas kultuszminiszter ellen írt bökverse s Kónya és Kuczka írásai miatt elkobozták az *Irodalmi Ujság* egyik számát. Később eltávolították a lap szerkesztőjét, Hámos Györgyöt, s az írószövetség főtíkárá, Erdei Sándort. Elkobozták az *Uj Hang* decemberi számát is, főleg (a jelen kötetünkben is közölt) két költemény, Illyés „Óceánok”-ja s Csanádi „Bornemisza Péter”-e miatt.

A könyvkiadás területén is egymást érték a hasonló intézkedések. A tél folyamán betiltották Kónya „Napló”-ját, Háy „Varró Gáspár igazsága” c. drámáját, Németh László „Galilei”-jét és levették a műsorról a „szocializmust rágalmozó” „Ember tragédiáját”.

Az írók válasza az volt, hogy hatan az elnökség, hárman a titkárság tagjai közül tüntetőleg lemondtak, majd memorandumot intéztek a párthoz. Ezt a memorandumot az Írószövetség 1955. november 10-i gyűlésén nyilvánosságra hozták. Az aláíró írók s művészek — szám szerint több mint ötvenen, köztük hús Kossuth-díjas! — az irodalom szabadságát követelték s a párt politikáját támadták. Az aláírók közt szerepelt Enczi Endre is, aki két nappal azelőtt lett az *Irodalmi Ujság* felelős szerkesztője. A gyűlésen felszólalók is bátor hangon bírálták a rezsimet.

A párt Központi Vezetősége erre határozatban bélyegezte meg a lázadás résztvevőit. A határozat az írókat „a párt és a népi demokrácia elleni támadás”-sal vádolta s a memorandumot „pártellenes platform”-nak minősítette. Névszerint Déry Tibor, Zelk Zoltán, Aczél Tamás, Háy Gyula és Méray Tibor párttag írókat ítélte el. A határozatot a Budapesti Aktívák ülésén hozták, ugyanabban a teremben, ahol Rajkot és társait halálra ítélték. Mintegy 6-800 pártfunkcionárius és a memorandum aláírói voltak jelen. A teremben a Rajk-tárgyaláshoz volt hasonló a hangulat és attól lehetett tartani, hogy az írókat meglinceselik. A határozatot másnap a *Pravda* is ismertette. Illés Béla pedig „az ellenség megsemmisítését” követelte. A sajtóban hírek jelentek meg arról, hogy „az írók belátták tévedésüket”, ennek ellenére azonban a lapok egyetlen önkritikát sem tudtak produkálni.

A lázadó költőket s írókat egy időre mindenestre elhallgattatták. 1956 februárjában azonban elhangzott Hruscsov híres Sztálint leleplező beszéde. Március végén a *Szabad Nép* bejelentette Rajk és társai rehabilitálását, illetve az életben maradtak szabadonbocsájtását.

A harc ismét kitört s az írókat most már nem lehetett megfélemlíteni. Érdekes módon a küzdelem alaphangját egy zenemű ütötte le, Kodály új alkotása, a „Zrínyi szózata”. Az 1955 elején írt kórusművet már az év decemberében bemutatták a rádióban, de az 1956 tavaszán, nyilvános hangverseny keretében történt bemutatója s további előadásai valóságos lázba hozták a főváros népét. A mű vissza-visszatérő refrénje: „Ne bánts d a magyart!” S középponti témája:

„De ha ki bizik Istenében, szereti hazáját, vagyon egy csepp magyar vér benne, kiáltson fel az égbe Istenhez, énekelje velem ez Debóra énekét! Kik szabad akarattól adták magatokat veszedelemre, áldjátok az Urat! Új hadakat választotta az Úr és Ő forgatá fel az ellenség kapuit. Így vesszenek el, Uram, minden ellenséged! Akik pedig Téged szeretnek, mint a nap az ő feltámadásában, úgy tündököljenek!”

A *Csillag* így méltatta Kodály tettet: „Nagy kortársunk a török kiűzésére serkentő, a nemzet tunyaságát ostromozó Zrínyi szavaiban olyan társadalmi igazságot fejez ki, mely éppen a jelenben válik döntő fontosságúvá. A mű egyrészt a nagy ügyhöz

méltó hősiességre sarkall, másrészt a nemzet jövőjébe vetett töretlen hitre tanít; — ebben rejlik Kodály Zrinyi-értelmezésének időszerűsége, mérhetetlen erkölcsi ereje."

Közben a magyar írók s Rákosiék már szinte öltre mentek. Április elején egy pártgyűlésen Lukácsy Sándor Rákosit „Judás”-nak nevezte, megtorlársképp kizárták a pártból. Hágy Gyula májusban „Az emberi méltóság diadala”-ként ünnepelte a szovjet pártkongresszust, helyesebben Sztálin s módszerei elítélését. Tardos Tibor bátor cikkek sorozatában támadta a párt politikáját, a fiatal értelmiség Nyugatra engedését követelte s a lázadó lengyel költőt, Wazykot idézte.

Június végén a Petőfi-körben tumultuózus vita zajlott le. Az írók részéről a főszónok Déry Tibor volt. Lényegileg ezeket mondta: Volt egy korszak, amely az emberi szabadság leigázását hajtotta végre. Darvas József a közoktatás, Horváth Márton a sajtó, Révai József a gondolat és szellem feletti terroruralmat vezetette be. Ezek még mindig itt díszlegnek (ott ültek a közönség soraiban!). Ők azonban minden elveteműtségük mellett is bizonyos értelmi színvonalat képviseltek. Arra vigyázzunk, hogy sánta versenylovak helyett ne sánta szamarak következzenek. Rossz arra gondolni, kik jönnének a helyükbe! Olyanok, akik pókhasú és hájfejű vezérük hátizmának ringását is figyelik, hogy kegyes parancsait teljesíthessék. Tardos Tibor azt fejtegette, hogy a Horthy-korszak sajtója színvonal, erkölcsi bátorság dolgában különb volt, mint a mostani; Petőfiék száz éve kivívták a sajtószabadságot, de mi lenne a sorsa Petőfinek, ha ezt ma kísérelné meg!

A Petőfi-köri vita s egy írószövetségi ülés után, melyen az írók és költők hosszú sora foglalt állást a nagyobb szabadság mellett, Rákosiék elérkezettnek látták az időt az írók ellenállásának a felszámolására, annál is inkább, miután egyre világosabban kitűnt, hogy az írók Nagy Imre visszahozatalában látják követeléseik teljesülésének biztosítékát. Rákosi június 30-án Központi Vezetőségi határozatban íteltette el Déry s Tardos Petőfi-köri beszédeit, melyek „oly messze mentek, hogy a párt s a munkásosztály vezető szerepét tagadták s burzsoá és ellenforradalmi nézeteket hirdettek."

A Rákosi-ellenes hangulat azonban az egész országban s a párt minden rétegében oly mértékben nőtt, hogy július közepén például egy ÁVO-s tiszti gyűlésen vonták nyíltan felelősségre az egykor rettegett diktátort. Rákosi ezután egy végső lépésre szánta magát s az ellenzék vezetőit — elsősorban az írókat — le akarta tartóztatni. Azonban legközelebbi hívei sem támogatták ebben. Ekkor már Moszkvában is elejtették Rákosit. Így a puccs nem sikerült. Mikor Mikoján Budapesten át Titóhoz repült, Gerőt tette Rákosi helyébe, hogy Rákosi fejét magával vihesse Belgrádba.

Az új rezsím csak halvány mása volt az előzőnek, s így az írók, akik Rákosit sem respektálták, egyre nyíltabban bíralták az állapotokat, főleg Déry, Benjámin, Illyés, Zelk, Kónya, Tamási Lajos, Losonczy Géza és még sokan. Az egyik írószövetségi pártgyűlésen 54 felszólalás hangzott el és ezek közt kettő volt, aki a rezsím mellett nyilatkozott. Az Írószövetség szeptemberi kongresszusa előtt Hágy Gyula szinte példátlan nyíltsággal „teljes szabadságot” kívánt mindenkinek:

„Az írónak is, mint bárki másnak, minden korlátozás nélkül szabad legyen: megmondani az igazságot; kritizálni akárkit és akármit; hinni isten mindenhatóságában; istent tagadni; igazságtalannak találni, amit hivatalosan még igazságosnak mondanak; nem szeretni egyes vezetőket; az emberiségért síkraszállni ott is, ahol kevésbé érzékeny lelkek nem vesznek észre embertelenséget..."

Tavasza óta az *Irodalmi Újság*, melynek előbb Enczi Endre, majd Hámos György volt a felelős szerkesztője, az egész ország legolvasottabb újsága lett. Pillanatok alatt szétkapkodták. Újságárosoknak magas felárat fizettek érte, a parasztok többórás gyalogutakat tettek a városba, hogy megvehessek. A költők és írók elérték azt, amit a párt mindig szeretett volna: az egész nép olvasta őket! A különbség csak az volt, hogy a költők és írók egészen mást írtak, mint amit a párt kívánt.

Az íróházadás teljes győzelme szeptemberben következett be. Szeptember 17-18-án zajlott le az Írószövetség kongresszusa. Veres Péter megnyitó beszéde után egymást követték a legkiválóbb kommunista írók bátorhangú felszólalásai a párt politikája ellen. Tagadták, hogy valaha is önkritikát gyakoroltak volna, követelték Déry és Tardos rehabilitálását — a többiek pártbüntetésének az eltörlése közben megtörtént! — s megfogadták, hogy ezentúl csak az igazságot fogják szolgálni.

Zelk Zoltán fogalmazta meg talán a legtisztábban törekvéseiket:

„Miért is harcoltunk? Harcoltunk mesterségünkért, az írásért, az igazmondásért s többek között azért, ami be is teljesedett: a folyóiratokban és a könyvkiadásban is ott láthatjuk azokat az írókat, akik nélkül nincs mai magyar irodalom: Németh Lászlót, Kassák Lajost, Kodolányi Jánost, Weöres Sándort, Pilinszki Jánost és a többieket, akikkel szemben — hadd mondjam ki végre — nekem is van lelkiismeretfurdalásom. Nem és nem, nem adok fel semmit elveimből, abból a meggyőződésemből, ami ifjúkoromban a munkásmozgalomba vitt. Ma már tudom, hogy akkor adtam fel ezeket az elveket, ifjúkorom tiszta hitét, amikor elhittem én is, hogy emberség nélkül, moralitás nélkül és nemzeti értékek kirekesztésével is lehet igaz ügyet szolgálni. Ma már tudom, hogy nem lehet."

Képes Géza titkár „Két év munkájáról” számolt be az Írószövetségben, nyíltan feltárva a kormányzattal való ellentéteket. Aczél Tamás a Nagy Imre-ügy tisztázását sürgette. Szerinte nem Nagy Imrének, hanem elsősorban azoknak kell önkritikát gyakorolniuk, akik a „hajsztát ellene folytatták és vezették".

Végül megválasztották az új vezetőséget. A választás titkos szavazással történt s ez volt az első demokratikus választás Magyarországon 1945 (illetve 1947) óta! Veres Pétert újra elnökké választották, alelnök Háy Gyula és Tamási Áron lett, Erdei Sándor pedig főtitkár. Tehát a vezetőség két parasztpártiból, egy nemkommunistából s Háyból, a kommunista lázadóból állt! Az elnökségbe pedig beválasztották a nem-kommunisták közül Németh Lászlót, Szabó Lőrincet, Illyés Gyulát, Jankovich Ferencet, a Recskről szabadult Ignótus Pált, továbbá Tersánszky Józsi Jenőt, Szabó Pált, a volt szociáldemokrata Kassákot és Fodor Józsefet, a kommunista párttagok közül pedig a lázadókat! Éspedig Benjámin Lászlót, Déry Tibort, Képes Gézát, Kónya Lajost, Kuczka Pétert, Simon Istvánt, Tamási Lajost, Zelk Zoltánt. Továbbá négy politikailag szintelenebb író: Örkény Istvánt, Karinthy Ferencet, Juhász Ferencet és Kolozsvári Grandpierre Emilt.

A kormány számára a közgyűlés nagy kudarcnak számított. Közvetlenül előtte megkísérelte az írók lecsendesítését. A *Szabad Nép* a közgyűlés előestéjén hírül adta, hogy eltörölték a lázadó írók legtöbbjének a pártbüntetését. Az első ülések után azonban világos volt, hogy az írók nem adják fel a harcot. A *Szabad Nép* ismét támadásba ment át. Közben a közgyűlésen történekről se a sajtó, se a rádió nem közölt hü tudósításokat. Szeptember 22-én az *Irodalmi Ujság*, dacolva a cenzúrával, a közgyűlés anyagát *in extenso* közzétette.

Pár nappal később az Írószövetség további lépéseket tett. Benjámin s Kónyát bízta meg a *Csillag* szerkesztésével s az 1955-ben leváltott Hámos Györgyre bízta az *Irodalmi Ujság* főszerkesztői tisztségét, az eddigi főszerkesztőt, a moszkovita Illés Bélát pedig eltávolította. Eredetileg Enczire akarták bízni a szerkesztést, ő azonban úgy találta lojálisnak és politikailag fontosnak, hogy a leváltásra válaszképpen újra Hámost bízzák meg. Az új szerkesztőbizottság az egységfront szellemében született meg. Névsora: Enczi Endre, Erdei Sándor, Hámos György, Németh László, Örkény István, Tamási Lajos, Zelk Zoltán.

Mielőtt a rezsim újabb akcióra gondolhatott volna, ismét drámai események következtek. Rajk László rehabilitálása óta Rákosi összes ellenfelei a Rajk elleni nyíltan bevallott justice-mord-ot használták fegyverül. Mintha a közismert bolsevista taktika (amit egyébként Rajk is nyíltan hangoztatott) az összes erők összefogásáról a pillanatnyi ellenfél ellen most visszafelé kezdett volna működni: a Rajk ellen elkövetett igazságtalanság Rákosi ellen s Rajk mellé állította utóbbinak számos volt ellenfelét is. A Rajk-ügy így valóságos tömegmozgalommá — hogy ne mondjuk: tömeghisztériává — fejlődött, melynek két legfőbb mozzanata Rajkné Petőfi-körbeli tetemrehívása és az október 6-i Rajk-temetés volt.

A lázadó írók számára is ilyen szimbólum volt a Rajk-ügy. Valójában azonban több volt annál. A Rákosi által kivégeztetett, vagy haláltáborokba küldött, de életbenmaradt s kiszabadult rajkisták s egyéb kommunisták a párt íróiban s költőiben a maradék hitet is megingatták a rendszerben.

A Rajk-temetéstől kezdve az események most már rohamosan követték egymást. Egy hét múlva Nagy Imrét visszavették a pártba, anélkül hogy a feltételül szabott önkritikát elvégezte volna, majd visszaadták egyetemi tanári pozícióját s akadémiai tagságát. Megkezdődött a diákságnak a szervezkedése nemcsak Budapesten, hanem Szegeden és Debrecenben is.

Az Írószövetség pártservezetének vezetősége október 17-én határozatot hozott s abban pártkongresszus összehívását követelte, hogy az demokratikus úton új pártvezetőséget válasszon.

Így következett el október 23-a. A forradalomban mindenütt ott voltak az írók, akik harcuk betetőzését látták az eseményekben, írásaikat a rádió közvetítette, nyilatkozataikat a magyar s külföldi sajtó közölte. Az *Irodalmi Ujság* forradalmi, november 2-i száma pedig örök emléket állított a magyar forradalomnak az egész világon: a Petőfi, Illyés, Déry, Németh László, Pálóczi Horváth, Szabó Lőrinc, Füst Milán, Kónya, Kassák, Hubay Miklós, Szász Imre, Bárány Tamás, Tamási Lajos, Fodor József, Benjámin László, Tamási Áron, Jobbágy Károly, és Dallos Sándor írásait tartalmazó számot a világ összes fontosabb nyelveire lefordították, illetve készülnek lefordítani.

Az írók a forradalom vérbefojtása után is folytatták a harcot! A szovjet támadás éjszakáján rádión át szólították fel a nyugati írókat és értelmiségieket az azonnali segítségre. November 7-én egy újabb segélykiáltást sugárzott az egyik utolsó felkelő rádió, névszerint megnevezve a leghíresebb írókat, cselekvést követelve tőlük. November 22-én az Írószövetség küldöttsége a szovjet parancsnokságon tiltakozott a deportálás ellen.

December elején 110, a magyar életben fontos szerepet játszó személyiség nyilatkozatot irt alá s tett közzé, köztük Kodály Zoltán, Ferencsik János, Veres Péter, Háy Gyula, Ignótus Pál, Németh László, Déry Tibor, Képes Géza, stb. Egy svájci lapközlemény így foglalta össze a nyilatkozat szövegét:

Mi, Magyarország értelmiségi dolgozói, régi őseinkhez méltóak akarunk maradni és egyetértünk a magyar szabadságharc hőseivel. Magunkra vállaljuk szavaink összes következményeit: letartóztatást, deportálást és, ha kell, a halált. Ünnepelesen tiltakozunk: ne deportáljátok férfiainkat, fiataljainkat. Követeljük, hogy engedjétek szabadon azokat, akiket már elhurcoltak. Azonosítjuk magunkat a vádakkal: mi is harcosok vagyunk Magyarország szabadságáért és függetlenségéért. Egy szabad és erős Magyarországgal a Szovjetunió jó szomszédi kapcsolatban élhetne, egy megszállt és leigázott Magyarországgal azonban sohasem. Mi nem akarjuk a régi szociális rendszer helyreállítását. Van annyi erőnk, hogy megvédjük a parasztok és munkások rendszerét. Velük és értük akarunk a jövőben élni.

December 22-én egy újabb kiáltvány született meg „Gond és hitvallás” címmel, (minden bizonnyal Tamási Áron írta), melyet december 28-án az Írószövetség szinte egyhangúan szavazott meg. A jelenlevő 250 író közül 237 szavazott igennel, 6 nemmel s 7 tartózkodott a szavazástól.

A Kádár-féle bábkormány rövidesen megkezdte az írók ellen a megtorlást. 1957, január 17-én felfüggesztette a Magyar Írók Szövetségének a működését, pár hónappal később pedig végleg betiltotta. Számos író letartóztatott, köztük az íróház vezetőit, Háty Gyulát, Zelk Zoltánt, Tardos Tibort, majd később Déry Tibort is.

Azóta a magyar írók legjobbjai hallgatással tiltakoznak a forradalom vérbefojtása s az azt követő terroruralom ellen, többen pedig elmenekültek.

*

Jelen antológiánkban megkíséreltük összegyűjteni a magyar írók forradalmi mozgalmának legjelentősebb dokumentumait. A fontos elvi megnyilatkozásokat nem hagyhattuk el, de legtöbb szemelvényünk mégis írói — elsősorban költői — alkotás.

A költeményeket nem annyira irodalmi értékük, mint inkább forradalmi jelentőségük s hatásuk alapján válogattuk ki.* Mégis: minél őszintébben nyilatkozik meg a forradalmi szellem, minél szárnyalóbban tesznek hitet a költők az igazság, a szabadság s a magyarság gondolata mellett, annál magasabb művészi fokon szólnak meg ezek az alkotások.

Nem feladatunk az egyes költemények irodalmi elemzése, annyit azonban megállapíthatunk, hogy az író-forradalom olyan remekműveket is teremtett, amelyek mindig a magyar irodalom kiemelkedő alkotásai közé fognak tartozni.

Az antológiában szerepelnek élő nagyjaink közül mindazok, akiknek ilyen tárgyú írásai megjelenhettek, mint Illyés Gyula és Tamási Áron. A kommunista írók kb. a felét alkotják az antológiában szereplő 28 írónak — részben mert nekik volt a legnagyobb szabadságuk a szólásra, részben mert nekik volt a legtöbb jóvátennivalójuk, részben pedig, mert ők érezték legerősebben a csalódást és a megcsalást.

Ők a rendszer támaszainak számítottak, sokuk a rendszer neveltje volt. Legtöbbjüknek sötét volt a múltja. Aczél Sztálin-díjat kapott, Méray az amerikai baktérium-háborúról terjesztett hazugságokat, Benjámint — sok mással együtt — Sztálint és Rákosit istenítette, s talán csak Déry Tibor volt az, akit Révaiék kezdettől fogva „deviacionistának” tekintettek.

Kónya Lajos művei s Benjámint „Igy vagyunk” c. költeménye mutatja, milyen hosszú utat tettek meg e csoport legjobbjai, s tegyük hozzá, minden jelentős kommunista költőnk. Méltatlanok lennének hitünkhöz, ha nem fogadnák el bűnbánatukat.

Ők azonban nemcsak múltjukat tagadták meg, miközben kockára tették szabadságukat, sőt életüket. Nyíltan állást foglaltak a szabadság és igazság gondolata mellett is. Bár továbbra is kommunistáknak tekintették magukat, felfogásuk közelebb áll a demokráciához, mint a szovjetmintájú kommunizmushoz. Elég ehhez Háty Gyula cikkeit elolvasni.

A magyar írók — s köztük a kommunista írók — lázadásánál talán világtörténelmi jelentősége van. A bolsevizmus itt bukott meg első ízben ideológiai téren. A magyar kommunista szellemi vezetők letehetősebbjei — köztük a nemzetközi kommunizmus legjelentősebb filozófusa, Lukács György — a magyar népi forradalom előkészítői voltak. S ha nem is egy véres forradalomban látták irodalmi harcaik idején a megoldást, a szovjet-kommunizmust éppúgy elutasították, mint az egész magyar nép. És ez október óta az egész világ előtt nyilvánvalóvá vált! Különösen tanulságos lehet a kommunizmust még nem ismerő vagy félreismerő népek számára azoknak a fiatal költőknek a Saulusból Paulus-szá változása, akiket a párt nevelt s akik „a hűség és hála énekét” zengtek nem is olyan régen. De mert emberek s költők voltak, egy embertelen rendszer minden gázságát felismerték s világgá kiáltották. Az ő személyes sorsuk, vergődésük, bűnbánatuk s az ennek nyomán megszületett költemények, meg kell hogy győzzenek minden tisztességes embert, aki még hisz a bolsevizmusban.

Nagy művészi alkotások háttérben mindig mély meggyőződések és nagy élmények vannak. Az írói forradalom a szabadságért harcoló magyar nép hitét és érzelmeit juttatta művészi formában kifejezésre. A művészi megnyilatkozás tökéletessége és szépsége hosszú évszázadokon át tanusítani fogja a magyar forradalom hitének mélységét s meggyőződésének hevét.

A magyar költők forradalmának e művészi dokumentumai nagyrészt hozzáférhetetlenek a külföldön élő magyarság számára. Ezért tartottuk fontosnak e gyűjtemény közrebocsajátását.

Ezúton fejezzük ki köszönetünket mindazoknak, akiket elérhettünk, amiért szívesek voltak írásaik közléséhez hozzájárulni, valamint Landy Ödönnek, aki szakszerű tanácsokkal segítette s technikailag előkészítette e kötet kiadását.

Washington, 1957, május.

Csicsery-Rónay István

[A kötet megrendelhető: OCCIDENTAL PRESS, H-1053 Budapest, Szép u. 5. III. em. 2.]

* Ezért közöljük őket megjelenésük — és nem megírásuk — sorrendjében.

ÍGY ÍRTUNK MI

~ Válogatás a XX. századi nyugati magyar emigráció sajtójából ~

A HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR és a MIKES INTERNATIONAL közös szervezésében 2006. szeptember 21-24. között kerül megrendezésre a 47. Tanulmányi Napok konferencia, amelynek témája: **MAGYAR KULTÚRA I. — MAGYAR IRODALOM WORLD-WIDE.** – *Három pólus: Magyarország, Utódállamok, Nyugat.* A Mikes történetében az irodalomnak mindig kitüntetett szerep jutott. Ezt bemutatandó, rovatunk jelenlegi számában válogatást nyújtunk a Hollandiai Mikes Kelemen Kör hagyományos könyvkiadási keretében megjelent, e témájú írásokból. — *Mikes International Szerk.*

NYUGATI MAGYAR IRODALOM

Hollandiai Mikes Kelemen Kör
Amszterdam, 1976.

KIBÉDI VARGA, Áron : Nyugati magyar irodalom

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1975-ös tanulmányi napjainak megnyitása

Különösen nehéz feladat az idei tanulmányi napokat megnyitni; valószínűleg éppen azért, mert a téma és a meghirdetett előadások feltűnően egységesek. Tematikailag a tavalyelőtti, az avant-garde problémájának szentelt konferenciánk mellett éppen az idei, szám szerint tizenötödik konferenciánk a legegységesebb: mindegyik előadás a nyugati magyar irodalom egy-egy aspektusát taglalja.

Hogy barátaink, meghívott előadóink pontosan miről fognak beszélni, nem tudhatom, de nem lenne ildomos, ha én, aki a « házigazdák » közé tartozom, tőlük lopnék babérokat, vennék el ötleteket, így tehát arra szorítkozom, hogy röviden elmondom: mi vezette a Hollandiai Mikes Kelemen Kört akkor, amikor a nyugati magyar irodalmat tette meg az idei tanulmányi napok központi témájának — és egyúttal felvázolom azokat a kérdéseket, amelyeket szerintünk ennek a témának a keretében jó lenne megvitatni.

Vitathatatlan tény, hogy a magyar irodalom egy egészet képez. Egy egészet, mert egy nyelv szüli és hordja, egy és ugyanazon nyelvi kultúra hagyományaiból, gyökereiből táplálkozik. Egy a nyelve miatt és egy a múltja miatt: fontos hozzátenni ezt a második tényező. A sepsiszentgyörgyi, kaposvári, párizsi és montreali magyar író nemcsak ugyanazt a nyelvet használja, hanem mindegyik a maga módján, de *ugyanazzal* a múlttal, Balassával, Petőfivel, József Attilával él. A modern irodalomtudomány egyik jelentős felismerése, hogy az irodalom nemcsak a valóságból és a választott vagy adott nyelv sajátjaiból meríti ihletését: egyik fő forrása a már meglévő irodalom. Irodalom szül irodalmat és a meglévő koordinátarendszer szabja meg az új mű helyét, illetve minden új mű módosítja a már meglévő koordinátarendszert. De ez a rendszer nagyjából egyforma Sepsiszentgyörgyön és Montrealban.

Nem tagadjuk tehát a magyar irodalom egységét azzal, hogy tanulmányi napokat szentelünk a nyugati magyar irodalomnak. Mert az egység mellett van különbség is, az említett koordinátarendszer mellett van egy másik is, melyen éppen a különbségeket, az eltéréseket lehet mérni.

Kántor Lajos kolozsvári irodalomtörténész mondotta egyszer itt Hollandiában: a magyar irodalom egysége — tizenkilencedik századi mítosz! Lehet, hogy egyesek meghökkenítő « boutade »-nak minősítik ezt a kijelentést, de mégis érdemes elgondolkozni rajta. Hiszen magyar irodalmat nemcsak Magyarországon írnak, adnak ki, ítélnek meg és olvasnak, hanem Kolozsvárt is, Újvidéken is, Pozsonyban is, Münchenben-Párizsban-Londonban is. Más irodalom is van hasonló helyzetben: német irodalom is van Németországon, angol is Anglián kívül, a legjobb párhuzam azonban — természetesen csak az irodalmi, sajnos nem a politikai szinten — a francia irodalommal vonható meg: ott Párizs a vitathatatlan központ, de van belga, svájci, kanadai, arab, afrikai néger és haiti francia irodalom is, és a franciaországi franciák kezdik felismerni ennek jelentőségét. Magyarország csak a romániai magyar irodalom iránt tanúsít komolyabb érdeklődést — a folyóiratok rendszeresen ismertetik néhány év óta a Romániában megjelenő magyar könyveket — de a viszony még itt sem

problémamentes. A francia párhuzamot még mindig lehet folytatni: nemrég kanadai francia írókkal találkoztam, akik úgy beszéltek nekem Párizsról, mint erdélyi magyar írók szoktak Budapestről!

Mindezt csak azért mondtam el, hogy felhívjam a figyelmet arra a tényre, hogy a romániai és a jugoszláviai magyar irodalom hovatovább önálló, « Budapest » nélkül is létező irodalomnak tekinti magát; a tanulmányi napokat tehát azért rendeztük meg, hogy minden előítélet vagy hátsó gondolat nélkül, józanul feltegyük és megvizsgáljuk a kérdést: van-e sajátosan *nyugati* magyar irodalom?

Az előbb a közös vonásokról, a magyar nyelv és az irodalmi hagyományok koordinátarendszeréről beszéltem. A másik koordinátarendszer: a környezet. Itt már komoly különbséget tapasztalhatnak a szomszédállamok magyar irodalma és a nyugati magyar irodalom között. A szomszéd államokban a közönség, a háttér, a történelmi hagyományok jórésze magyar, Nyugaton viszont a magyar háttér teljesen hiányzik. A nyugati magyar irodalom nemcsak részben, hanem teljesen egy idegen nyelvű és idegen kulturális hagyományokra épült társadalmi közegben kénytelen élni.

A környezet nemcsak tény, hanem feladat is. Felmerül a *kettős kötődés* problémája, melyről a Magyarországon kívüli magyar irodalommal kapcsolatban már sokszor szó esett. A kettős kötődés mindenütt fennáll, de a két kötődés egymáshoz való viszonya más Újvidéken és más Londonban. Kiseb-e a második kötődés Nyugaton? vagy csak absztraktabb és szabadabb, laza de erős?

A magyar irodalom mindig a Nyugat felé tekintett, a magyar írók megjárták, figyelték, tanulták a Nyugatot, de ezt otthoni magyar szemmel tették, olyan akarattal és gondolatokkal, amelyeket a magyar valóság formált. 1945 és főleg 1956 óta viszont létezik egy olyan magyar írófajta is — külön « species », először a történelemben—amely szerves része a Nyugatnak. Ahogy Cs. Szabó László mondta már 1960-ban a trysili konferencián: « a magyar író a nyugati valóságban, annak kritikus lemérése közben, ábrándok és torzulás nélkül, hazafelé tekintve, megteremti a maga világát. » Lehet, hogy ez történelmileg egyedülálló jelenség: felszívni mindent, amit a környezet nyújt, olyasmit is, amit otthon a nézőpont, a politika, a közérköles vagy a közvélemény miatt az író sohasem szívhatott volna fel, — és mindezt továbbadni, de nem a környezet nyelvén. Elméletileg egy olyan közvetítésnek, világirodalmi ozmózisnak lehetnének tanúai, amire példa még nem volt.

A kettős kötődés azt is magában foglalja, amit Szabó Zoltán egy régebbi összejövételünkön a *lépéstartás* fogalmával jelölt meg. Lépestartás a többi, és főleg a magyarországi magyar irodalommal — nehéz, igényes feladat. De mit jelent konkrétan? Bizonyára azt, hogy nem szakadhatunk el büntetlenül a magyar valóságtól; író számára ezenkívül még éppen azt is, hogy nem állhat meg sem hangvételen, sem témaválasztásban Petőfinél vagy József Attilánál.

*

Eddig főleg olyan kérdéseket érintettem, melyek középpontjában az író áll, — de egy élő irodalomnak három elengedhetetlen tényezője van: az író, a kiadó-szerkesztő és az olvasó. A legnehezebb dolog a mi helyzetünkben az olvasóról beszélni. A nyugati magyar irodalom olvasója létezik, de — megfoghatatlan, gyakran elérhetetlen. Helyzete a hatvanas évek óta egyre nehezebb, hiszen hazajár, és — még ha nem is jár haza — könnyebben jut hozzá a hazai, mint a nyugati magyar irodalomhoz; a nyugati magyar olvasó könnyebben megismerheti Csoóri Sándor vagy Tandori Dezső, mint Papp Tibor vagy Vitéz György nevét. A nyugati magyar irodalom egészséges funkcionálását az olvasó nem tudja kellőképpen támogatni — és erről többnyire nem is tehet!

Hosszabban lehet, hosszabban szeretnék elidőzni a kiadók-szerkesztők létfontosságú szerepénél. Nélkülük az alkotó nem jut el a közönséghez — de hadd fűzzek hozzá ehhez a fontos kérdéshez még valamit: ellentétben a közhiedelemmel, nemcsak irodalom szül folyóiratot, hanem a jó folyóirat is szül irodalmat és irodalmi életet. Az asztalfőirodalom sok esetben mítosz — tisztelet a kivételnek! — a jó folyóirat viszont minden alkotó számára serkentés, kihívás.

Nagyon sajnáljuk, hogy ideai tanulmányi napjainkon több jelentős nyugati magyar irodalmi folyóirat (Katolikus Szemle, Irodalmi Ujság, Új Látóhatár) nem vesz részt. Annál is inkább, mert külön meg akartunk emlékezni az Új Látóhatár-ról, fennállásának 25-ik évében. Hősies tett volt 25 évvel ezelőtt a lapot megindítani, nehéz körülmények között folyt egy maroknyi áldozatkész ember munkája. Az Új Látóhatár a rendszeresen felbukkanó nehézségeket, melyek néha már a lap létét fenyegették, sikeresen legyőzte és a nyugati magyar értelmiségnek sokáig egyetlen fóruma volt. Távolartotta magát kicsinyes emigráns torzsalkodásoktól, ehelyett reprezentativitásra törekedett, arra, hogy bemutassa előítélet nélkül az igazi értékeket. 1956 után az Új Látóhatár már nem egyedül állt a porondon, de a konkurrencia voltaképpen üdvös volt: a lap profilja mintha világosabbá is vált volna ezáltal. Az Új Látóhatár nélkül szürkébb lenne a nyugati magyar irodalom, mindnyájunk őszinte kívánsága, hogy még sokáig be tudja tölteni hézagpótló szerepét.

Nem pátosz és nem véletlen, hogy hézagpótlót mondtam. Az az érzésem ugyanis, hogy a nyugati magyar irodalmi életben is érvényesülnek a munkamegosztás és a piac könyörtelen törvényei. Csak olyan folyóirat maradhat meg, amelynek az irodalmi élet egészében sajátos, más folyóirat által be nem töltött szerepe van. Nem véletlen, hogy mind a négy nyugati magyar folyóirat más-más területen mozog. Funkciójuk egymással éppen azért ellentétes, hogy kiegészíthessék egymást. Ebben az összefüggésben már egészen világos, hogy mi ezeknek a folyóiratoknak a szerepvállalása az összmagyar kulturális életben:

korrekció a más és más téren jelentkező, a mi nyugati szemünkben — és talán nemcsak a mi szemünkben — torzulásnak tűnő otthoni fejleményekkel szemben. Az Új Látóhatár a politikai korrekciót tartja elsődleges feladatának, míg a Magyar Műhely az esztétikai-irodalomszemléleti korrekciót tűzte ki céljául.

Egy hazai kritikus egyszer a « hamburgi mérce » hasonlatát említette, amikor a nyugati magyar irodalmi folyóiratok szerepe került szóba. A birkózók hivatalos ranglistáját anyagi, és egyéb sporton kívüli okok befolyásolhatják; évente egyszer viszont a birkózók állítólag összeülnek Hamburgban, hogy minden más meggondolást félretéve felállítsák a valódi ranglistát. Ez a hamburgi mérce. Ez a nyugati magyar folyóiratok, ez a nyugati magyar irodalom szerepe. Elszakadtunk Magyarországtól: nincs közönség, ez a büntetés — de nincs protokoll sem, ez a jutalom.

A nyugati magyar irodalom pontos felméréséhez természetesen irodalomtörténeti és irodalomszociológiai kutatásokra lenne szükség. Érdemes lenne például megvizsgálni a periodizáció lehetőségét (1945-56, stb.), összehasonlítani régebbi és újabb nyugati magyar antológiák tematikáját, megállapítani régebbi és már eltűnt folyóiratok (Új Magyar Út, Jöjjetek, stb.) jelentőségét. Erre a munkára azonban most nem vállalkozhatunk. Az idei tanulmányi napok célja, hogy számbavegyük a nyugati magyar irodalom eredményeit és hiányosságait. Ehhez pedig az kell, hogy legyőzzük kisebbségi érzéseinket, sértődöttségeinket. Pozitív szerepet csak úgy tölthetünk be, ha tudatosítjuk magunkban saját értékeinket, és nem úgy tekintjük magunkat, mint a magyarországi magyar kultúra sajnálatos módon kirekesztett és pusztulásra ítélt függvényét. Az összmagyar kultúra egyenjogú része csak akkor lehetünk, ha nemcsak kapunk, hanem adunk is, ha ez a kultúra nemcsak minket formál, hanem mi is arra törekszünk, hogy formáljuk, korrigáljuk azt a magyar kultúrát, amelynek akarva is és akaratlanul is részesei vagyunk.

NYUGATI MAGYAR IRODALOM

Hollandiai Mikes Kelemen Kör
 Amszterdam, 1976.

CS. SZABÓ, László : Még vagyunk¹

Weöres Sándort nem a Mikesen akarom hallani. Hanem Londonban: angolul, Amszterdamban: hollandul. Itt tőle az elmulasztott lehetőséget szerettem volna számonkérni: miért nem szólaltatják meg Kibédi Varga Sándort, Cs. Szabó Lászlót, Hanák Tibort, Határ Győzőt, Kemenes Géfin Lászlót, Sipos Gyulát Budapesten: magyarul.

Könyvek, kötetek, folyóiratok. Közöny. Lusta lapítás. Lehetőségek.

Siklós István a hollandiai Mikes Kelemen Kör 1974-es találkozásán.

Az első, egészében olvasható magyar prózai mű egy török-örmény faluban készült. Ahol kevés magyar volt. Ezek egymásnak már a szagát se bírták. A használható magyar próza, a kor egyik francia műfajában, s ennek a hajlékonyságával: Rodostóban került papírra.

Mikes leveleiből az első 1717-ben íródott. Az utolsók az 1750-es években. Ez a jó prózairásra vezérlő mű 1794-ben vált hozzáférhetővé. Úgy-ahogy: a szombathelyi Kultúr kiadással. Majdnem fél százados késsedelemmel kezdett csak hatni a magyar országban. E késsedelem, a megjelenése, a « Levelek » értékét nem csökkentette. De az, hogy Mikesnek néjének irt leveleit nem volt hova küldenie: további fél századdal késleltette a használható magyar prózai közlésmód fejlődését. A magyar országban.

Ennek a közműveltség, az összes tudományok, az irodalomfejlődés, s a társadalom — továbbá a politika is — jelentős kárát látta.

Szabó Zoltán: Hungarica Varietas (Új Látóhatár, 1974. 2 sz.)

MONDANIVALÓM részben arról szól, hogy Magyarország millenárius távlatban is gyökeres, visszavonhatatlan átváltozása, a roppant történelmi csuszamlás után harminc évvel, 1975-ben hogyan áll a külföldi magyar irodalom, részben arról, hogy van-e viszonya s ha van, milyen a hazaival.

Még vagyunk. Kialakult hagyomány inkább csak alumínium, semmint acél vázában, nagyrészt megszabadulva tobzódó műkedvelők sáskahadától, igényesebb szinten, mint az eleinte csak türelmi próbának képzelt diaszpóra lét küszöbén, amikor vibráló ösfilmként, elmosódva kezdtek úgy-ahogy kirajzolódni egy elszigetelt kis irodalom körvonalai, eszméiben és szókészletében félig a múlt mankóján s látszólag közelebb a gyors kiapadáshoz, önkéntes felszámoláshoz és alig sajtó halálhoz, mint ma. Még egy nyomorult Petőfi kötet is hiányzott úszó és össze-összekoccanó szigeteinken. Könyvespolcot

¹ A hollandiai Mikes Kelemen Kör találkozásán, 1975 szeptember 12-én elhangzott előadás bővített, végleges szövege.

ácsolni kinek? Ha tengerentúlról kölcsönkaptuk Arany Jánost, meglepőbb öröm volt egy dollárcsekknél. A hazából nem kérhettünk, a hazával nem levelezhettünk akkor, kényeres pajtásainktól elbúcsúztunk magunkban. Nem tudtuk, mennyi időre. Egy évre, kettőre, ötre vagy Ūristen! — örökre?

De ha van irodalom, amely meg-megszakadva, számtalan nyelven mégis mindig újrakezdődik fagyos, idegen keltetőben, mert egy-egy balszerencsés népek történelmi fordulókön egyidejűleg különböző szögekből, többszörösen kell tisztázni sztéptett személyazonosságát, a külföldi nyúlványként kisarjadó irodalom az. Nem hasonmás, hanem elszakadt ifjabb testvér, egy pluralizált nemzeti irodalom vetülete kicsiben, néha nem is olyan kicsiben. Amely egyszerre hazai is, meg nem is az, kettős hűség mentőövével a derekán: hűséggel a langyosan jószándékú vagy egykedvűn türelmes befogadókhöz s hűséggel a hivatalos kitagadók mögött elterülő, meggyötört szülőföldhöz. A történelem egyik ismétlődő kegyetlensége, hogy forgószeleiben némelyik népet, rendszerint a gyöngét és kicsit többfajta, külsőleg elütő önazonosulásra szorítja: ez lettem én, túl a határon, ez lettél te, a határon belül, noha a politika mesterséges, rossz szigetelésén keresztül folyton elárulja a villamos magasfeszültség, hogy geológiai földcsuszamlással mérhető változások ellenére sem lankad az összetartozási érzés. Különös lélektani képlet: én ilyen lettem, te meg olyan, *tehát* mégis egyek vagyunk. Szétszórt nép hasadásos személyisége a maga forgó fókuszában olykor Picasso egyidejű frontális és profil arcképeire emlékeztet, annál inkább, mert a szorongó küzdelem szilárd belső súlypontért, a megtámadhatatlan identitásért amúgyis e második század-fél fő ingerközpontja s immár nemcsak diaszpórákba vetett népekre, hanem olyan valaha uralkodó nemzetekre is jellemző, amelyek egy jó félszázad előtt isteni dicsőség és határtalan hivatástudat mágnesez hatalmi terében keringtek, tucatnyi bolygóikkal.

Ezt az elhomályosuló *vagy* széttűzött személyiséget legjobban az irodalomból deríthetjük ki; hazai és külföldi szövegek, ezúttal magyar szövegek egyenrangú megbecsülése árán. Amelyik nép gyors beolvadás mellett szavaz magában, olykor milliósámmra, rögtön le is mond önálló irodalomról. Mint a délamerikai olaszok.

SZEMÉLYES emlék földézésével kezdem, a bibliai vízözön előtről, olyan réginék tűnik. Kezdő menekült voltam Rómában, kábult, ráérő, pénztelen tanonc, bukdácsoló. Ekkor történt — s a históriát röviden elmondtam a Római muzeumban is —, hogy egy lyukas délelőtt betértem egy szép és okos fiatalasszonnyal a Keats-Shelley múzeumba, az operadiszletnek is szertelen Spanyol Lépcső, e barokk vallásos látomás alsó sarkán. Ott halt meg baráti ápolója, Severn, a festő karjában Keats; a lakás ma nemzetközi zárandokhely, ereklyegyűjtemény s a két költőre vonatkozó könyvtár. Rajtuk kívül nem volt más látogató. A könyvtárosnő, egyúttal múzeumőr fölfigyelt a halk, idegen beszédre, megszólított s amikor kiderült amúgyis gyanított nemzetiségünk, arra kért, segítsen katalogizálni asztalán, egy friss könyvoszlopban azt a megbújó s érthetetlen magyar könyvet, amely nemrég érkezett ajándékba egy budapesti kiadótól. Mivel kikandikált egyik sarka, ráismertem Csillag Vera galambszürke borítólapjára s keresgélés helyett rögtön rámutattam. Eltaláltam, a Három költő volt. Lefordítottam a cédulázáshoz szükséges adatokat. Él a szerző? — kérdezte az angol nő. Nem volt oktalán kérdés abban az időben, haláltáborok és tömegtemetők alig oszladozó dögszagperemén. Él, nyugtattam meg. Ismeri? — firtatta fokozódó kíváncsisággal. Nem emlékszem pontosan, mi volt a válasz, úgy rémlik az, hogy most már ismeri ő is. Kért egy dedikációt, amikor felocsúdott.

A visszahatás volt meglepő. Noha felpezsdíthetett volna a vak véletlen hízelgő játéka, lesújtva fordultam ki a házból. Ácsorogtam a Via Babuino kirakatai előtt, szórakozottan nézegetve óangol bútorhamisítványokat és valódi Piranesi rommetszeteket; öngyűlölő, dúlt arc nézett vissza rám az üveglapokról, mintha torkomra pályáznék. Ez volt hát az utolsó ajánlósor, amit életedben leírtál. Hallod-e csúfondárosan csilingelő lélekarangodat az öblös déli harangbongásban? Akárhány évem marad is hátra — negyvennégy voltam —, meghalt az író, akkor pedig emberileg is élőhalott vagyok. Seholy egy folyóirat, könyvkiadó, tűzőrő kör a sivatagi látóhatáron, nevetségesen kevés a fejvesztett olvasó: futóhomok, amely évről évre, hónapról hónapra még mindig hazakészül, vissza az elhagyott házba, nagyapák csizmavakarójához, lelki menetszázadba kéredzkedve, láthatatlan poggyász a kezében. Amellett jobbra nem is szellemi cinkostársaim, hazámban sem ők olvastak Szombathelyen, Nyíregyházán, Sárospatakon, Pécsen, Szegeden, a Rózsadombon s a Damjanich utcában. Éltem negyvennégy évet. Meghaltam, hidd el, Via Babuino, meghaltam.

Az élet egyelőre huszonhat éve cáfolja a rémképet azon a nyájas koratavaszi délelőttön. Egy tucat könyv, többszáz esszé, félszáz elbeszélés, versek, az Angol Rádió kitüntető ragaszkodása a vérmes, öreg Toldinál is jóval öregebb íróhoz, olasz lovagi cím magyar írói érdemekért, címszó idegen nyelvű kézikönyvekben mind ellentmond annak a földönfutó élőhalottnak, aki legszívesebben öklével zúzta volna szét reménytelen arcát a kirakatüvegeken. Még vagyunk. Más kérdés, meddig. Mert a csüggedt, magányos, kezdő menekültnek *is* igaza volt. Fásult ironiával látom otthoni cikkek, tanulmányok, monográfiák s mindenféle felmérések tömegében, hogy még mindig citeráznak, képtelenek dönteni rólunk, felelősségáthárítás közben, kertelve egyik nap így, másnap úgy állnak velünk, velem, mert hogyan is lehetne csapdák közt szökdösve kibogozni ellentmondásainkat az ideológia veszélyeztetése nélkül, elkerülendő a három, négy, öt évre szóló büntető elnémitást s az áthelyezést Budapestről Kiskunmajsára, — miattunk! Hol az van, hogy meghaltam 1949-ben (mások 1956-ban) s még nem bukkantak jeltelen síromra, hol meg mégis vagyok, egyesek mérgére, mások vigaszára, olykor pimaszul és büntetlenül meghamisított szövegidézetek görbe tükrében s létezem külföldről postázott buzditó levelezőlapokon, hogy kitarás! mert akkor ők is kitaranak. A fenébe, egyebet se tehetek, mint kitarok, akár tetszik, akár nem. Hivatalosan *magyar* anyanyelvű idegenek vagyunk, elszakadva a hazai valóságtól, holott éppen a mi csekély mértékű, de tömény szellemi vérátömlesztésünkre

szorult rá az ország irodalma s ezt azok is sejtik, akik a pokolba kívánnak, levelezőlap nélkül. Még vagyunk s létünkhez a veszélytelen baráti palackpostát sem igényeljük, úgyis tudjuk, hogy senki sem írta vérevel az üzenetet. Ahhoz orosz szakadárnak kell lenni. Lelkiismereti óriásnak.

KINTI magyarok lassú, tartós beilleszkedése után háromféle magatartás alakult ki köztük a külföldi magyar irodalomról, férjnek, feleségnek szolgáló külön autóval a garázsban, perzsa szőnyeggel a padlón és ágy fölött, a falon.

Sommás ítélet az első. Föld nélküli fejedelmek ártalmatlan, eszelős játéka, magánmultság egy pirandelloi árny- és látszatvilágban, ne zavarjuk, minek rábeszélni másokat, fölösleges az olvasó toborzás, úgyis kihál. Ha nem az első nemzedék, a második bizonyosan beolvad a menedékadó kultúrába, a gyerekeknek Mici Mackó már *Winnie-the-Pooh*. Tyúkésszel is ki lehet számítani, hogy csakugyan így lesz, hogyne, kihálásra van ítélve, mondjuk egy félszázad alatt — mert egyelőre nincsenek közeli haláltünetei —, de e félszázadban talán századokra szólót alkothat. S amíg él, fókusz-javító hatása lehet a hazaiakra: megjavítja az írók arányérzékét s távolsági besugárzással kettős *demitizáló* gyógyítást végezhet fogékony agyakban. Demitizálja egyfelől a titkolt vagy nyílt kisebbségi érzéstől áthatott, egyoldalú Nyugat-bámulatot, amely főleg a múlt századi Reformkor óta tart s Ady nemzedékében majdnem gyerekes kultusszá hevült. De megfordítva, demitizálhatja másfelől a kihálással eljegyzett, árva magyar nép önsiratását is, ami meg tizennyolcadik századi hagyaték s Herder romantikus, szláv-barát történelemfilozófiájának a szándéktalan kártevése. Éppen nyugatról figyelmeztethetjük nyomtatékkal a magyarokat arra a csuda nagy szerencsénkre, hogy Esztergom bizony könnyen az akkor még Esztergomnál sokkal rangosabb Kijev sorsában osztozhatott volna: megülnek s végképp berendezkednek falai közt a tatárok.

Ha kihál a külföldi magyar irodalom, a befogadó kis vagy nagy, svéd vagy amerikai irodalom áhítattal vásárolt és falt anyagának kilentized része viszont körülbelül harminc évenként tökéletesen elavul, a mérleg két serpenyőjében tehát egyforma súly: egyikben a kihálás, másikban az elavulás lebegtetí vízszintesen a kiegyenlített karokat, önfeledten meg-meg szoktam említeni kora ifjúságom párizsi, berlini, bécsi, londoni, milánói bálványait a húszas évekből és tíz fiatal hallgatóm közül nyolc- kilenc mered rám üveges szemmel, értetlenül. Névtelen sírkeresztekről beszélek. A külföldi magyar irodalom is csak időszerűséget, mai olvasót igényel magának, mint a nyugati, a rostálást rábizza az utókorra s az a rostálás borzalmasan kíméletlen.

Kegyesebb a második magatartás. Szemforgatón elérzékenyül a küszködő, de magát meg nem adó, kapálódzó, de mindig a víz fölé bukkanó, hősies kis irodalomtól. «Mester, min dolgozik most?» és «mester, mikor olvashatjuk újabb könyvét?» és «mester, a munkabírása intelem s buzdítás mindnyájunknak». Mikor olvashatsz, fiacskám? Ha megveszed a könyvet, ha megveszi a barátod s a barátod barátja, legalább ötszázán, tehát ki lehet nyomtatni. Valamikor az ezerkilencszázhatvanas éveken történt, egyik tekintélyes nyugateurópai körünk találkozásán. Magyar könyvek voltak közszemlére s vásárlásra kirakva az előcsarnokban napokig, igen jó válogatás, hazai irodalmunk fertőzetlen java, vevő lettem volna akarmelyikre. De külföldi magyar könyv vagy folyóirat egy szál sem, még a résztvevő íróké sem, *non-person* gyanánt gyönyörködtünk honi barátaink jól kelő munkáiban, amelyek otthon persze még gyorsabban fogynak, néha negyvennyolc óra alatt elkelnek. Tapintatosan megkockáztattam a kérdést a vásár rendezőjénél, hogy miképp is állunk sajátmagunkkal, mi talán itt is ragályterjesztők vagyunk? Minket miért nem árulnak? «Laci bátyám», felelte katonásan, «ennek semmi elvi akadályja». Síromra szeretném vésetni, olyan szép.

A harmadik magatartás szorul a legszűkebb körre, titkos szertartás nélkül ők az újfajta szabadkőművesek. Szerintük egyaránt van önálló szerepe külföldön és van a honi, romániai vagy jugoszláviai magyar irodalomba leszivárgó hatása, *sui generis* értékteremtő, kell ma és kell huszonöt év múlva, kontinens-közi, láthatatlan köztársaság, «haza a magasban», az olvasók által teremtett repülő-és flottabázisokkal, azaz kiadókkal, folyóiratokkal. Fájdalom, e kör fele a föld nélküli fejedelmekből, egy Pirandello játék figuráiból telik ki: írók, költők, nyelvészek, irodalomtörténészek, filozófusok, néprajzosok, komponisták, zenetörténészek, festők, grafikusok és természettudósok, összesen... Hányan vajon? Rózsás vágálmokkal játszom, ha félezerre becsülöm.

A KÜLFÖLDI magyar irodalom méltányos betájolására mindenekelőtt le kell számolni irodalmi hatóságok rágalmával, illetve azzal a tudatlan, érzelmes balhittel, hogy szellemi sorvadás, nyelvi beszűkülés és emberismereti torzulás kizárólagos ellenszere az állandó súrlódás magával a nyelvadó néppel, szikrázó súrlódás a nemzet köszörűkővén, mindennapos találkozás az öt érzékszervet átvízű hazai valósággal. Kell-e csakugyan? írja válogatja.

Kellett, csupán kapásból említve, Tömörkénynek a szegedi határban, napszámos kubikusok közt a gáttöltésen, Móricz Zsigmondnak, minduntalan előkotort noteszkéivel, Kodolányinak és Illyésnek, amikor a baranyai önkéntes néphálára riasztotta a tudatlan olvasókat, Németh Lászlónak, a múlt század idegen regényóriásainak purgatóriumi gyötrelmeit átültetve a Körös-vidékre, Moldova Györgynek, kültelki szurkolókkal, alkoholistákkal, smasszerekkel szeszelve egy talponállóban, kell a legtöbb mai erdélyi írónak, kell mindazoknak, akik írói feladatukat gyors hatású mentőszolgálatban, elkötelezett társadalmi küldetésben s környezetük riasztó felrázásában látják.

De létezett már irodalom, ismétlem: egész irodalom, nem csupán maga körül mardosó egyes dúvad, amely legfőljebb hajszállakkal volt kötve korhoz és környezethez, de tüzes bilincsel volt rácsatolva lázas keblekben forgó metafizikai

csillagkerekekre: Donnetól, Milontól Calderonon át Gryphiusig az egész misztikus barokk dráma és líra. Örökösüket még századunk fiai közt is felismerhetjük, Rilke által például az « örök zarándok » teljes gyökértelenségében megtestesítve. És hogyan!

Költő volt Rilke, vethetik ellene, a valóság égi mását üzte, évekig el-elnémulva a csüggedéstől. Igen ám, de a legpárizsibb regény: A nyomorultak talajgyökér nélkül, a « száműzött sziklájából » sarjadt ki Guernesey szigetén, Victor Hugo számkivetése alatt! S az a hatalmas regény csak szem egy láncolatban, amelynek lelki összefűzését soha nem tisztázták eléggé. Egyes írók, igen nagyok, a múlt század utolsó harmadában rejtélyesen elszaporodva visszahátráltak önkéntes számkivetésbe, hogy sziklarepesztő fűrójukat onnan célozzák és taszítsák hajdani környezetükre: a boldog gyermekkori játszótérre, majd ifjúságuk össze-vissza horzsoló fészkeire, végül férfikoruk elviselhetetlenül fojtogató közegére. Elpártolásuk, többszörös áttételekben a hazai valóság szenvedélyes vállalása, kihívó daccal, megtagadott nosztalgiával, könyörtelenül tisztán látó szerelemmel, amely férfi és nő páros viszonyában is, adott és kapott sebek ellenére a mindig megújuló, legméltóbb egyesülés: szeretkezés az ingerlő testtel, de árulkodó röntgenképével is. Ibsen és Strindberg és művészarátja, Edvard Munch akkor leginkább skandináv, Henry James, Edith Wharton, Hemingway, Henry Miller, Gore Vidal a legamerikaibb, Gogol, Turgenyev, Dosztojevszkij, Herzen és Gorkij a legoroszabb, amikor teleszkópon át, mintegy idegen csillagról tapad maró gúnyval, kétségbeesetten, vad szitkok közt vagy fanyarul hűvös eleganciával a távoli hazára, még akkor is elkötelezve, amikor állampolgárságot változtat egyik-másik naiv önábrándító, abban a hiszemben, hogy « szívet cserél, ki hazát cserél ». Csak hát éppen nem cserél szívet. Csodával határos, de megtörténhetik, hogy egyszerre két síkon éli át a kitagadó vagy megtagadott hazát: házról házra, söntésről söntésre, bordélyról bordélyra, lámpától lámpáig, mint Joyce, maga elé terítve Dublin részletes térképét s egyidejűleg kivetítve abba az időtlen mítoszba, amely Homérosz óta közös kulcsra járó jelkép a nemzeti határokon áthágó, változatlan embersorsról. Zürich, Párizs és Trieszt háromszögében ő sem volt kevésbé gyökértelen, örök zarándok, mint a kortárs Rilke. S közben dublini, gyógyíthatatlantól, körme hegyéig, az utolsó hajszálig az. Mrozek, a gyilkos humorú, kitűnő lengyel drámaíró, a szocialista valóság fonákjának egyik kifigurázója nemrég sorolta el egy párizsi rádióbeszélgetésben a « nyelvi száműzetés » csapásai mellett számos előnyét. Fialat mester beszél s tágabb értelemben a földink: közep európai. Hihetünk neki.

De ha leszámolunk a joghatósági területekre szűkített irodalom babonájával, számoljunk le istenigazából. Két nyomós érvvel egészítem ki azt, amit visszautasításában eddig mondtam. Az egyik külföldről, a másik belülről: az országból mérlegelve a helyzetet. Innen, kívülről megnyugtatók minden sajnálkozót, hogy most már elég sok író hazajár, van aki évente szerez vízumot, van, aki ritkábban, otthon mellre szívja a szénaszagot, megmártakozik a nyelvben, amely vegyest romlik és színesedik, züllik és gazdagodik, mint története során mindig, a látogató új nedveket szívhat fel falujában, megyéjében, a Váci utcán s a József Attila lakótelepen, bár tapasztalatom szerint inkább tegnapi és tegnapelőtti szellemeket próbál költögetni, frissítő vagy mérgező mai nedvek elég ritkán hatolnak át a megcsontosodó, új nyugati kérgen. S amit felszív, jobbára utánérett népi archaizálás, az eredeti ihletminta szintje alatt. Hun, avar és besenyő kísérteteket kerget.

Viszont Magyarországból szemlélve az irodalom életét a hatvanas évek dereka óta, azzal nyugtathatom meg a gyökértelenül kallódó, kiszakadt írók siratóasszonyait, hogy az utolsó tíz esztendőben szemmel látható a tudathasadás a komoly szóra méltó hazai prózában is — a szót, tudathasadás egyébként tőlük kölcsönzöm —: egyik végpólusán van a realista tényábrázolás, szépirodalmi szociográfia, helyzetjelentés, dokumentumregény, másikon az abszurd irodalom, fintorgó parabola, esszéregény, műfajtalán műfajok, divatosan szólva: szövegek; egyelőre nem tudom, hogy a kétfelé bandzsító marxista irodalomkritika « vitassuk meg, elvtársak » címen, megértő buzgalmában egyiket a másikkal meghágtatva hogyan fog a végén fél-avantgard, fél-szocialista öszvér telivéreket kitenyészteni. Az első kategória munkásainak valóban szükségük van alaposan bejárt hazai terepre, sűrű surlódásra a helyi valósággal, bor-sör-pálinka kiméréssel és szövetkezeti párttitkárral, a másikat földrajzilag akárhol meg lehet írni, mert globális valóságismeretet vagy válságérzetet igényel, nem helyit, ha tele van, illetve lehet is áttetsző célzásokkal, mint Mészöly Miklós Magasiskolája, Örkény jó néhány egyperces novellája s Konrád György két regénye, amelyből nyomtatva csak az egyik olvasható magyarul, a másik németül, magyar szövege — szerencsével — csak kéziratban.

Egyszerűen nem igaz, hogy megszakad a szívünk, kiszárad a tollunk, magától leáll villanyírógépünk, mert hiányzik az akácérdő, muskátlis ablak s a pulikutya. Muskátli annyi terem az ablakomban, amennyit akarok, pedig pulitenyészet van Franciaországban s Németországban, úgy tudom, még Luxemburgban is, az akác indián fa, spanyolok hozták be, Zalán futásakor illata s tüskéi még nem voltak a helyszínen.

Ebben a problémakörben meggyőző felvilágosítóm egyébként Chagall, az orosz ortodox zsidó festő volt, az ő művészete, önkéntes vagy kényszerű száműzött bőven található festők között is, Gaugin, a már említett Munch, Van Gogh, Modigliani, Picasso, hogy pár névvel szolgáljak. Emigráns volt a két háború közt a « párizsi iskola » törzsgárdájának fele, talán kétharmada, köztük a vitebszki Chagall. Művészileg általa gondosan kipuhított keretében: egy jeruzsálemi zsinagógában láttam odaszánt színes ablakait Izrael tizenkét törzséről. Forró szívügye, hitbeli hűségfogadalma volt a nagy mű, amely később egy zeneszerzőt is megihletett. Hogyan történt akkor, hogy az a szív másutt dobog egyenletesen: a gyanakodva befogadó, idegen és gögös Szajna-parti nemzet Chagallban találta meg leghonibb költőjének, La Fontainenek legfranciásabb illusztrátorát. Példa gyanánt, hogy kettős, hármas lehet a hűség és kötöttség.

A külföldi magyar irodalom valódi s élő irodalom a helyi valóság méhlepénye nélkül is, önkormányozó része a balgán elzárkózó hazainak, egyszerűen azért, mert — magyarul írják, a nyelv többezer éves géniuszában. Magyar irodalom akkor is, ha avantgárd kísérleti vers Hésziodoszról, filozófiai tanulmány Lukács Györgyről, a bibliai Jónás történelmi alakváltozásairól, Tótfalusi Miklósról, Erdély változásairól, 1956-ról, Buddháról, Turnerről, a Teleki-Bethlen korszakról, Mangun kánról, egy magányos római asszonyról, a szatmári dzsentrik pusztulásáról 1945 után, san-franciscoi hippikről vagy Krisztusról a huszadik században. A kerek kút s a villanymotoros éppen úgy kút, mint a gémes, azonos a tennivalójuk; a gémesnek nincs misztikus titka, kiváltsága, sámáni húzóképpessége.

DE HA egyelőre életképes is hazai talaj, támasz és főleg hivatalos tartásdíj nélkül a külföldi magyar irodalom, van-e rá szükség? Vagy pedig igaz, hogy amit idekint írunk, az pár mondatnyi kihagyással otthon is megírható, mert a szöveget legföljebb köröm-ráspoly fenyegetné, nem sebészeti csontfűrész?

A kérdés rosszhiszemű. Bölcsen tudják (vagy tudhatnák) ellágyuló s olykor hazaszólító íróársaink, hogy sokkal szabadabban írunk, mint ők. Kevesebben tudják, hogy francia, angol, német, olasz íróknál is szabadabban, amerikaiakról nem beszélve. Rettenetes az ő romlási és elhullási arányuk. Persze a kenetteljes kérdést visszafojtott rossz lelkiismeret, tudat alá söpört büntudat, második természeté vált, emberkerülő sértettség, ragályos rosszkedv s a Siklós-émeltette lusta lapítás sugalmazza. « Nem is tudod, mennyit gondolunk rátok, hányszor emlegetünk. » Hogyne, négy fal közt, máskor firenzei levelezőlapon. Ne számítsunk nyilvános kiállításukra, még óvatosra se, nem akarják, persze nem is igen tudják keresztülvinni. Helyette azzal áltatják magukat, próbálnak áltatni minket és amint figyelem: némi sikerrel áltatják a hazajáró « civilek »-et, hogy otthon is közölhetnénk mindent vagy majdnem mindent. Sőt, sőt! esetleg még többet, toldom hozzá készségesen, de csupán előzetes engedéllyel, minisztériumi, lektori, írószövetségi megbeszélések, pofafüldök, kölcsönös szolgálatok árán s a « nem létező » cenzúra kijátszásával. (Ami könnyebb, mint sokáig gondoltam.) Bizonyítékokat akarok az igazi, egy és oszthatatlan szabadságra. Engem 1948-ig bezárólag mind gyakrabban idéznek jeltelen sírom fölött, mellett, körül, értelmetlen történelmi adat és anyag lettem, akárcsak a tölem másfél óránóra lakó Szabó Zoltán. De az *élő* író jószándékú tényiszteletből fakadó s él nélküli helyreigazításait is elsüllyeszti; háromszor kísérleteztem ezzel hiába, udvarias levél kíséretében s az ő érdekükben. Hogy ami megtörtént huszonöt-harminc év előtt, úgy őriztessek meg filológusok által, ahogyan történt és nem a hazai kutatásra kínosan jellemző pontatlan nagyvonalúsággal.

Olyan kedvrontó tünetről beszélek, amely különösen az utolsó öt évben harapódzott el. Azáltal, hogy kezdő írók kivételével, körülbelül ötventől szinte mindnyájan az *Establishment* tagjai. Akármilyen tarka a múltjuk, akár ültek Rákosi, majd Kádár börtönében, akár hallgattak, betömött szájjal egy évtizeden át. Megérhettem, hogy nemcsak Pázmány, Kemény Zsigmond (tüneményesen okos politikai tanulmányai nélkül!) és Babits, hanem Szabó Lőrinc, Weöres Sándor és Pilinszky János mind-mind része haladó hagyományunknak, fel van oldva az irodalmi ebzárlat alól. Ne áltassuk magunkat, 1965 és 1975 között nagy változás történt a kárunkra, megviselhet gyöngébb lelkeket, még el is némíthatja. Mialatt idekint lassan morzsolódik az olvasótábor, a hazában szép csendesen elejtenek azok, akikben bízunk s bízhattunk, mert rosszabbul ment nekik. De most már mindenkin van sárga cipő.

Miféle cipő? Dürrenmatt fekete bohózatára gondolok: Az öreg hölgy látogatása. E hölgy — valamikor ártatlan szegény lány — évtizedek múlva dúsgazdagon visszalátogat a kisvárosba, ahol szeretője, ma is szegény ember s amolyan kocsmázó jópofa, annak idején ocsmányul cserben hagyta. Kifinomult bosszúra készül, a városka lakóival összejátszva, velük akarja láb alól eltettni a hajdani árulót, hogy hulláját diadalmas zsákmányként, életadó szerelem helyett halálos elégtétellel vonatra tegye. Eleinte senki sem gyanakszik, sőt! rábeszélük a kivénhedt régi gavallért, hogy szítsa fel ifjúkori szép emlékeiket, csak a szépeket, legyeskedés közben legyen a város jötevője, fejje meg az öreg hölgyet. A nőnek nem is kell szédítés, tele marokkal, céltudatosan szórja a pénzt, a jövővérdíjat, mindenkit megveszteget. Csak a nyomorult öreg legény riad rá enyelgő-olvadó sétatíkon, hogy szent ég! életére megy a gonosz játék. Páni rémületben elrohan a polgármesterhez, tegyen valamit vagy ő megy innen, menekül, menti a bőrét az öreg hölgy elől, aki már a városka egész férfinépségének vadonatúj sárga cipőt vásárolt. Ugyan, ugyan, micsoda eszelős rémkép, gyerekes lázalom, csitítja a polgármester s kilép íróasztala mögül, csikorgó, vadonatúj sárga cipőben.

KOMOR színekkel festek sötét háttérre, abban a reményben, hogy bátrakhoz beszélek. Lássuk be kipróbált harci kedvvel, hogy akadémiai bizottságok, egyetemek, szerkesztőségek, pártülések és felső fokon minisztériumi szobák útvesztőiben hosszú évek óta húzódik autonómiánk elismerése, voltaképp pusztá létünk is. Ez a rideg tény. Elmondtam s megírtam néhányszor, hogy a felelősség áthárítása tekintélyuralmi társadalomban beleépül egy nép reflexrendszerébe. Kielesedik a hallás, merevgörcsöt kap a kéz. Beavatkozásra értünk azok se hajlandók, akik viszonylag keveset kockáztatnának.

Mindez még nem jelenti, hogy lebecsülnek. Az ellenkezője a gyanúm. Lelkiismeretükben fészkelünk, bár maguk elől is takargatják. Ha másra nem, minimálisan arra jók vagyunk, hogy shakespeareai szellemként meg-megjelenjünk előttük elszuttogni: *másként is lehet*. Persze a jelenetet nem szabad túldramatizálni, arcunkon nem szárad vér, nincs ólom a fülünkben, nincs vádló tekintetünk, még keserű ironia sincs szájunk szögletében. Vagyunk. Még vagyunk.

S erre nekik alapján véve nagyobb szükségük van, mint a külföldi magyar olvasóknak. Ha az eddignél jobban behatolnánk a hazába — pártnyelven fellazítás a kárhozatos szó —, persze nagyobb volna hatásunk is teljes belső szabadságunk, független gondolati és stílusigényünk és szélesebb terekhez szokott arányérzékünk által. Nekünk már nem « élmény » a nagyvilágban élni, nem forog ki sarkunkból, mint meglepő módon az ide-oda repdeső hazai kivételezettek is. Másfelől arról is leszoktatott, hogy csak mi vagyunk legények a csárdában.

Amit írunk, elvileg fontosabb az otthoni, mint a külföldi magyar és az idegen olvasóknak, fordításban osztrákok, svédek, franciák, finnek, németek, angolok, olaszok és amerikaiak számára, őket a hazai irodalom lefordítása érdekli, már annyira, amennyire s e közvetítésben Illyés Gyula, Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Konrád György, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László, Pilinszky János, erdélyi költők átültetésével s elhelyezésével különböző kiadóknál rengeteget végeztek a kinti magyarok. A Petőfi centenárium se múlt el nyomtalanul nyugaton.

De áttörésről beszélni, amit elhamarkodottan egyszer magam is megtettem, Albert Pál kijózanító intelmére hallgatva csak önvakító nagyzsolással lehet. Áttört, nemzetközi becsülését folyton gyarapítva Ligeti György, a zeneszerző, bár ő újabban tagadja, hogy magyar, áttört, maholnap csak a világhír romjain, hátborzongató képalkotó stílusát tetszetős és kelendő koreográfiái modorra ficamítva Jancsó Miklós¹, angolszász nyelvterületen, főleg Ted Hughes hatalmas, szentkristófi nyaka közt áttört színi dobogón, rádióban Pilinszky János, több jel szerint áttörőben van az otthon elnémított Konrád György, áttört a művészetben a nemzedéknyivel idősebb néhai Kemény Zoltán és önkultuszának főpapja, Vasarely. De miért tört volna át, magas fokon, múlt századi realizmusba oltott kelet-európai görögségével Németh László, akármilyen rangosan testesítette meg azt a hatalmas századot, miért tört volna át Illyés Gyula, ha a nép iránti önfeláldozó hűséggel Bartók útjáról letérve Kodály szerepét vállalta egy szellemi vezérért epedő, hálás nemzet nyomására? Vannak lokális hatású, halhatatlan művek. Mikor egy kiadókhöz bejáratos, jószándékú tisztelő németeket és osztrákokat rá akart beszélni a Puszták népére, amely nekünk, magyaroknak elévülhetetlen remekmű, az volt a megisméltődő, rideg válasz: mondja, magát érdekelné, mi történt bolgár szegényparasztokkal negyven év előtt? Nem? Nahát. S miért törjön át igényesebb esti olvasmányak, a közfogyasztásra alkalmas modernizmus hímes köntösében Szabó Magda, ha fordítási gond nélkül már kéznél van Marguerite Duras, Margaret Drabble és Natália Ginzburg? Verjük ki fejünkéből a frankfurti perzsa vásárt, könyvvásárt, méltatlan, hogy lábujjhegyen próbáljunk ágaskodni szélestalpú óriások lába közt. Illyést évtizedek óta ismerik francia költői körökben, természetesnek tartották, hogy velük együtt, volt bajtársként, részt vett Tristan Tzara temetésén, bár lassan elfogynak a régi, hű cimborák; angol egyetemi és író körökben valamennyire ismert Juhász Ferenc és jobban Pilinszky János, de az olvasók és a sajtó süket, sűrű közönyében, ahogy — könnyebb értés okából említve — Vas István ismer kitűnő török és Képes Géza ugyanolyan kitűnő finn költőket. Attól sem a török, sem a finn költészet nem tört át Magyarországon.

IRODALMI hírünk: peremjelenség, akárcsak féltucat szintén irodalomra hangolt, mert történelmileg önmagát csak e bővösen felfokozó áttételben érvényesítő kis népé. De ha periférikus is, vitán felül ismertebb, mint Arany és Gyulai Pál, majd Babits és Móricz Zsigmond korában. Ám tegyük hozzá, hogy közben lesüllyedt az irodalom hajdan való világtekintélye is, főpapi költő ma ugyan hiába küldene tiltakozó sürgönyt egy cárnak, még afrikai törzsfő is szemétkosárba dobna, nemhogy a minden oroszok ura, s ha a perzsa sah megkegyelmez egy kötélre ítélt merénylőnek, azért teszi, hogy elkérkedhessék televíziók képernyőjén, nem azért, mert magába szállt holmi Nobel-díjas költő erkölcsi dörgedelmetől. Szolzsenyicin az egyetlen kivétel; elválnak, hogy meddig?

A kínzó kérdés az, hogy ha már valamivel ismertebb a hírünk, miért másodrendű a hatvanas és hetvenes évek magyar irodalma, saját múltjához, akár a negyven, akár a száz év előttihez mérve? Mert ez a kérdés összefügg megtagadott hazai szerepünkkel is. Miért virulón másodrendű, ha államilag már-már agyontámogatják? A válasz kirí a kérdésből: éppen ezért, ötéves tervek keretében csak másodrendű irodalomból teremthet elevennek tetsző korszakot olyan állam, amely igazából maga nem is az, hanem burkoltan függő kormányzóság, « testvéri társország », provincia. Irodalma se lehet más, mint provinciális. Esetleg igen kifinomult.

A baj gyökere mély s nem kizárólag politikai, visszanyúlunk másfajta múltba, tehetnek róla nagy elődök is. Magyarországon a húszas években elmaradt egy nyelvi forradalom, amin a lepárolt szűkszavúság jegyében átesett az angolszász, francia, olasz, újjörög, eltaszítva magától a Romantika maradék foszlányait. Hiányzik a magyar T.S. Eliot és Auden, Reverdy és Michaux, Ungaretti és Montale, Ezra Pound és Cummings, Kavafisz és Szeferisz. Kevés kivétellel költészetünk éltető oxigénsátra ma is Vörösmarty. Elgondolkoztató, hogy a hazájában burjánzó s ösztönös vadzeseninek kezelt, vaktában lövő, remekül a célba vagy rettenetesen melléje találó új walesi bárd: Dylan Thomas összes költői műve csak két ujjnyi vastag s hogy a hatvan év óta egyfolytában termékeny Robert Graves kötetről kötetre végzett rostálással a nyolcvanot betöltve is csupán hatszáz oldalas költői összmnél tart. Ezért őrizte meg teremtéskori, szűzies frissességét szerelmi lírája, amelyből bámulatosan hiányzik az önisméltés, mintha szemérmes szókimondása most avatna be először ihletett ölelkészésébe a soha el nem pártoló Múzsával. Középeurópában legjobban Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, a cseh Miroslav Holub s a szerb Vasco Popa ismerte föl

¹ Volt Jancsóénál nagyobb romlás is, Jean-Luc Godardé és pályája végén az alvilági rémdrámába torkolló Pasoliné.

magára is kötelezőn e stílusforradalom parancsait. De szótlan aggodalmon kívül mi egyebet tehetünk, ha olyan ritka jó költő, mint Nagy László már kilóra kezd versenyezni a szó-sejt-szaporító Juhász Ferencsel, aki tönkrelocsofta tehetségét?

A honi írók egy része tisztában van a provincializmus veszélyével, néhányan ki is mondják szóban és papíron. Védekezni is megpróbálnak a hivatalos irodalompolitika és kiadói tojástánc további süllyesztő hatása ellen. Védekezésük egyik póluson a felszínes, mert hiányosan megemésztett, olykor csak pukkasztásra szánt s majdnem mindig utánérző avantgárd költészet, abban a reményben, hogy a légszomjas gettó lépést tud tartani a nyugattal. Közben kockázatot vállalnak persze, távolról sem annyit, mint az oroszok, de hát elég a kisebb is, mert amit számírdát terjesztésére írnak vagy hangszalagra énekelnek, a hatóság szeszélyes tetszése szerint lehet komolytalan burzsu, bárányhimlő, lehet imperialistákkal összejátszó politikai ellenállás, sőt lehet államellenes mozdulatlanság. Időnkénti bátorítást ehhez az irodalmi szegénylegénykedéshez kívülről is kapnak, egy folyóirattól és kiadótól. Programszerű közléseiben a Dada mozgalom óta ismert szélsőséges nyelvi, fogalmazási és tipográfiai forradalom a hajdani Dadát már egy csöppet se jellemző politikai konformizmussal párosul, mihelyt munkatársai felülnek egy Malév gépre. Partizánok marcipánból, akik az öncsecserésző nyelvi kísérletezést összetévesztik a züllött tőkés társadalom és nemzetközi mammutvállalatok hősiesség megsemmisítésével, őseket azért ők is keresnek s vállalnak, mert nincs olyan világrombolás, amely átörökölt, talán barlangkori ösztönnel ne ragaszkodnék valamiféle nemesi származáshoz; ősökül elismert mesterek helyett a méltatlanul mellőzötteket választva. Így történt, hogy nagy európai magyar íróként kisajátítottak egy ízig-vérig pesti intellektuális zsúrfiút, akiben szimatomban szerint van annyi nagystílusú humor, hogy magát kevésbé veszi komolyan, mint a szektája.¹

Ellenkező póluson jóval szövevényesebb, mert — hazai zsargonban — « ellentmondásos » a népi-nacionalista mélymagyar ellenállás, amely velejében a második világháború előtti s alatti szekértábor szellem életre gerjesztése. Hiábavaló, de atavisztikusan berögződött védekezésről van szó, kísértetté levített nomád istenségek balga stratégiai sugallatáról, amely Muhi pusztától a szárszói konferenciáig, 1241-től 1943-ig többször megbukott. Tanulhatnánk már egyszer a kudarcokból.

De mostani és régebbi formája közt van egy hitelrontó nagy különbség. Hitelrontó az ambivalens védekezőkre nézve. Míg Horthy kormányzása alatt a neo-barokk hivatalos ország édeskeveset törődött a szekértáborral, akár balatoni lombok árnyékában, akár kávéházi pincében verődött össze, apróbb-nagyobb fenytésüket — de nem teljes elnémitásukat! — a hírhedt Törek tanácsra bízván, a mai államellenes szekértábor egy államnak álcázott, országos méretű provincia nemcsak tűri, de magamagát is népi-nacionalista rokolyában, lenini pántlikákkal ide-oda illetve egyenesen segélyezi, pontosabban: segíti — zaklatja — segíti — zaklatja — enged a száron — ránt rajta — enged — ránt, a pártfogoltak idegösszeomlásáig. Soha magyar íróknak nem volt annyi dolguk orvosokkal, mint 1956 óta; azelőtt csinos lipótvárosi széplelkekben, most szívgyógyászokban és pszichiáterekben találnak megértő kebelre, összekuszált lelkiismerettel a szekértábor ma olyanfajta túrt s egyes személyeiben dédelgetett ellenzék, mint a katolikus irodalom kiegyező része, csak sokkal erősebb. Közben az igazi háttér, az a rogyásig követelt « szocialista valóság », amit úgynevezett pozitív bírálatával ábrázolni kellene: az országos valóság kispolgári szinten óhatatlanul csúszik vissza a Csárdáskirálynő szuvas díszletei közé, zergetollat vadászkalapja helyett a lelkében visel, « pecsétgyűrűt tesszen hazavinni, annak van most keletje », tanácsolják a hazakészülőknél, a síron túl, gyászjelentőkön szaporodnak a jogos és jogtalan y-ok, ráteszik a sokáig titkolt ősi vagy hamisított előnevet. Restaurálják Feszty Árpád kórképét, amit csúnyán megtépzott Budapest ostroma. Még egy ötéves terv, ezúttal a Millennium jegyében.

A provincializmus egyik mellékterméke, hogy felújult a sajátos magyar fantomháború urbánusok és népiek közt, hiába int örök elhantolására tapasztalattal és bölcsen Illyés Gyula. Valamikor rég s otthon, amikor még a mainál is szabadabb szájú voltam, karcagi rideg marhák és csernovici márkik öklöződésének hívtam: irigylem a fiatalember kihívó fogalmazását s ma is vállalom. Újabban s ezúttal valódi méreganyagként behatol az irodalmi szakadásba egy külső tragédia is, az erdélyi helyzet, valahányszor a népiek, alig leplezett antiszemita éllel Erdély elárultatását ráfogják az urbánusokra, illetve legfelső pártolókra. S ugyan mit szóljunk ahhoz a siralmas agyködhöz, hogy nem a mezei hadak alja, hanem becsülésre méltó nevek elfehéredve civódnak: József Attila nevezendő-e a legnagyobb magyar városi költőnek avagy Vas István? Ma már majdnem mindenki városi költő az eliparosodott országban, ifjúsága komputer tanfolyamok szüneteiben és farmernadrágban jár néptáncokat s a Sebő együttes urbanizált fiatalságnak újítja fel a tekerőlantot, kobozt, töröksípöt és dorombot. Már e pusztá fogalom: « a nemzet legnagyobbja » fatornyos szemléletre, befelé hajbókolón hierarchikus, kifelé áttörni vágyó, hiú, olykor egyenesen tolaikodó gondolkodásmódra árulkodik s végső fokon valószínűleg oktalan kisebrendűségi érzés kiegyenlítése. *Der grösste, the greatest, le plus grand, il più grande, el más grande!* Jólesik mondani idegeneknek külföldi utazáson vagy otthon, idegenvezetés közben egri pincéktől a vármúzeumig. Holott Dante sem a « legnagyobb » ez vagy az, Shakespeare sem. Dante: politikai vérmérsékletű, keresztény-tomista költőóriás a Középkor végén, Shakespeare: bámulatosán verselő, száz alakba átvedlő angol drámaköltő s minden hájjal megkent színházi róka I. Erzsébet alatt. De provinciális közérzetű országnak és irodalmának, akármilyen élénk s termékeny, mindig kell szent aranyborjú, rituálisan tisztelt totemszobor. Ady dölyfösen igényt tartott rá, páni rémülettel bevallotta verseiben, hogy mi lesz, ha valaki elébe vág, akár holtában is,² Illyés Gyula

¹ Itt persze szó sincs semmiféle elvi kiközösítésről. Elévülhetetlen érdem, amit Weöres Sándorért tettek a kényszerű hallgatás éveiben s egyetérték Füst Milán kultuszukkal, amely csak megérdemelt jóvátétel.

² Az elsőség jósága.

meg-megrendülő idegzettel s feszengető iróniával túri, Juhász Ferenc adysan követeli, ahogy valószínűleg igényt emelne rá ép elmével József Attila is, ha élne. Önkéntelenül Debussy egyik vonzó kis zeneművének a címe jut eszembe, Gyermekkuckó. De akik benne élnek, azoknak már nem az, szkizofrénia, tartós kedélybetegség az ára, megszenvedik.

Tréfás irodalmi társasjátéknak induló eszmecsereinkben Czigány Lóránttal egyszer csak ráhökentünk, hogy a « legnagyobb magyar » jegyében már jóval Széchényi közismert nemzeti rangja előtt is újkori irodalmunk: szinte megszakítatlan királyság. Első király a középkori Kálmánra és Zsigmondra emlékeztető, fáradhatatlan diplomatikus zsarnok, Kazinczy, aki késő öregségében egy pesti utazáson kénytelen átengedni a trónt Kisfaludy Károlynak (a forma kifogástalanul civilizált), Kisfaludy tragikus korai halála után az udvarához tartozó s hatalomra termett Triászából Vörösmarty — a végefelé Vörösmarty « apánk » — a király, 1848-ban fellép trónkövetelőnek volt védené, Petőfi, de elesik a döntő dinasztikus ütközet előtt, a Bach-kortól vitathatatlanul Arany János a király, anyanyelvi *Tóránk* őrzője, pszichoszomatikus tünetekkel, örökké tusakodó, panaszos lelkiállapotban, mert érzi, hogy tulajdonképpen Petőfi, a forradalmár öröksége hárult rá az Akadémián, egy emberöltőnyi interregnum — az első — után Ady a király, majd Babits, Babitsot követi iszonyú években Kodály, az ő sírjánál, már a Farkasréti temetőben Illyés az örökös s ráérő találgatókra bízhatjuk, hogy negyedszázad múlva Juhász Ferenc vagy Nagy László lesz-e, lengő fehér szakállal az agg király vagy egy ismeretlen, fiatalabb harmadik? Együttjár e sajátosan magyar királyrendszerrel az is, hogy vannak, akik ugyanúgy királyok, ellenkirályok lehetnek volna, de valamin elcsúsztak, elvéreztek: Kármán József, Batsányi János, Bajza József, Vajda János, Móricz Zsigmond, Németh László s olyanok, akik eleve alkalmatlanok a szerepre: Kemény Zsigmond (túl örült), Eötvös József (utóvégre barátai közt csak « Pepi »), Jókai (kékszemű mesemondó), Kosztolányi (túl játékos) s persze Krúdy és Weöres Sándor. Amannak a betyárság, emennek a cigánysor izlett volna, ha nem lángész.

Visszatérve Jókaira, a magyar rejtelmekhez tartozik még, hogy a királyokkal egyidejűleg vannak nemzeti intézmények is, ilyen volt ő s természetesen Mikszáth, aztán kihült lábnyomukban — micsoda esés! — Herczeg Ferenc, évtizedekig. Ha Magyarországon nem történik földrengető változás, feltehetőleg az ő helyére nemzeti intézménynek, magasabb szinten Márai Sándor került volna a Pesti Hírlapnál, Új Időknél, az Akadémián s a hetvenet átlépve, a Felsőházban.

A külföldi magyar írók se szentek, dehogyan azok. De köztársaságukból jóhatású, kegyetlen külső feltételek folytán hiányzanak e torzulási tünetek, amelyekben a párt csupán rányomja jóváhagyó pecsétjét a nála is erősebb őshagyományra. Senki sem szervezhet senkit idekint, senki sem adhat utasítást senkinek, senki nem lehet senkinek besúgója fölfelé, titkos futárja lefelé s mindenkinél nagyobbja, király, megközelíthetetlen égő csipkebokor. Nincs király, bárki szétszedhető (e sorok írójával is megesett), holott ha Magyarországon van valakinek egy csöpp magához való esze még Boldizsár Ivánról sem ír le súlyos, elmarasztaló bírálatot, nemhogy Illés Endréről. Kulcshegyek birtokosai a gerontokráciában. Így kívánja a megmerevült nagy moszkovita rend is; utóvégre Ophéliát és Juliát negyvenöt-ötven éves, csillagrendes művésznők alakítják. Ami legjobban elszomorít minket az, hogy a porosz-osztrák-orosz protokoll gondolkodás túlélte a terrort, kitelepítést, csengőfrászt, óriás polipként körülfontódik a szellemi életet. Most már talán jobban megértik állításomat, miért hasznos, hogy minket inkább hazaiak olvassanak és nem — fordításokban — angolok, amerikaiak, franciák, németek vagy svédek. S a hazaiakból a mainál jóval többen. Örökké itt lappangó s néha nyíltan kitörő, közös és közismert betegségünk, a paranoid *emigrítis vulgaris* ellenére üdvös lenne a hatásunk.

Az önmagán s egymáson rágódó, hisztérikusan érzékeny, hiú irodalmi *Establishment* tagjait felváltva éri odahaza bő jutalom és komisz megalázás, kis kitüntetés és apró tüszúrás, felváltva s néha egyszerre, nem csoda, hogy a kivételezettség napos oldalán is meglepően rosszkedvű. Az életforma velejárója. Magát a kedélybetegséget se feloldani, sem enyhíteni nem tudjuk, nincs hozzá hatalmunk, de bizonyos határig, szerény mértékben ellensúlyozhatjuk olyan írásokkal, sötétekkel, nagyon sötétekkel is, amelyeknek a szerzői lehetnek ugyan félbolondok, de belül szabadabbak a hazaiaknál, szabadabbak, mint mondtam, a nyugatiaknál is. Még féltőn cenzúrázó feleségük sincs. Aki sáfárkodjék molyette halhatatlanságuk felett.

DE HA létünket igazolva — minden lét amúgyis felségjoggal igazolja magát, mert a teremtés kitilthatatlan paránya —, mondom: ha létünket igazolva, kéretlenül szerepet szánunk magunknak nemcsak külföldi magyar olvasók, hanem hazai íróársaink előtt is, amiért egyaránt járhat, személyektől függően fanyar hála vagy tehetetlen gyűlölet, valamivel mindenképp szembe kell nézni. Negyedszázad alatt kijegecesedett két magyarság s ha nyelvünk nagyjából egy, reakcióink gyakran elütnek. Még a reflexek is. Szalámirudakon lovagolva akárhány országot repüljön be is honfitársunk, aki ráadásul hallgatagon más magyar világról ábrándozik magában, süljön ropogósra akárhányszor a Lukács fürdő napozóján a sűrűn hazalátogató, amerikaiak testvéröccs vagy sógor, két magyarsággal van már dolgunk. Ami nem tragédia, csupán tény.

Nemrég kaptam két levelet hazulról. Noha elüt a hangjuk, ezúttal is mindkettőből rámmerted a negyedszázados szakadék. Az elsőből kiderül, hogy egyetlen meglegedett, boldog magyarral találkozott nyugaton s az bizony ő maga volt. Vajon könnyen ment tükre előtt a rábeszélés? S egyszer se rezzentek meg ujjai az írógép billentyűin, amikor leírta? Mert a levélből az is kiderül, hogy olvasásra kért kéziratot sértetlenül, de nem bontatlanul két és fél hónap múltán megérkezett s ezt az örömhírt bölcs humorral fűszerezi. Ha a szolgaságot vagy — nem bánom: — kiszolgáltatottságot humorral lehet viselni, akkor talán csakugyan boldog ember, de én, noha erdélyi s fél-székely vagyok, az efféle önvédelmi humorra nem harapok. Ravaszabbul álcázva, másfajta manipulációs eszközök acélos csápjaiában mi is kiszolgáltatva élünk nyugaton, de legalább kedvünkre

tíltakozhatunk a névtelen, láthatatlan és személytelen elnyomók ellen s tetszés szerint lehetünk akármilyen boldogtalanok, kimondhatjuk, megírhatjuk, hogy célját és fejét veszítve, kiontott gyermekvérben, megcsonkított gyermekek testén keresztül vergődik tovább az emberi nem, esetleg jobb kor, esetleg fajpusztulás felé. Micsoda tébolyult játék a tüzzel! Ebben a fejvesztett sodródásban az ijesztő népesedési robbanásán kívül végzetes szerep jut a globális amerikai, orosz és kínai fegyverszállításoknak olyan népi s egyre szaporodó nacionalista gerillamozgalmak számára, amelyek épp e fegyverszállító szuperhatalmak összeroppantó árnyékából szeretnének kiszabadulni és szabadulás helyett az elvakított eszközeik. A bombavető rendszerint egy kis nép, a kiképző tiszt rendszerint egy nagy ország fia. Ezért nem talált a levélíró boldog és megelégedett magyart nyugaton. Nyitva a szemünk s a nyitott szemhez nyitva a vést jósó szánk, ő meg csak húzassa, hogy Maros vize folyik csendesen.

A másik, rokonszenves levél tüzetesen ecseteli az elmúlt szép magyar nyárt, békebelit, megtudom, hogy sok a munkája, érdekes, feldobja lelkileg. Azt hiszem, ma már százazreknek biztosít csendes kielégülést szakmunkájuk Magyarországon, kék rajzpapírlap fölött vagy a górcsőben kémelve. De ugyanakkor a levél kesernyés, fatalista mondattal siklik át azon, hogy több írásom, amit kért és hónapokig várt — hát mit tegyünk, no! — soha nem érkezett meg. Hogyan érkezett volna, mikor egy negyedév múlva én kaptam vissza, borítékján a fenyegető hivatalos pecséttel, amely szerint a tokiói egyezmény ilyen meg ilyen szakasza alapján nem kézbesíthető. Az a szakasz a *felforgató* irodalomra vonatkozik. Négy írást küldtem a borítékban, egy esszét Turnerről, a festőóriásról, egyet Kenneth Clark, a pápai tekintélyű művészettörténész remek önéletrajzáról, egyet a századok óta Firenzében és Toszkánában élő, önkéntes angol száműzöttekről, a negyedik melléklet Kemenes Géfin tanulmánya volt prózaverseimről. Csupa nagy töltésű bomba! Hatóságok hatbalkezőről igazán mindent föl lehet tétélezni, de ezúttal még az én fífikus eszem is megállt. Percekre csupán, aztán leesett a tantusz. Rájöttem, hogy a postai átvilágításnál Éber Szem fölfedezte a négy ártatlan írás lelőhelyét: az Új Látóhatárban s az Irodalmi Újságban jelentek meg. Ezért húzták rám a felforgatás ellen védekező tokiói egyezmény vizes lepedőjét. Nem volt választásom, szertelenül felháborodva lemondtam a levelezésről. Neheztelés támadt a lemondásból, hiszen nemcsak író, ember is vagyok, gondolta megbántva a címzett, maradt volna köztünk elég téma a betegeiről, aztán meg az a csodálatos fasor a somogyi Iharosberényben, amely ott vonul szívemen át, amióta először láttam a régi asszonnyal vagy nótázó szalonasütés nyári csillagoknál Leányfalu felett, a Dunánál. Hogyne, igaz, csakhát nekem mégse fül a fogam a cenzúrázva engedélyezett tájírásra, akármilyen szívembemarkoló. Ő elkedvetlenedve megsértődött, nekem még jobban összefacsarodott amúgyis gyötrődő lelkiismeretem. Mások a reflexeink; jó ezen is eltűnődni, mielőtt magyarási mániába esünk magunk választotta szerepünktől.

ÁM HOGYAN is esnénk! A baj — mit baj? katasztrófa! — az, hogy a szabadságot választottuk, de az ára folyton emelkedik s végül megsemmisíthet. A növekvő nyomtatási lehetetlenülésre gondolok. Amellyel persze most a szó legtágabb értelmében a nyugati világ is küszködik. Ha valaki a hazai *Establishment* tagja, akár a belső köré, akár a gépiesen bírált pártonkívüli elismerteké, türelem kérdése csupán, hogy a mosodaszámláját is kiadják. Külföldön élő magyar íróknak kéziratban rothad a szívügye, testamentuma, ha csak nem ön-finanszírozó, mert szerencsésen beütött egy telekvásárlás vagy konzervgyári képviselő vagy nyert a totón. Magát adja ki saját zsebéből, mint letűnt fiatalságom idején fűzetét egy bimbózó lírikus. Ami történelmileg szólva annyit jelent, hogy már-már ismét Csokonai korában él. Vagy Mikesében? Gondoljunk Szabó Zoltán szavaira, azokkal kezdtem az előadást.

Huszonöt év előtt nem élt abban. Amikor szinte mindenki átmeneti állapotban csak néhány esztendő külföldi léttel számolt, hármas aláírású kérés levelünkre az 1950-es évek elején olyan mennyiségű alapítványi pénz gyűlt össze, amely a Látóhatár (később: Új Látóhatár) nyomtatási költségét kedvezményes számlázás nélkül, idegen nyomdában két évre fedezte. Akkor intézte a tisztas létminimum alsó határára szorított, agg Jászi Oszkár megrendítő levelét Szabó Zoltánhoz. A száz alapító rácsáfolt borúlátására.¹

Előttünk a mai ellenpélda. Több, mint egy évtized óta a nyomtatott magyar szó szégyenletes vergődése a megsokszorozódott s nagyrészt jól kereső kinti magyarság közömbös mocsarában. De a ránk pirító, régi szép példa mellett szóvá teszem, ugyancsak megszegyenítő szándékkal a mai Erdélyét is. Az ötvenes évek végének félemlítő hadjárata alatt (bosszúból, az 1956 okozta rémületért Bukarestben), egy magyarul értő angol ismerősöm helyszíni vándorlásain találkozott olyan tanítónővel, aki nem tudott Tamási Áron eldugott könyveihez férni, egyet sem olvasott. Ma az a bosszantó, hogy sírja idegenforgalmi látvány, Udvarhely megyei Tower vagy Buckingham palota. S e sír körül újjászületett a halódó magyaryelvű irodalom, nagyrészt saját erejéből. Nyugaton él pár magyar, talán nem is kevés, aki évi jövedelméből egymaga kifizetné egy székely falu évi összkeresetét, de abban a faluban tíz kitaró előfizető s öt-hat könyvvásárló is akad. Én 1949 óta egyszer jelentem meg sokezer példányban, egy szépen illusztrált színházi műsorfüzet lapjain, testvériesen szomszédolva erdélyi s magyarországi íróársakkal. Erdélyben. Együtt szólt az ötágú sípból három.

SZÓRVÁNYOSAN jutnak be műveink Magyarországra, néha kilátogatók kofferében (bölc, mert nyílt diplomáciával a pongyolák, selyemharisnyák legtetején) s a szítálás szeszélyes játéka szerint postán is. Ugyanakkor gyakorlatilag ki vagyunk

¹ Borsodi István, Szabó Zoltán s én írtuk alá. Jászi Oszkár levele (kivonatossan): Új Látóhatár, 1975/5.

zárva rendszeres hazai közlésekből s e tilalom az utolsó években inkább szigorodik, mint enyhül. 1970-hez viszonyítva új jégkorszak felé csúszunk. Nyílt titok, hogy a magyarországi hatóságoknak ez sem elég. Bomlást és meghasonlást próbálnak szítani köztünk; vannak annyira tájékozottak, hogy ismerjék az ősi jelmondatot: *divide et impera*. Nincs olyan kulturális kör vagy társaság, amely bele ne kóstolt volna efféle méregkeverő kísérletbe. Az sem titok, hogy ha kint élő magyar író hazai művek fordítása miatt hátsó gondolat nélkül összedolgozik hivatalos szervekkel, mert így kívánja az ügy érdeke, eltanácsolják minden közreműködéstől külföldi magyar kiadványokban, zárkózzék el, ne írjon többé nekik; a tanács halk, de nyomatékos s nagy ritkán foganatja is van. Bevallom, hogy a tapintatos igazodás effajta bürokratikus intelmekhez okozta legkeserűbb óráimat. A gyávaság mindig leverő. Ugyanígy állunk — munkaterületemről szólva — az Angol Rádióval is. Magyar látogatóknak kívánatos propaganda az angolnyelvű interjú szigeti hallgatók felé, bólintsanak szívesen a kérésre, de ívben kerüljék el az « ellenséges » magyarnyelvű szolgálatot, ne nyilatkozzanak még szakmai dolgaikról sem. Szemérmetlenül újból és újból megsértik az Atlanti Chartát s ha volt valaha kikacagni való egyezmény, a helsinki az. Persze az egyezés valódi célja kezdettől fogva belső használatra szolgált: a Kreml nemzetközi láрма nélkül az eddiginél is gátlástalanabban akar leszámolni félmaroknyi ellenzékével, a jövő ítélőszékéből szólva csekély számú szentembereivel. Titkos rendőrségének akart teljes mozgási szabadságot biztosítani harmincöt vagy hány kormányfői aláírással, elfojtani a jelentéktelen hatású, de mégis kellemetlen tiltakozó leveleket s egyéb mentő mozgolódásokat nyugaton. Hacsak persze nem hiszek Bíró Livia felvilágosító cikkének a Társadalmi Szemlében, a helsinki egyezményhez biggyesztett, tanulságos glosszának, mert akkor a cél az, hogy ők jussanak be közénk, ideológiai lefegyverzésünkre a kulturális cserék s « az eszmék szabad áramlása » útján. Ez utóbbi a szerző gúnyos idézőjelében, amit vészjelzőnek köteles felfogni minden kiművelt hazai pártfő.¹ Szaharov, a Nobel-díjas atomfizikus többször kitergette, hogy a békés belső orosz ellenállás a KGB 1972-es támadása után nagyrészt felmorzsolódott, 1965 és 1970 közt volt tetőfokán, ma már csak pislog, elsvadt a remény nem az amúgyis közömbös nyugatiakban, hanem a hazájukért szenvedő oroszok legjobbjaiban. Szoltsenyicintől szakadatlanul ugyanezt halljuk Svájcban, Angliában s az Egyesült Államokban. Készülünk fel, hogy Moszkva függvényei, a varsói tömb ál-szuverén tagjai újabb, szigorított utasítást kapnak, részben keletnémet és csehszlovák sugalmazásra s az a titkos akta független diaszpóra irodalmak további elkedvetlenítéséről, esetleg szétzüllesztéséről szól. Amelynek végül önkéntes felszámolás a zárótétele, mivel ráadásul egyidejűleg bedőlt egyik fő anyagi hátvédjük tengerentúl. Az Egyesült Államok, egy ál-Metternich kiárúsító külpolitikai vezetésével kulturálisan visszahúzódott, mondhatnám megpuccolt Európából. Gyászos látvány a szuperhatalom bűnbánó magábaszállása Vietnám és Watergate után; már olyan képzelt szennyesüket is élénk teregetik, amit kissé megszürcült, de tiszta fehérneműként tárolhatnak a polcukon. Tanulhatnának Európa öreg, « romlott » népeitől: súlyos politikai ballépésből nem kell mindjárt öngyalázó kultuszt üzni, abban a hiszemben, hogy hiszen csupán puritán őseikhez méltó, mellverő, hangos bűnbánat az egész gyülekezet színe előtt.

De ha a magyar irodalom végül elnémul külföldön, ha végleg elhallgat Torontó, London, Párizs, Bécs, München, Stockholm, Genf, az mégsem lesz párthatóságok hosszúkező mesterhúzása, az ideológia által türelmesen megnyert dialogizáló sakkjátszma, nem is lesz az önkárára takarékoskodó amerikai ideggyengeség és tudatválság bűne. Ezt az irodalmat kizárólag az idegenbe települt magyar olvasók közönye fojthatja meg. Mert végső fokon erkölcsileg a diaszpóra kellene, hogy eltartó legyen. Aki a Tórát megőrzi. S a mi Tóránk, ahogy sok év előtt s azóta is többször írtam, Arany János.

Lassan közelít ez a halálóra. Még vagyunk.

MA MÉG vagyunk s ha lehet, ragaszkodjunk makacs tettekkel a szóhoz, utóvégre az Élet s a *Sors bona nihil aliud* egy negyedszázadon át rácáfolt a Rómában elkenődő, irodalmi élőhalott rémképére. Magamra. Ott végzem, ahol kezdtem, a Keats-Shelley háznál.

Rövid sétányira e háztól van Raffaello egyik pártfogójának, Chigi pápai bankárnak a reneszánsz palotája, 1949-ben még külügyminisztérium, ma miniszterelnökség; első római hónapjaimban kívülről sokszor megcsodáltam, érdemes. Sohase gondoltam volna, hogy húsz egynéhány év múlva egyik szobájában veszem át egy államtitkártól a Cavaliere érdemrendet, úgy tudom, az egyetlen, amit idegen írónak idegennyelvű írói szolgálatokért adtak az olaszok, miközben a kedves úr megkért, hogy szeressem tovább Itáliát. Ez volt életem egyik legkönnyebb és legőszintébb ígérete. Azóta egy félve tananyag is lettem egyik ősi egyetemünk magyar tanszékén, Paviában. Hiányzóm új magyar lexikonokból, a hibáktól hemzsegő Irodalmi Lexikon kivételével, de vagyok, aki vagyok, hibátlanul a francianyelvű összehasonlító irodalmi enciklopédiában s a cambridgei International Biographyban. Nehéz agyonverni, földi lételemet a jó Isten fogja megszüntetni, nem a központi bizottság.

De érdemrendnél és címszavaknál is nyomósabban megcáfolta elképzelt írói haláloamat a dunavecsei Petőfi könyvtár kérése, hogy küldjem el Petőfiék című könyvecskémet s az a két levél, amit külföldön végzett magyar diákoktól kaptam, más-más szavakkal, de egyértelműn arról, hogy írásaimból tanultak meg igazán magyarul érezni, magyarnak lenni, pedig azokban legalább annyiszor esik szó angol lófestőkről, mint magyar lantverőkről. Még édesanyám kolozsvári sírjának a látogatói se hiányoznak: olyan fiatal erdélyi író társak, akik a világon se voltak, amikor pitymalló írói vágyakkal a száműzött és hazaszállított Jósika Miklós síremlékénél üldögéltem a házsongárdi temetőben.

¹ Társadalmi Szemle, 1975. 5. sz.

Megalázó kiadási viszonyok közt s mi tagadás, néha a mindent elcsöndesítő öngyilkosság gondolatával viaskodva ma még mindig azt mondom négy-öt fuldoklón kitaró folyóirat és csodaként, csöppekben megjelenő könyveink láttára, hogy vagyunk, vagyunk olyan terebélyesen a gonosz szárazságban, mint a margitszigeti tölgyfa, amely árnyékot adott az öreg Arany Jánosnak. Abból az árnyékból száll felénk, magyar írók felé, cseppet sem halkulva a parancsnak is felfogható, csöndes üzenet:

Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy Isten
Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
— Mint tücsöké nyáron —
Vész is ki dalod.

London — Driebergen (Utrecht) — Zürich, 1975.

NYUGATI MAGYAR IRODALOM

Hollandiai Mikes Kelemen Kör
Amszterdam, 1976.

CS. SZABÓ, László : Három nap magyar irodalom

Beszámoló a hollandiai Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjairól 1975 szeptember 11-14.

Végéről kezdem a történetet, a Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjainak irodalmi záróestjével, amelyen — Uram, irgalmazz! — tizenhárman szerepeltek majdnem három órás műsorban, huszonöt, húsz, tíz, öt vagy két órányi utazással az anyanyelv magányos edzőpályáiról, Montrealból, Stockholmból, Londonból, Genovából, Párizsból, holland városokból a helyszínre, egy erdős telepre, túl Utrechten, Driebergenbe, meglehetősen mindegy a név, mert Hollandia, amely nagyjából ráférne a Dunántúlra, úgy be van lakva nyugati s középső felében, hogy teljesen összefolynak ódon városok, szatellita települések, toronyházak, legelők, ligetek, csatornák, csemeteiskolák, tulipánmezők egy párás szupermarketté; elektronikus szemű ajtajában, babakocsihoz szíjazva már a csecsemő is konzervnyitóval bajlódik. Szokás szerint elkezd cseperegni, de absztrakt holland festők nem száguldanak többé ecsetjükkel a száguldó felhők után, mint nagy elődeik. Van Gogh volt az utolsó, akit még érdekelték a varjak, a vetés s a közelítő zápor.

Majdnem két évtizede járok nemzetközi magyar fejtágítókra, a rangidős Mikes Kelemen Kör találkozóiin kívül másokra is, de ritkán éreztem elevenebbnek a nyugati magyar irodalmat, mint ezen a záróesten. A pestist is könnyebb kiirtani, mint minket, gondoltam utána napokig. Csodatett valamikor szentek dolga volt: ha fejre esett egy kölyök az ablakból, feltámasztották a kövezen s szívhez szóló dorgálással vízfordásra, pacsira, házörzésre szoktattak emberzabáló fenevadat. Csodát ma a tömény idegenségbe fejest zuhant, élő magyar költők művelnek Zrínyi, Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Arany és Ady romlatlan nyelvvel. Tíz éves, baljóslatú hallgatás után felbukkan egy Leiden környéki paraszt tanyáról egy énektanár, aki ha lát embert az önkéntes remeteségben, az mind holland fiú vagy lányka; tíz évi nyomasztó némaság után felbukkan egy északamerikai erdei lakból a nyomdász, akinek még a kutyája se tud magyarul, se házacskája mögött a patak s egyik szomszédja se húsz-harminc fával arrébb, megszólalnak egymás után s hűledezik az elbűvölt verhallgató: kiderül, hogy pelyvaként szétszórva, szándékos vagy muszáj remeteségben, elhagyatottan, legföljebb valami álom-mélyi nyelvi itatónál, talán a vesében bugyogó szép híves pataknál még mindig « nyelvében él a nemzet », segítség, biztatás s időnkénti vérátömlesztés nélkül legkisebb letört atomjáig is sértetlenül, mintha ez vagy az a tíz éven át hallgató tetszhalott közben ki se mozdult volna Esztergomból, Csornáról. A nagyvilágban Magyarországon kívül is van számodra hely. Végéről kezdtem a beszámolót a Tanulmányi Napokról, mert visszanezve a záróest felől, már csak hasznos mulatságnak, serkentő önkínzásnak, cseles vizsgáztatásnak, végkimerülésig tartó vívógyakorlatnak hatott a három napos vita, támadó kétkedés és habozó védelem, tréfa, gúny és tréfás-gúnyos szerelmi vallomás arról a nyugati magyar irodalomról, amely van valahogy s a végbizonyításnál fényesen igazolta létét az Ördög hitetlen Ügyvédje előtt, hiszen változatossága, kísérletező kedve, kutató bátorsága, szűkszavú vehemenciája s maga elől is el-elrejtőző, de rendíthetetlen önbizalma sokszor túlszaz a kozmásodó, félig szabad, félig bürokratizált hazai irodalomén,

amelyben könnyebb kegydíjasnak, mint eredetinek lenni, mivel a kegydíjért éppen csak azt az Egy Szót, egyetlenegy szót kell visszanyelni, azt az Egy Mondatot, egyetlenegy mondatot megcsonkítani, azt az Egy Gondolatot, egyetlenegy gondolatot öncenzúrázni, amiért írni egyáltalában érdemes, még ha az otthon élő szerző úgy tesz is hol külföldön, hol saját tükre előtt, mint aki daccal belső száműzetésbe vonult, fertőzetlen és független. S a felelős szerkesztő és felelős lektor, aki kérdezetlenül átírja a szöveget, mert « ne légy olyan érzékeny, öregem, lásd be, hogy stb., stb. »? Államosított, azaz irányított irodalomban nincs belső száműzetés, nem hiszek benne, lehetetlenség, csak külső száműzetés van, igazi, e keményebb fajta számkivetés viszont a teljes szabadság, a szabadság pedig több évnyi emberkerülés után is nyelvileg sértetlenül visszavezet ama hazába, amelynek nincs gumibélyegzője, kérdőíve, kis és nagy díja, mert Zrínyivel és Csokonaival, Vörösmartyval, Arannyal és Petőfivel, Adyval és Kosztolányival azonos, aranykerítéses haza, amit folyton látunk, akárcsak egy látomásos balladában a magányos nyelvi edzőpályáról, ércfalú vár, amely — mint Kőszeg — soha nem esett el. Közönséges nevén az egy és oszthatatlan magyar irodalom.

Kibédi Varga Áron és Tóth Miklós, a Mikes Kelemen Kör két alapító veteránja ezúttal úgy döntött, hogy idén csoportos vagy egyéni dialogizáló kísérlet nélkül, tehát magyarországi írók, köztük néhány ragaszkodó jóbarát mellőzésével a nyugati magyar irodalom megvizsgálására hív össze hétvégi találkozózt, hivatalos címén Tanulmányi Napokat. Varga Áron tömör, világos, mértéktartó és betájoló megnyitója után, fellépésük rendjében a montreali Vitéz György, Londonból én, Fáj Attila genovai egyetemi tanár, Szépfalusi István bécsi evangélikus lelkész, az ottani Bornemisza Társaság alapítója, Papp Tibor, a párizsi Magyar Műhely egyik szerkesztője, a londoni Határ Győző és Sipos Gyula, a Párizsban élő kritikus volt előadó. Egyik este a résztvevők hangszalagról Kodály Zoltán Zrínyi dalát hallották, a fölvetel még az ösbemutatón készült, tudtommal Magyarországon jóideje csak összes művei közt olvasható, ha valaki tud olvasni hangjegyet. Nem jegyeztem a hozzászólásokat, becslésem szerint száz fölé rúgott, nagy kár, hogy nincsenek hangszalagon. Más szemrehányást az elragadóan szíves házigazdáknak nem is tehetek.

Rövidre fogva az derült ki a három napos marathoni szócsereből (szóváltás egyszer se volt), hogy a varsói szerződés járószalagján akár tudomásul akarják vagy tudják venni a magyarországi hatóságok, akár nem — (tudjuk, hogy a tuskés pártügyek egyike) —, van egy világrészekben mérhető, szétforgácsolt nyugati magyar irodalom, amely elszakíthatatlan, de autonóm része a nagyobbik belsőnek s történelmileg szólva sokkal inkább úr a maga dolgaiban, mint a magyar királyság emlékéen csüggeszkedő, úgy-ahogy független, adófizető erdélyi fejedelemség a török alatt. Emigráns gátlásait, kedélyhullámain, idegválságait, kisebbségi tudatát nagyrészt emigráns témáit s végül magát a szájsavanyító nevet is levetette a hatvanas években, jogigényt emel az emberi teljesség nevében minden írói önkifejtésre, de a szűkebb hazai valóság, értsd: a mindennapi élet feldolgozását akkor is lehetőleg kerüli, ha a szerzők olykor vagy évenként hetekre visszalátogatnak. Kinek-kinek magányúgye a látogatás. Írói anyaggyűjtésre kevés.

Magyar *irodalmi élet* a teljes szétszórtságban természetesen nincs és nem lesz. Ahhoz nemzeti főváros, más szóval szellemi központ, amihez viszont egy olvasó nép, kizárólag a nép hátvédje kellene, a központosítás ugyanis csak akkor üdvös és serkentő, ha maguk a munkásai, Bajza József szerint a « respublica » egyenrangú tagjai tartják, tisztító belső harcok árán mindenható kezükben. De van kinti irodalom, mert vannak írók s a helyzet a diaszpórában körülbelül olyan, amilyen volt már egyszer a hazában 1825-ig, mielőtt Kisfaludy Károly és korai halála után baráti köre, a híres triász megtette Pest-Budát irodalmi székvárossá, vagy — más példa — a tizennyolcadik században a magyarnál mérhetetlenül nagyobb, ám politikailag szétmorzsoltsolt német és német svájci nyelvterületen. Önkormányzó irodalmi központ nélkül a kritikai szűrés éppen annyira hézagos és esetleges és siralmasan visszamarad az alkotások száma és súlya mögött, mint magában az országban, ott persze tökéletesen más okokból: ideológiai járomban, előregyártott dogmatikus szövegezés, csinovnyik lapítások, kötelező hőskultuszok, hoci-nesze alkuk, bürokratikus akadékoskodások miatt. Ráadásul akármekkora területet bitorolhat a műkedvelés, aránytalanul nagyobb, mint Magyarországon, utóvégre akinek van pénze, különösen az északamerikai Egyesült Államokban annyi giccset nyomat ki magyar, sumer, székely vagy arabus nyelven, amennyit akar.

Ilyen mostoha körülmények között négy-öt különböző esztétikai, politikai és világnézeti irányhoz kötött, küszködő folyóiratra hárul — s a külalak ellenére természetesen az Irodalmi Újság is ide számít — nemcsak a szűrés, propagálás, kezdők beindítása, hanem az a hálátlanul nehéz feladat is, hogy lelkileg egybecsomózza a remeteket s úgy egyesítse lapjain közös munkára Montrealt Chicagóval és San Franciscóval, Londont Párizssal, Münchennel, Kölnnel, Béccsel, Genffel, Rómával és Göteborggal, mintha csak Sopront, Kassát, Lévát, Marosvásárhelyt, Szegedet kellene Pest-Buda vezérszerepe előtt. Itt a helye, hogy megilletődve szóvá tegyék: a müncheni Látóhatár — Új Látóhatár már kereken egy negyedszázada teszi.

Megegyeztek a felszólalók, hogy jó az egymás közötti éles tagozódás, még a harc is, végtére ezektől a harci oltásoktól eleven, irodalomtörténetileg korszakos a tízes és harmincas évtized a múltból; tanú amarra Fenyő Miksa elnyúlhatetlenül friss emlékezése a korai Nyugatról, tanú vagyok emerre magam. Romboló stratégiai kárt csak az követ el, aki írásos bizonyítékok nélkül, agyrémből vagy felelőtlen szóbeszédtől felhevülve politikai vádat ken ellenfeleire, még ha a meggyanúsított író valóban opportunistá vagy önámító számár is s ezáltal a hazai hatóságok helyett kéretlenül és akaratlanul elvégzi bomlasztó munkájukat, nekik szerez örömet. Ne ítélj, hogy ne ítéltelessé, mondja a Biblia, de én most a történelemre gondolok, nem a szentírásra. Sohase feledjük, hogy dicső őseink szintén többféleképpen « viszonyultak » a Portához, a Burghoz s a Bach korszakhoz. Legyen jó példa ebben a szokásban a harmincas évek. Író az író halálra kereste ugyan, torkába csimpaszkodott,

kávéházi asztal géppuska tűz alatt tartott kávéházi asztalt, de közben senki sem kiáltott rendőrért és nem osont följelentéssel valamelyik minisztériumba. S ha történetesen szétmállott egy író utolsó pár cipője, az ősellenség adott neki másikat a magáéból, bár átnyújtás előtt legszívesebben a rászoruló fején verte volna szét.

Zaklató gond, ma már nem is gond, rákfene, a nyugati magyar irodalom fő nyavalyája a *terjesztés*. Ebben is megegyeztek a felszólalók. S aztán álltak tanácstalanul. Hogyan jut el író az olvasóhoz, teszi meg az aprócska lépést? — élet vagy halál húzódik meg a veszélytelenül hangzó, pusztán technikai kérdés mögött. Maga a kinyomtatás. A válasz: sehogy vagy éppen hogy, így-úgy, folyton kihagyó lélegzettel, ha felcsap önvigécnak a szerző, ritka találkozókon s megint csak: sehogy, sehogy. Negyedszázados az irodalom, nagykorú a hatvanas évek óta s a kihalás törvénye szerint megérhet még egy negyedszázadot, mert délibábos ábránd az 1945 után születőkre számítani. Ha mégis hamarabb némul el, ne fogjuk rá a közönyös idegen környezetre, hiszen eddig is abban élt, se hazai ügynökök mesterkedésére, mert eddig is meddő volt, még csak az öldöklő inflációra se, bár az a legfélelmeesebb ellenség, tulajdonítsuk a terjesztés kudarcának, mert két évtizede hallok, hallunk tervekről, javaslatokról, szervezésről, végmegoldásról, de keserű levemben forogva tartok tőle, hogy a végmegoldás amolyan hitleri, amit a zsidóknak szánt.

Csakhat a Mikes Kelemen Kör irodalmi záróestje után mégis gunyoros megkönnyebbüléssel kérdeztük egymástól: hát meghalunk, kicsikém, meghalunk? Nyelvében ma izgatóbb, kényesebb, éberebb a hazainál, aminek persze átlátszóan freudi a magyarázata: a nyelvi kiheréléstől való tudatalatti rettegés, nagyobb a dinamikája, szókimondó, sötétenlátó, harapósan humoros, ízesen átkozódó, nem titkolózik se magáról, sem a világról, amely éppen egyik kollektív önromboló rohamában fetreng 1914 óta. Itt az ideje, hogy megírják első irodalomtörténetét. Aprólékos bibliográfiai feldolgozása már javában folyik Magyarországon, a színpalak mögött s tudtommal tájékozott, de amit a vitázók joggal követeltek, nem kimerítő cédulakatalógus a fiókokban, pontosan nem *csupán* az, hanem az első teljes körkép és kritikai le mérés. Szerzője nem lakhatik Bécsből keletebbre.

Kezdetől fogva döglődik a terjesztés, de az írók bőszen írnak Kanadától Ausztráliáig, mert kínos gyönyörűség, gyötrelem és mámor, mert muszáj, máskülönben megőrülnének vagy belehalnának, írnak azzal a reménnyel, hogy így vagy úgy, valahogyan mégis eljut szavuk a szomszéd városig, országig, tengerentúlra, Pécsre, Szegedre, Miskolcra, Kolozsvárra s Újvidékre, írnak, mert ha kihal a fél emberiség s elsüllyed három világrész, képzeletükben még mindig marad valahol egy mohón várakozó olvasójuk, írnak folyton egymást méregetve, főleg egymásnak s a múlthoz hasonlítva ebben sincs semmi változás, mert nagy hír ide, nagy hír oda, Adyt az izgatta, hogy mit tart róla Babits, Babitsot és Kosztolányit Osvát ítélete, Szabó Lőrincet, Illyés Gyulát, Vas Istvánt Babits döntése, Márait, hogy tetszik-e Kosztolányinak, amit ő ír, engem, hogy mit szól majd Illyés s a kezdő Nemes Nagy Ágnes az én fölfelé vagy lefelé fordított hüvelykujjam. Csak a két ős dúvad, Krúdy és Szabó Dezső fűtyült pályatársaira. S írnak azzal a sejtéssel, hogy ha máskor nem, haláluk után beolvad egyenkénti tettük s a magányos tettekből összeszövődő, eszeveszett közös vállalkozásuk: a nyugati magyar irodalom a hazaiba, attól kezdve pedig a fecskék is Szalkáról Baranyán keresztül Itália felé s onnan Afrikába másképp fognak szállni egy egészen kicsit. Vagy nem is olyan kicsit.

(Elhangzott 1975 szeptember 21.-én az Angol Rádió magyar műsorában.)

MÉRLEGEN

Hollandiai Mikes Kelemen Kör
Utrecht, 1978.

MOREAU, Jean-Luc : Irodalom és társadalom

La littérature est l'expression de la société, comme la parole est l'expression de l'homme.

Louis de Bonald (*Pensées*)

E konferencia szervező bizottsága azt tűzte ki értekezésem tárgyául, hogy az « irodalom-társadalom » témájához szóljak hozzá. Olyan nagy meglepetés és öröm volt nekem az ide szóló meghívás, hogy nem rühellem a próféta ságot. Sarokba szorítva, ráébredek teljes illetéktelenségemre, hiszen nem vagyok sem szociológus, sem irodalomtörténész. Csak a beavatottabb idegen szempontjából tudok elég bizonytalan tanúságot tenni.

Tehát: «kelj föl és járj!» — de tudniuk kell, hogy a következőket nem szabad túl komolyan venni. E terjedelmes témát csak felületesen lehet érinteni. Hozzászólásom csak vitaindítónak tekintendő.

A témául adott szókapcsolat — «irodalom és társadalom» — kettős viszonyulást takar. Egyfelől azt: mi az irodalom helyzete, szerepe a társadalomban. De másfelől azt is: mi a társadalom helyzete, szerepe az irodalomban. Egyfelől: irodalmi szociológiát igényel. Másfelől: társadalmi, szociológiai irodalomtudományt.

Az első problémakomplexumban három főtárgyat látnék: az író, a könyv és az olvasó. Vagyis: a termelő, a termék és a fogyasztó. Az utóbbiról statisztika nélkül nagyon nehéz beszélni. Inkább kihagyom, vagy csak mellesleg fogom említeni.

A második kérdéskomplexum két főkérdésből áll: az egyik a tartalmi kérdés, a másik a formai kérdés.

De mielőtt hozzáfogunk a különböző kérdéscsoportok megvizsgálásához, legyen szabad két fontos megjegyzést tennem.

Az első az, hogy a magyar irodalom esetében a társadalmi kérdéseket nemigen lehet a nemzeti kérdéstől elkülöníteni. Aki kívülről szemléli a magyar kultúrát, sokkal világosabban látja a magyarság nehézségeit a szomszédos nemzetiségek, államok között, mint a magyarságon belül összebonyolódó társadalmi rétegek árnyalatait. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a magyar kritikusok többnyire a hazai költészetnek adják az elsőbbséget, s ez az álláspontjuk a külföldön megjelenő vagy külföldre szánt fordításokban erősen tükröződik. Másfelől ez is az egyik oka, hogy a külföldi közvélemény csak akkor fordul Magyarországra, amikor valami nemzetközi jelentőségű esemény színterévé válik. A világnak a magyarság és a magyar kultúra pártját ritkító egyöntetűséget mutat. Családi körben természetesen más a helyzet.

Második megjegyzésem az irodalom mivoltát illeti. *Qu'est-ce que la littérature?* kérdezte Jean-Paul Sartre. A szociológusnak mit kell, vagy mit szabad irodalomnak tekintenie? Csak a szépirodalmat vagy a nemzeti bibliográfia minden tételét? Csak a remekműveket — Lucien Goldmann véleménye szerint csak a remekmű jellemző szociológiailag, de akkor abba a nehézségbe ütközünk, hogy mit fogunk remekműnek tekinteni — vagy a ponyvairodalmat is, ami tartalmilag nemegyszer sokkal izgalmasabb és tanulságokkal terhesebb, mint a zseni remeklései? A kivételest vagy a közönségest? Az egyszerűt vagy az egyszerűt? Füst Milán arisztokratikus agyafúrtságait vagy Szomaházy manapság divatjamúlt mesterkedéseit? Sőt: ha Janus Pannonius latin nyelvű költeményei vagy Lukács György német nyelvű írásai valóban szerves eleme a magyar irodalomnak, miért ne vegyük tekintetbe Rákóczi Ferenc emlékiratait, Róheim Géza értekezéseit vagy Koestler regényeit? A szépirodalom fogalma koronként és helyenként változik. Ez már az olvasás problémájához vezet bennünket. Egy nagy magyar költő kérdezte tőlem egyszer, hogy kiket szeretek a mai magyar írók közül. Többek között Galgóczy Erzsébet nevét említettem, akit valóban nagyon kedvelek. Barátom nagyon furcsállta az ízlésemet: «Ez nem irodalom — mondta — ez szociográfia». Ha így van, akkor mit csinálunk a *Puszták népével*, az *Elsodort faluval*, a *Boldog emberrel*? A szociográfia nagyobb szerepet játszik a magyar — vagy az orosz, a lengyel és a finn — irodalomban, mint mondjuk a francia vagy az angol irodalomban. Ennek is vannak biztosan érdekes, további kutatásra méltó okai, de Magyarország társadalmi, szociológiai megértése szempontjából ezt az irodalmi szociográfiát — főleg empirikus jellege miatt — veszélyes lenne, bírálat nélkül, kész anyagnak tekinteni. Tartalmilag a szépirodalom csak kis része a rendelkezésünkre álló dokumentációnak. A tudománynak nem szabad túl komolyan venni az irodalmat.

Első problémakomplexumunkhoz visszatérve, azt a kérdést kellene természetesen mindenekelőtt bolygatnunk, hogy az írók társadalmi helyzetének — marxista kifejezéssel élve: osztályhelyzetének — van-e, s ha igen, milyen hatása az irodalom fejlődésére. Véletlen vagy törvényszerű például, hogy a nemesség egyeduralma után egyre több polgári, majd parasztszármazású író lép az irodalom színpadára? Véletlen-e vagy szabályszerű, hogy a magyar irodalom névsorában hosszú ideig alig-alig akad egy-egy írónő neve is? Továbbá: mit jelent igazában a népies-urbánus ellentét a magyar irodalomban? Mi külföldiek inkább sejtjük mintsem tudhatjuk; gondoljunk akár a hosszú és bonyolult útra, ami Arany Jánostól Móricz Zsigmondon és Szabó Dezsőn keresztül egészen Illyés Gyuláig vezet a népiesség koncepcióját.

Az író osztályhelyzetének problémája nemcsak az, hogy melyik társadalmi réteg sarja, hanem hogy íróként mi a jelenlegi helyzete a társadalomban, többek között gazdasági és politikai szempontból is.

Az író szabadságát kisebb-nagyobb mértékben kétféle akadály korlátozza: egyfelől a gazdasági körülmények Szküllája, másfelől az ideológiai körülmények Kharübdiszé között kell vitorlázni, nem is beszélve a belső, lelki gátlásokról, amelyek — legtöbbször családi viszonyok közvetítésével — visszavezethetők a társadalmi rendszer nyomására.

A nyugati helyzetet tekintve azt gondolhatnánk, hogy egyfelől a piaccgazdálkodás csak súlyosbíthatja a gazdasági nehézségeket; másfelől, a liberalizmusnak — ha már lehetővé teszi a legkülönbözőbb világnézetek szembeállítását — módjában van az ideológiai nyomást a minimumra csökkenteni.

Kelet Európában a marxista világnézet monopolhelyzete következtében nem egy, a mi szemünkben alapvető eszmeáramlat — például a freudizmus vagy a strukturalizmus — csak a marxista szempontú cáfolat szitáján — megsemmisítve vagy «guberálva» — szűrődik át. A szocialista tábor országaiban az elméleti vita még mindig a szocialista realizmus fogalma körül forog, habár a magyar állam fontolva haladó engedékenysége sok irodalmi művet érlel, amit másutt fölöttébb eretnkszagúnak tekintenének.

Ezután az író bérmunkásságáról és a mecénásságról kellene pár szót szólni.

Az író, ha csak író, a munkáltatójától függ, legyen az magánkiadó vagy állami kiadó.

Természetesen más a helyzet a saját tetszése szerint dolgozó költő esetében, más a megrendelésre szállító művészeti iparos esetében. De a saját tetszése szerint dolgozó költőnek többnyire — néhány híresség kivételével — más foglalkozása is van. Statisztikailag kellene megvizsgálni, hogy milyen lehet országonként ez a másik foglalkozás, mert itt van a modern mecénásság problémája. Ha például a hatalom kizárhat állásából mondjuk egy tanítót, egy kutatót vagy egy kiadó-szerkesztőt írói tevékenysége, politikai beállítottsága miatt, jól látjuk, hogy az állami mecénásságnak meddig terjed a határa. E rövid összefoglalás keretein belül csak utalni lehet e nagyon fontos kérdésre. Azért legyen szabad két idézetre szorítkoznom.

Lukács György egy 1947-es keltezésű, Osvát Ernő összes írásaihoz írt előszavában a Ferencz József-kor magyar irodalmáról beszélve a következőket mondotta: « Ez a magyar 'viktorianizmus', a Ferencz József kor, a stílusvá vált kompromisszum apoteózisa. Németország hasonló jelenségeiről írván Thomas Mann ennek az irányzatnak lényegét tömören foglalja össze abban, hogy az 'hatalomvéde bensőség' (machtgeschützte Innerlichkeit). Olyan irodalom ez, amely a hatalomtól nem kíván mást, mint az irodalom és művészet zavartalan életét — ugyanakkor csendesen garantálva, hogy ez az irodalom és művészet sohasem fogja komolyan zavarni az uralkodó hatalmak szándékait. »¹

Második idézetem — ki tudja, mennyire veendő komolyan? — Déry Tibor *Kedves bópeer...!* című regényéből való:

« — Persze hogy mindent tudnak rólad az Írószövetségben. Úgy értesültem, hogy a legközelebbi közgyűlésünkön díszelnőknek fogunk megválasztani, ha a minisztérium is hozzájárul.

— Hogyne járulna hozzá — mondtam finoman mosolyogva. — A minisztériumnak olyan emberre van szüksége, aki látszatra ellenzéki ugyan, de lényegileg mindent megtesz, amit kívánnak tőle. Ilyet keresve se találnak nálam jobbat. »²

Ha a könyv problémáiról is akarunk beszélni, arról kellene szerintem elsősorban vitatkoznunk, hogy a mű, a kézirat hogyan juthat vagy nem juthat el az olvasóközönséghez, mennyire függ a társadalmi — egyebek közt gazdasági, kulturális helyzetétől, mennyire az emberek — többek között a hatalom — akaratától; hogyan és mennyire lehet irányítani a közönség érdeklődését; továbbá ez a lehetőség — ha van (azt hiszem, mindig megvan) — hogyan használódik fel egy adott társadalomban. Itt a könyv kiadói példányszámát, árát, terjesztésének módját, a kiadói gépezet működését, a kritikusok, hírverés (reklám vagy propaganda) szerepét, a közoktatási rendszer, a « zsebkönyvtár »-féle olcsó sorozatok szerepét kellene számba venni. Nem kétséges, hogy a probléma túlnő a tiszta szociológia keretein: hiszen ne felejtjük el, hogy a szociológia az első lépés a tudományos — némelyek úgy mondanák: technokrata — politika felé.

Magyarországot illetően, egy kicsit provokatív módon azt mondanám, hogy egy monopolrendszerben nincsenek tiltott könyvek, csak engedélyezett könyvek lehetnek. « Új könyvemet tegnap elkobozták », írta Radnóti. Ezt ma nem írhatná, minthogy a cenzúra nem a könyv megjelenése után, hanem előtte gyakoroltatik, ami a Magyarországra szerintem oly jellemző öncenzúra rendszeréhez vezet bennünket — ahhoz, amit Lukács egyik cikkében a « félelem ideológiája »-nak nevezett.

A nyugati írók, mindenekelőtt a költők, gyakran ámulnak-bámulnak a keleteurópai példányszámok hallatára, elfeledkezve a kiadatlanul maradó kéziratok számáról. Azt mondták nekem — a számot itt nincs módomban ellenőrizni, de a különféle könyvészetek alapján elég valószínűnek látszik, hogy Magyarországon évente körülbelül 50 új verseskötet jelenik meg. Franciaországban — ahol a költészet, váltig ismétlik, súlyos válságban megy át — több ezer verseskötet lát napvilágot, igaz, hogy főleg csekély példányszámban és a szerző saját költségére.

A keleteurópai rendszernek nagy előnye, hogy a költői termékek átlagértéke sokkal magasabb színvonalú, mint a nyugati országok többségében.

Viszont ez a Nyugaton létező « önfinanszírozási » lehetőség — bármilyen sajnálatos is a pénz közbeszólása a művészet tiszta légkörében — nem olyan megvetésre méltó, mint amilyenek sokan hiszik. Gondoljunk akár olyan írókra, mint Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Lautréamont, Proust, Aragon, vagy Babits, Kassák, Radnóti — nem is beszélve a Mikes Kelemenekről — akik mind saját költségükre léptették első gyermekeiket a nyilvánosság elé. Továbbá ne felejtjük el, hogy ennek a rendszernek van még egy sokkal sajnálatosabb változata — gondoljunk a Szovjetunióban oly fontos szerepet játszó *szamizdat* kiadványokra.

De azzal is legyünk tisztában, hogy a nyugati írók előnye nagyon relatív. Az írónak nemcsak írásszabadság kell — az majdnem mindig megvan — de a fiókja számára minek írjon az ember? Hanem a publikálás, sőt nemcsak a publikálás — a terjesztés szabadságára és lehetőségére is szükség van.

Természetesen nem hiszem, hogy a kiadógépezet monopolhelyezete kötelezően velejárója a szocializmusnak, azt sem, hogy minden szabadelvű ország automatikusan mentes e betegségtől. Nyilvánvaló, hogy kis országokban sokkal könnyebben juthat hegemoniához egy-egy kiadó, mint Franciaországban vagy az Egyesült Államokban. Gondoljunk akár arra, amit Tolnai Lajos a *Sötét világ* című önéletrajzi regényében írt annakidején Gyulai Pál és a köréje csoportosult kritikusok által az Akadémián és a Kisfaludy társaságon belül gyakorolt diktatúráról. Ami a keleteurópai országokat illeti, az is számításba veendő, hogy bár a politikai vonalat nem szabad soha teljesen elfelejteni, a különböző kiadóvállalatok egymás mellett létezése bizonyos mértékig lehetővé teszi az irodalmi, esztétikai — esetleg, de sokkal szűkebb mértékben — a politikai megnyilatkozások többszempontúságát. A Szépirodalmi Kiadó nem a Magvető, a *Tiszatáj* nem az *És*.

¹ Lukács György: *Magyar irodalom — magyar kultúra*, (1970) 380. l.

² Déry Tibor: *Kedves bópeer...!* (1973) 177. l.

Második kérdéskomplexumunk, mint már említettem, két főkérdésből áll. Az egyik a tartalom kérdése; a másik a formai kérdés.

Mit mondjunk az irodalomban kifejezett tartalomról? Úgy látszik, nem szorul külön kommentárra. Jól ismerjük a régi stendhali megfogalmazást, amely szerint a regény — némelyek szerint az egész irodalom — nem egyéb, mint a realitás tükré. « A magyar társadalom az irodalom tükrében » — jó címe lehetne egy többkötetes disszertációnak. És valóban, hogy milyen finom árnyalatokat hozhat napfényre az irodalom, azt jól megértjük, ha például a falukutató irodalomra gondolunk, ami tulajdonképpen gyakran a publicisztika és a belletrisztika, a szociográfia és a « szépirodalom » között ingadozik.

Pedig jól látjuk, hogy a falukutatók között sem található olyan író, aki a falusi realitás fényképész előhívására szorítkozna. A valóság leírása mindig társadalmi, politikai interpretációba torkollik, ami legtöbbször másodlagosan visszahat a valóság leírására.

Ha viszont csak a tisztán belletrisztikus irodalom tükrében keressük a magyar társadalom képét, akkor tudnunk kell, hogy ezt a képet nem szabad kritika nélkül elfogadni. Gondolok például a *Különös házasság* oly mulatságos kürtő- és fogatszociológiájára: « Erdélyben a kürtők szimbolizálták a rangfokozatokat, volt két füstű, egy füstű és körülüstű, amint két vagy egy kémény volt a kúrián, vagy csak úgy a zsupfedélen át szivárgott ki köröskörül, ahol nyílást lelt, a konyha füstje... » Majd: « Zemplénben, Szabolcsban, Ungban a lovak ábrázolták » [a rangot]. Az egész oldalt kellene felolvasni. Mikszáth nagyon részletesen leírja a társadalom árnyalatait, aszerint, hogy a familiák két vagy négy lovon jártak, pejen vagy feketén... Dokumentációs forrásként az irodalom látszatra pótolhatatlanul gazdag. Milyen más dokumentum adhatna nekünk ilyen élő, tüzetes, körülményes szociológiai leírást?

Közelebbről nézve nem szabad eltekinteni attól, hogy Mikszáth regénye 1900-ban jelent meg, cselekménye viszont Napóleon idejében játszódik. Mikszáth nem volt sem szociológus sem történész; szóbeli hagyományokat használt föl, szépített; és kérdés, hogy mennyire hiteles ez a különben nagyon szép, nagyon mulatságosan humoros leírás. Közhely azt mondani, hogy Mikszáth *Különös házassága* nem az igazi, régi Magyarországot tükrözi, hanem inkább a magyar múltnak azt az idealizált képét, ami a kiegyezés utáni társadalom képzeletében élt. Tehát az irodalom manipulálja a valóságot.

De nemcsak az irodalom manipulálja a valóságot, akarva-akaratlanul, tudva-tudatlanul mi is manipuláljuk az irodalmat. Itt merül föl az olvasás egyik problémája. Minden korszak mást-mást talál a múlt idők irodalmában. Kisajátítja, magáévá teszi. A mű csak az olvasó szellemi világában, csak meg-megújulva élhet tovább. Látszatra magától értetődő jelentéseit mindegyikünk a saját világnézete alapján újra- és újjáértékeli, hozzáilleszti a maga koncepcióihoz.

Felhozzak egy példát?

Toldi.

Hány Toldi-képet lehetne felsorolni a magyar kritikában! Gyulai Pálé, Riedlé, Szerb Antalé, Móriczé, Babitsé, Révaié, Lukácsé, Sötéré... Riedl « született lovagnak » tartja Toldit. Szerb Antal parasztnak tekinti. Móricz Zsigmond szerint Arany « megírta a *Toldit*, amelyben már nincs szatíra, hanem őszinte öröm a régmúlton, a Lajos király bandériumát pingálgatta ragyogóra s elfeledte, hogy ott és akkor is keserves lett volna a költőnek... » Lukács szerint « a magára ismerő, a felszabaduló magyar parasztság naiv eposzát írta meg ».

Lukács Toldi-képe szerintem a legigazságtalanabb és a legmegvilágítóbb egyszerre, mert jól mutatja, hogy hova vezethet egy zárt világnézet ráerőltetése az irodalmi tényekre. Lukács, régi koncepciójához hűen, amelyre még visszatérünk és amely szerint az epika a kapitalizmus előtti korszak tipikus műfaja, Arany János hőisében a parasztság megtestesítőjét látja, holott Toldi — akinek szolgája is van, háza is Budán — kifejezetten a nemesség képviselőjeként viselkedik, és — lelkileg a hűbéri, lovagi ideológiához ragaszkodva — kikéri magának, hogy parasztnak tartsák: « Hm, paraszt én! emígy füstölög magában » ...

Ha szabad elkalandoznom egy pillanatra, Lukács joggal hasonlítja össze Arany János Toldi-koncepcióját azzal, amit maga Arany írt Petőfinek a lelkében élő fejedelmek eposzáról: « Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverfogatónak... a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Festeném szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, miképp szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolga vérré sohasem fajulhatott; azért durva, nyakas, megigázhatatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az *egy igaz úr* szolgálilag csúszkálni nem tuda, szolgává kényszerített: ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgzott idegen népe közül szolgálak, s azok lönek urakká. »¹

Lukács nem látja — vagy nem akarja látni — hogy Arany Jánosnak ez a mi számunkra kicsit naívnak hangzó vérségi (majdnem faji) koncepciója a paraszt egyszerű glorifikálására nem redukálható.

Ezt a koncepciót nem lenne érdektelen Madách Imre egyik koncepciójával összehasonlítani: gondoljunk a *Civilizátor* egyik jelenetére, ahol István gazda, a magyarság képviselője, békén megfér különböző nemzetiségű cselédeivel, míg egy este meg nem érkezik Stroom, a civilizátor, aki azt kérdi tőle, hogy « mindenek előtt / Szólj, jó barátom, ismered-e Hegelt? », majd azt,

¹ Idézi Lukács György: *Magyar irodalom — magyar kultúra* (1970) 425. l.

hogyan « e sok derék nemzet megtűri-e, / Hogy a magyar parancsol mindnyájoknak? », majd végül az öreg eltávozta után azt a tanácsot adja a felszabadult proletároknak: « Hagyjátok a ház gondjait reám / S várjátok békén a nagy dolgokat ».

A mi szempontunkból nem az a döntő, hogy e vitákban kinek van igaza. Csak rá akartam mutatni, hogy mennyire nem nyilvánvaló az irodalom állítólag oly nyilvánvaló tartalma.

Felvetődik egy másik kérdés: a szociológus hogyan közelíthet meg egy olyan művet, aminek tartalmilag nincs köze a társadalom ábrázolásához?

Kétféle választ lehet megkockáztatni.

A műnek nemcsak nyilvánvaló tartalma méltó a kutatásra; annak is lehet értelme, ami hiányzik belőle. Közhely említeni, hogy a parasztság teljesen hiányzik a XVII. századi francia irodalomból, La Bruyère egyik nagyon rövid passzusa kivételével. Világos, hogy nem véletlenül hiányzik. Az írók nem voltak parasztszármazásúak. A nemesség vagy a nemességhez közel álló polgárság fiaiként, e két osztály számára írtak, e két osztály világnézetéről tanúskodnak műveik. Hasonlóképpen Magyarországon a népiesség fogalma csak lassan bontakozik ki a nemzeti romantika illúzióiból. Mikszáth már említett *Különös házasságában* kik szerepelnek a nép képviselőiként? Buday uram, a tisztartó, « ki babonás ragaszkodást érzett a család iránt, melyet ősei is szolgáltak »; továbbá a bornóci konyha fehérsége. Egy másik, teljesen más jellegű példa: a szovjet katonák jelenlétének, vagy a prágai eseményeknek majdnem teljes elhallgatása a mai magyar irodalomban. Magától értetődik, hogy sokat jelent ez a hallgatás. Ami tabuvá válik, az szükségszerűen kiesik az irodalmi tematika köréből. Pedig ne felejtjük el, hogy Magyarországon sokkal kevesebb a tabuvá vált téma, mint egyik-másik szomszédállamban.

A másik, azt hiszem érdekesebb közelítésmódot az irodalomtörténeti strukturalizmus feltevéseiben kereshetjük, bármennyire vázlatosak is az eddigi eredményei, bármennyire nyilvánvaló is, hogy ezeken még számos finomítani és tovább gondolni való van.

Itt főleg a már említett Lucien Goldmann tanulmányaira szeretnék hivatkozni.

Goldmann-nak kiindulópontul Lukács György *Die Theorie des Romans* című, a 20-as években megjelent tanulmánya szolgál, annak ellenére, hogy maga Lukács hosszú ideig ellenezte ennek a könyvnek az újrapublikálását. (Állásfoglalását az 1962-ben írt előszavában a mű vázlatosságával, erőltetett általánosításaival, hiányos dokumentációjával magyarázta.)

Goldmann érdeklődése, Lukács nyomán, elsősorban az elbeszélő próza, azon belül a XIX. és XX. századi regény problémái felé fordult. Mindegyik gondolatát természetesen nem lehet e rövid, csak vitaindító hozzászólás keretei közt néhány szóban összefoglalni. Annyit elég tudnunk: Lukácsnak az volt az egyik fő gondolata, hogy az irodalmi művek — ezeken belül az epika, ezen belül is a regény — nemcsak tartalmilag, hanem formailag is magukon viselik a kor és a társadalmi rendszer bélyegét. Azt állította (azt hiszem elsőként), amit utána sokan ismételtek (például Franciaországban Roland Barthes), hogy a XIX. századi regény « problematikus » hősével a polgári világ tipikus terméke volt. Lukács szerint a regény abban tér el a korábbi epikus formáktól, hogy egy degradált hősnek egy degradált világban folyó degradált kereséséről szól. Figyelemreméltó, hogy Lukács álláspontja nem volt annakidején a szociológusé, hanem inkább az esztétikai kérdésekkel foglalkozó filozófusé.

Goldmann átvesszi ezt a nézőpontot, azt téve hozzá, hogy az esztétikai formák — ezeken belül a regényforma is — közvetlenül, azaz a társadalom kollektív tudatának közvetítése nélkül tükrözik a társadalmi struktúrákat — ami természetesen ellentmond a klasszikus marxista elméletnek. Analógiát vél felfedezni a regényhős lelki elidegenülése, alienációja és az áru Marx szerinti fetiszizálása között.

Az elmélet egész ügyes, bár meggyőződésem szerint fölöttébb vitatható. Nagyon érdekes lenne megvizsgálni, hogy egy ilyen Lukácsra támaszkodó strukturalista módszer alkalmazható-e, s ha igen, mennyire és hogyan, a magyar irodalomra.

Maga Lukács, aki főleg a magyar irodalom provincializmusának vagy világirodalmiságának kérdésével foglalkozott, ez irodalmat illetően csak futólag törődött az esztétikai és társadalmi formák egymáshoz való viszonyával. E kérdést mégis felületesen érinti egyik-másik írásában. Egy 1925-ös keltezésű cikkében azt írja Jókairól: «... Jókai nemcsak költői anyagot köszönhet ennek a régi világnak, hanem költői formát is. Jókai elbeszélő stílusát át meg áthatja a régi Magyarország humoros és fantasztikus, mesélő, anekdotázó, az eseményeket lazán kapcsoló elbeszélő módja. Ellentétben kortársaival, akik, mint Kemény és Eötvös József, minden áron az akkor modern külföldi regények stílusát erőltetik rá a kialakuló magyar prózára, Jókai stílusa az egykorú magyar életből szervesen nő ki; ebben a tekintetben Jókai prózája joggal állítható párhuzamba Petőfi verselésével. És ha tele is van ez az írásmód laza és pongyola elemekkel, amiért a Gyulai-iskola mindig élesen támadta Jókait, a magyar elbeszélő, egészen Móricz Zsigmondig mégiscsak ezen az úton haladhatott tovább, míg a kortársak mesterkelt prózája epizód maradt a magyar irodalom továbbfejlődésében. »¹

E témára « A száz éves Toldi » és « A magyar irodalomtörténet revíziója » című cikkekben is visszatér, azt írva a *János vitéz* és a *Toldi estéje* epikájáról: « Ez természetesen, mint arra Arany-tanulmányomban rámutattam, társadalmilag meghatározott, egyedülálló eset a magyar, sőt a világirodalom fejlődésében. Itt a magyar társadalmi fejlődés felvetette egy sajátosan új epika lehetőségét. »²

¹ Lukács György, *i.m.* 151. l.

² *uo.*, 508. l. és 417. l.

Egy ilyen bonyolult kérdés nagyon körültekintő vitát érdemelne; itt természetesen csak rámutathatok a problémára. Hiszen itt nemcsak a lukácsi kritikáról van szó, hanem az egész marxista irodalomtörténeti szociológiáról.

A formai kérdést Lukács — s utána Goldmann és iskolája — majdnem kizárólag a regény, legfeljebb az epika, belső vonásai alapján bolygatták. Pedig azt hiszem, a műfajok szempontjából is fel kellene vetni. Vannak-e szociológiai okai annak, hogy egy adott társadalomban inkább ezt vagy azt, vagy egy harmadik műfajt művelnek?

De ezt a kérdést elsősorban az irodalom terjesztési módját kiindulópontul véve lehetne megközelíteni, ami visszavezetne a könyv társadalmi helyzetének problémájához.

Georges Mounin, a *Poésie et Société* című kis tanulmányában azt a kérdést sejteti, hogy az epikus, sőt az összes versformában írt irodalom nem egy többé-kevésbé analfabéta társadalomra jellemző-e. Az ő állítása szerint a költészet szovjetunióbeli népszerűsége végeredményben annak elmaradottságával, kulturálatlanságával magyarázható. Ez nyilvánvalóan túlságos leegyszerűsítés. Pedig van benne bizonyos mértékig valami igazság. A könyv nem az egyetlen eszköze, tartálya a szónak: az írásbeliség mellett a szóbeli irodalmat is számba kell vennünk, sőt az írásbeliség és szóbeliség sokszor nem egészen egyszerű viszonyát is. Kérdés, hogy Petőfi « Nemzeti dal »-a, vagy a « Szózat » inkább írásban vagy szóban élő költemények-e? A versnek az is lehet az előnye, hogy sűrítettebb, röplapszerűbb — gondoljunk a francia ellenállás költészetére. Nyilvánvaló, hogy a költészet szóbeli mivolta sokkal erősebb, kézzelfoghatóbb egy olyan társadalomban, ahol a költők szavalni szokták verseiket. Ámde akkor az a kérdés, hogy a költők miért szavalnak vagy nem szavalnak. Feltehetjük-e, hogy ez részint a társadalom struktúrájától is függ, s hogy például egy olyan, a régi paraszttársadalomhoz közelebb álló országban, mint amilyen Oroszország, a költő nincsen annyira elszigetelve, mint a nyugati országok polgárosultabb társadalmában. Ezt természetesen inkább hipotézisként állítom, mintsem végleges kialakult véleményként. A költészet sokszor annak a mondanivalónak a menhelye, amit prózában nem szabad közölni. Sőt nemcsak tartalmilag, hanem esetleg formailag is lehet a tiltakozás az ellenzék eszköze. A Szovjetunióban, mint tudjuk, az irodalmi formalizmus, vagy az absztrakt művészet, a hivatalos szocialista realizmus ellenpólusa lévén, a politikai-társadalmi tiltakozásnak is a jele. Biztos vagyok benne, hogy ez a vonás más országokra, s korszakokra is jellemző.

Lukács már említett Osvát Ernőről (meg a *Nyugat* mozgalomról) szóló tanulmányára szeretnék ismét hivatkozni:

« *A l'art pour l'art*, a visszavonulás a makulátlan kifejezés elefántcsont tornyába mindenütt Janus-fejű, kétarcú tünemény: egyrészt tiltakozás és ellenzék a kor (tehát ez esetben a dzsentrizmus-Magyarország) kulturálatlansága ellen, másrészt olyan tiltakozás és olyan ellenzék, mely elvileg távol tartja magát minden gyakorlati társadalmi és politikai fellépéstől. »¹

Végül még egy kérdést szeretnék felvetni — a műfordításról. Hiszen a műfordítás szociológiai szempontból annyira figyelemre méltó, olyan jellemző, mint az eredeti nemzeti irodalom. A lefordítandó művek válogatásának szociológiai okai lehetnek. Figyelmüket — figyelmeteket — főleg a külföldi művek fogadtatásának kérdésére szeretném terelni. Tudjuk, hogy a magyaroknak milyen fájó dolog, hogy Petőfit például, a műfordítások láttán, rossz Béranger-epigonok tartják a franciák, hogy Adynak csak a szecessziósságát látják, hogy a nagy magyar regényírókról nem is hallottak soha. Ugyanakkor szerintem nem szokták eléggé tudomásul venni, hogy például Corneille vagy Racine magyarországi sorsa körülbelül épp oly szomorú, mint nálunk Petőfié, Adyé vagy Madáché « A két tragikus a szenvedélyes elutasítás, a furcsálkodó meg-nem-értés vagy a tudományos indokból (de szív, szenvedély nélküli) elfogadás hullámvölgyei között vergődik a korokon át » — írja Nagy Péter *A francia klasszikus dráma Magyarországon* című tanulmányában.

Az irodalomban ábrázolt emberi magatartások, viszonylatok, kapcsolatok és gondolatok, mint láttuk, magukon viselik a kor s az ábrázolt társadalom sajátos bélyegét. Ebből az a kérdés következik, hogy a nyelvi akadályoktól függetlenül nincsenek-e szociológiai okai mind a magyar művek külföldi sorsának, mind a külföldi művek magyarországi sorsának? Azt lehetne például felhozni, hogy a magyar irodalom hosszú ideig azért sem tudta elérni a nyugati olvasót, mert a még félig feudális, majd félig polgárosult ország társadalmi struktúrája olyan irodalmat hozott létre, amely nem felelhetett meg az iparilag fejlettebb országokban élő olvasók elvárásainak. A parasztságról meg a bocsoros nemesekről szóló regények nem szoktak roppant sikert aratni nyugaton, de — valószínűleg a városiasodás következtében — egyre kevesebben olvassák nálunk Georges Sand vagy René Bazin regényeit is, amelyek pedig megjelenésükkor nagy sikert arattak.

A magyar műveket többnyire csak az értheti és értékelheti, aki már ismeri a magyar közéletet, a magyar sorsot.

Ha azt olvassa a francia érdeklődő, hogy « Góg és Magóg fia vagyok én », vagy hogy « Mit ér az ember, ha magyar? », legjobb esetben azt fogja sutogni, hogy lám, lám, szegény magyarok... Csakhogy neki semmi köze a magyar sorshoz, legalábbis nincs több köze, mint az izlandiak, az irokézek vagy a hottentották sorsához.

Örkény *Macskajáték* című darabját kétszer láttam, egyszer Budapesten, egyszer Párizsban. Budapesten nagyon tetszett; Párizsban majdnem hamisan hangzott. Mit jelenthet a francia nézőnek a két nővér szembeállítás, akik közül az egyik Pesten melózik, a másik pedig Frankfurtban sóhajtozik a gyermek- és fiatalkorabeli Magyarország után. A franciák nem nagyon szoktak sehova disszidálni, az egész problematika teljesen idegen. Hiányzik a társadalmi háttere, a társadalom hangszerkénye, s így a dialógus nem hat. Másik példa: ha egy író — mondjuk Déry Tibor a *Kiközösítőben* — régmúlt események leple alatt mai problémákról szól, a be nem avatott nyugati olvasónak ritkán nyílik módja, hogy megértse a könyv igazi értelmét. A

¹ i.m. 377. l.

fordításokat hosszú magyarázatok mankójával kellene ellátni, de jól tudjuk: az átlagolvasó nem szereti a magyarázatos kiadványokat...

A nemzeti irodalmak nemzetközi fogadtatásának problémáját az összehasonlító irodalmi szociológia alapján is kellene kutatni.

MOREAU, Jean-Luc (Tours * 1937) irodalomtörténész. Germanisztikát és szlavisztikát tanult. 1963-67 között az orosz nyelv és irodalom tanára a Lille-i Egyetemen. A magyar nyelvvel 1954 óta foglalkozik; 1967 óta a párizsi Keleti Nyelvek Főiskoláján — Sauvageot professzor utódként — a finn-ugor tanszék vezető tanára. Oroszból, németből valamint finn-ugor nyelvekből fordít. A magyar írók közül Petőfit, Adyt, Radnótit, Hubay Miklóst, Pilinszky Jánost, Karinthy Ferencet, stb. fordította. — Három önálló verseskötet szerzője. — 1978-ban műfordítói munkásságáért a Magyar Népköltészet Elnöki Tanácsa a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntette ki. Itt közölt előadását magyarul tartotta.

ÖNARCKÉPÜNK SORSUNK TÜKRÉBEN

1945 — 1949

Sine Ira Et Studio

Hollandiai Mikes Kelemen Kör

1984.

CS. SZABÓ, László : Nagy várakozások, nagyobb csalódások

(A magyar irodalom 1945 és 1948 között)

Egy rózsza, egy híd

Egy rózsza, az egy rózsza, az egy rózsza, írta Picasso hírverője s korai vásárlója, egy mexikói bálványutánzat, Gertrud Stein, a tömzsi amerikai költő. Egy híd, az egy híd, az egy híd ... Hogyne, *egy* kivétellel. S ez a budapesti Lánchíd. Egyik végén Hunnia, a másikon Széchenyi István őrző géniusza, nemzeti tudatunkban átívelő jelkép, hogy íme! múlt századi serkentőink elpohosodott pangás után a Nagy Magyar Parlagon visszacsatolták Európához, ahol királyházasságok aranyhálózatában rangos szerepet igényelt Magyarország is, az egyetemes keresztény Respublica egyenlő jogú lovagja és számottevő középhatalom. Jelkép volt a híd s átörökléssel az maradt, ha még attól hazánk nem is szerezte vissza középkori tekintélyét s nem lett egy csapásra a civilizáció zsongó kaptára, mint Anglia vagy Franciaország. Persze közvetlen szomszédaink se lettek azzá. Nagyot csökkent azonban a megalázó fáziskülönbség, amit 1770 és 1825 között annyira fájlaltak a kúriákon szétszórt, kiművelt fejű remetek s Bécsben működő honfitársaik. Így hát a Sors egyik legkajánabb tréfája a magyar emberrel, hogy 1945-ben a *Kossuth* nevét viselő, ideiglenes tákolmány vállalta át a két part közt ide-oda batyuzók szemében a jelképet a Lánchídtól, viszont a leszakadást Nyugatról az a méltóságos pillanat pecsételte meg, amikor tökéletesen helyreállt Széchenyi és Clark Ádám mesterműve.

Előadásom címe: Nagy várakozások, nagyobb csalódások. Szorongó nagy *várakozások* és nem rózsás *remények* vagy *ábrándok*. Utóvégre a magyarok nem magukat szabadították fel a globális mérkőzésben, ahogy legjobbaink akarták volna, viszonylag kevesen, s azokból is néhányuk életével fizetett a meddő kísérletért. Óriási, fékevesztett idegen hadsereg nyüzsgött az országban, fogalmunk se volt, meddig. Akkor született a kesernyés vicc, hogy azt álmodtam: „kimentek a németek és nem jött be senki”. Vagyis megúsztuk kettő helyett egy tatárjárással. A maroknyi moszkvai különítmény — kezdetben *moszkvaiak* és nem ellenséges éllel *moszkoviták* — pántlikásan hazafiaszkodva s ahol és amikor lehetett fenyegetés vagy erőszak nélkül, külszínre beilleszkedtek az ocsúdó pártéletbe. Illyés Gyulának volt róluk némi tapasztalata s vegyes emléke a harmincas években tett oroszországi látogatás után s útikötetre futó lélegzetvétellel csak Illyés számolt be tapasztalatairól. Gyávasághoz nem kell értelem s belátás, félelemhez igen. Egy társának is volt, a félő, ismétlem: félő, de nem gyáva Nagy Lajosnak.

Megalakult a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság, elnöke Zilahy Lajos, titkára a simulékony Hágy Gyula, egy volt nagybérű fia, inkább weimari társutas típus, semmint szolgálai szadizmusban edzett sztálinista, a Társaság folyóiratát Illés Endre szerkesztette s benne mind bízunk; sokkal szerényebb méretben hasonló alakulás volt a magyar-osztrák baráti társaság, amelynek természetéhez hű tartózkodással még Márai is tudott örülni; az angol-magyar kulturális jóviszonyt, eszmecserét, könyv- és filmkölcsonzést a hamarosan beköltöző British Council ápolta nagy nemzetközi tapasztalatra támaszkodva,

igazgatójának magyar születésű felesége behatón ismerte T. S. Eliot költészetét s kötetnyi ezoterikus tanulmányt írt egyik verses művéről; a vonzó és mozgékony magyar-francia társaságnak François Gachot állt az élén, szilaj magyaroknál is bőszebb magyar, akinek az volt legfőbb bánata, hogy édesanyja nem szülte pusztafinak. Néha tréfásan Gacsó Ferinek szólítottuk; olvadt a gyönyörtől. E társaság egyik szűkkörű, kötetlen találkozásán ismerkedtem meg egy szemrevaló indián férfival, Rajk Lászlóval. Nemcsak egzotikusan jóképű volt, hanem érdeklődő és nyájas is, de mintha valahogy egészen más emberfajhoz tartozott volna. Akkor nem értettem, ma már nagyon is tudom, miért szorult egész délután gombóc a gyomorszájamba. Tartja a fáma, hogy rehabilitáló dísztemetésén a gyászoló ezrekbe vegyülő néhány volt elvtársa és barátja a pártban összesűgött: szegény Laci! vajon hányunkat lövet agyon, ha ő az erősebb? Bizony esetleg a kötél is megfelelt volna.

Próbáltunk úgy tenni, mintha a Lánchíd sohase szakadt volna le. S e tettetés mögött a realista megfontolás egyenlően osztozott a megbocsátható önámítással, hogy előbb-utóbb viszonylag szabadok leszünk. Idővel terem talán új Bethlen Gáborunk is, adózunk ugyan a Portának, de nem kell majd minduntalan a kecskeméti, temesvári, kanizsai, budai pasa: szövetséges ellenőrző bizottság, szovjet marsall elé járulni. S miért is ne reméltük volna? Történelemismereti közhely, hogy Mohács után katonai átszervezéssel még józanul mérlegelhető, nagy esélyei voltak a déli határvédelemnek újabb török támadás visszavetésére. E fölismerés tudatában közelmúltunkra pillantva ma már elmondhatjuk, hogy szerencsével 1945 *csak* 1526-nak felelt meg, nem pedig — ezúttal hibánkon kívül — 1541-nek, amikor a félhold s a lófarok másfél századig rászállt Buda tornyaira. 1541 csupán 1949-ben szakadt ránk, de ugyan honnan tudhattuk volna előre? Hiszen szaporodtak körülöttünk a bátorító jelek. Vagy kipróbáltabb, fanyar tapasztalattal mondjam inkább altatóknak? Túlbecsültük? Moszkvai nagykövetünk a borulató Szekfü Gyula, akkor élő legkiválóbb történetírónk, zálog mindenfajta lobbanékony ábránd ellen, mert kanyargós pályáján megszabadult a végleg lejátszott kismagyar-kuruc szemlélettől, bár Marczali Henrikhez, a Milleneum-kori óriáshoz képest ő is provinciális; a közművelődési tárca, diákjaink lelki és szellemi előkészítése új életformánkra egy tiszta szívű, szilárd embernek, az ifjúsággal tapasztalatilag is testvériesen összehangolt Keresztury Dezsőnek jutott; Szabó Zoltán, mint párizsi kultúrattasé egyidejűleg befolyásos, jó angol vonalakon meleg barátságot tartott Macartney professzorral, a lelkes magyarbaráttal és Révai Andrással, aki Candidus néven a háborús BBC-műsorok egyik legélesebb eszű hírmagyarozója volt; a békekötés előtt pedig, a francia irodalmi közvélemény kedvező áthangolására s megnyerésére Illyés Gyulával kettőnket küldtek ki Párizsba. Azt tehattük, amit jónak láttunk. Szorongott és pezsgett a nemzet; át kellett élni ezt a meg-megszédítő érzelmi vegyületet, hogy igazán értsük. Talán egyszer fordult elő történelmünkben.

Helyzetismeret

Sejtelmünk se volt, legalábbis a kívülálló, beavatatlan millióknak, hogy mi történt Teheránban, Jaltában, Potsdamban. Zárt amerikai okmánytárak szinte kimeríthetetlen bányáinak kellett megnyilniuk egy felkészült, fiatal kutató nemzedék előtt Kennedy elnök rendeletére; negyedszázados késéssel csupán akkor értesültünk apróra nemcsak a Nagy Három rögtönítélő döntéseiről, de a magyar kiugrási kísérletek lesújtó hiábavalóságáról is vagy arról, hogy Churchill, Sztálin és munkatársaik, Molotov, Eden, Harriman titkos tárgyalásain ki mit jelölt meg kicsoda számára érdekszférának olyan százalékszámokkal, amelyeknek közelebből nézve nem volt semmi józan értelmük. Tudtuk viszont, mert láhattuk, hogy az oroszok azonnal rövid szárú, csatlós uralomra rendezkedtek be Romániában, Bulgáriában, sőt Lengyelországban, holott a lengyeleknek nyugaton volt elismert menekült kormányuk — a királyokat aranyukkal, kincseikkel vonatra rakták, a parasztvezéreket ellenben száműzték vagy kivégezték, írja kortörténeti alapkönyvében Kovács Imre (*Magyarország megszállása*) —, de Csehszlovákiában és Magyarországon akkor még szabad választásra, a népakarat félelem nélküli kinyilvánítására készülhettünk. Vagyis a két ország legalább abban a nemzetközi helyezkedésben bizakodhatott, amit idővel elnyert a sarkvidéki védőfalához szoruló, óvatos Finnország.

Voltak persze ijesztő jelek is, baljóslatuak a jövőre. Raoul Wallenberg eltűnése: a svéd életmentő, útban egy szovjet marsallhoz, örökre köddé foszlott Budapest és Debrecen között; Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök kiszolgáltatása a bosszúsomjas Jugoszláviának, holott semmi köze se volt az újvidéki vérengzéshez, amit különben Tito partizánjai később kamatos kamattal visszafizettek odavaló ártatlan magyarokon; még sötétebb jel Bárdossy László volt miniszterelnök kivégzése, önámító apolitikusokat is megriasztott ez a tett. Így festene az új jogrend? Leszünk-e megint valódi jogállam, ha ma jakobinusok vagyunk is, egyelőre sommásan ítélkező közjóléti véstörvénytörvényekkel? Lecsitításunkra a népbírók hívei fölényesen a nürnbergi persorozatra hivatkoztak; mit finnyáskodtok? a nyugatiak se csinálják másképp. Sem ők, sem mi nem sejtettük, hogy számos nagytekintélyű angol törvénytudó, például Somerset Maugham bátyja, Lord Maugham jogi abszurdumnak tartotta azt a pert. S barátainktól a Külügyminisztériumban suttogva arról is hallottunk, hogy szaporodó vérszelek szerint a béke előkészítésében szőröstül, bőrostül csak minket löknek enyhítő körülmények nélkül a hitleri Németország mellé, fasiszta háborús bűnösként; ebben az oroszok a legkonokabbak, s parancsaikat az egyszerre kaján és berezelt moszkvaiak közvetítik, ők az el nem szigetelt villanydrót, amit jobb nem érinteni, ha népcseréről vagy területi kiigazításról akarunk tárgyalni, mint az esztelen trianoni békediktátum egykori sértettjei és áldozatai.

De az igazság az, hogy dermesztő rövid döbbenet vagy keserű felhorkanás után félrenéztünk s ugyanúgy szemet hunytunk Justiz-mordoknak, mint a pártok. Élni akartunk, mert eloszlott az óránkénti halálveszély s feloldódott a fullasztó tetszhalál, a

Rádió zenét közvetített és nem megszállott teuton rikácsolást vagy légiriadókat, magával sodort a nép makacs életkedve is, a disznóhízlaló, roppant vitalitás. Elég volt akár nappal, akár éjjel kinézni Belgrád rakparti ablakomon a volt Ferenc József, ma Szabadság híd újjáépítésére, napi két tányér paprikás krumplin, hogy balsejtelmeimet legyűrve, ismét magához térjen elalélt hitem. Reflektorfényénél a fáradhatatlan melósokat valószínűleg jobban serkentette a Gellért-hegy oldalában egy megrészegült csalogány, mint Gerő Ernő, a hídverő kifüggesztett plakátképe. Nem volt férfiszépség. József Attilának hívták az anyagszállító uszályt, éjjel többször is elnyújtva felharsant a név, mintha a túlvilágról hívnák vissza barátomat: József Attila! József Attila! Fogvagyogató volt. A lehorgonyozott uszályt szólították az épülő hídhoz.

Veszteségek

Zürzavaros hírszolgálat, rémült és rémisztető mendemondák, betegesen hazug vagy jóhiszeműn tévedő szemtanúk vallomása, orosz elhurcolások és sokáig húzódó hazatérések miatt csak hónapok múltán tudtuk hűledezve számbavenni a pusztulást. Lángszóró sepről végig az irodalom, művészet, tudomány védtelen területén, irtózatossá volt a rombolása. Még akkor is borzalmas az arány, ha személyes visszaemlékezéseim jogán csak azokat említem, akiknek az elvesztése közletről sújtott: Balogh József, Bálint György, Elek Artúr, Gelléri Andor Endre, Gulyás Pál, Halász Gábor, Hevesi András, P. Howard, Joó Tibor, Kerecsényi Dezső, Komor András, Mohácsi Jenő, Örley István, Pap Károly, Péter András, Radnóti Miklós, Sárközi György, Szerb Antal. Együtt működtem velük kiadóknak, folyóiratoknál, együtt boroztunk, lehetőleg Budán, névvel s névtelenül bedolgozó munkatársaim voltak a Magyar Rádióban, együtt éjszakáztunk jószágos hitelező dadánk: a Budapesti Kávéház valamelyik asztalánál. Boldog idők! noha sohase dohányoztam, édesanyám egész napra kiakasztotta szellőzni füstben pácolt zakómat.

Három író

Óriási volt a kivézés, de a túlélők egy részét is elevenen megtizedelték, nem számítottak háborítatlan alkotóknak a szó teljes értelmében. Néhányukra befagyasztó bünvádi eljárás nélkül is már 1945-ben ránehezült az 1949-es országgyűlésztől belső száműzetés, úgy értem: a legjobbaké. Kezdetben a mérték különbözött börtöntől vagy börtönárnyéktól közletri nehézségig vagy lehetetlenüléssig, pimasz lebecsüléstől feljelentésnek szánt rágalomig. Ironikus módon egy-két esetben a kipécézetek hasznára. Németh László többé nem mimózaalkü próféta, egy minőségi Kertország grafomán csodadoktora, mert a körülötte dúló gonosz indulatok valóságá tették a drámaíró előérzetét, színpad nélkül immár joggal vetíthette önarcképét elbukó történelmi nagyságok és kisebbségi vértanúk alakjába. Ha korábban ő volt VII. Gergely pápa, mennyivel inkább azonosulhatott Széchenyivel, Galileivel, Húsz Jánossal! 1950-ig Hódmezővásárhelyen az óraadó tanárt két hatalmas regény, az *Iszony s Égető Eszter* megírására, másfelől igen eredeti, enciklopédikus diáknevelő kísérletekre kényszerítette az alföldi remeteség. Utólag azt állította, hogy ízlett neki a csupasz cellaélet; nagyon illett a természetéhez. Mondhatnám úgy is: már nem volt többé Babits egyoldalú vetélytársa, aminek régebben képzelte magát a képzelt üldözött, hanem az apja fia s az a tanár apa kitűnő ember lehetett.

1949 és 1954 közt Németh László csak fordításokat adhat ki, Tolsztoje bámulatos, Shakespeare-t különcködő nyelvi archaizálással költi át, színpadon használhatatlanul. Hasonló sorsra jutott Kodolányi János. 1946-tól a Balatonnál élt, Akarattán, lelkiileg némileg enyhülten, amennyire meg tudom ítélni, de testileg a kínok kalodájában, növekvő szakadatlan gyötrelmekkel. Ő meg Móricz Zsigmond szeretve szakító vetélytársából, önmarcangoló tanítványból lett a bibliai Jób fia. Elhanyagolják utolsó korszakát, holott valószínűleg a legjobb, maga helyesen gyanította, hogy az, olyan regényeposzok, mint a *Vízöntő s Jehuda bar Simon*, amelyek örök földindulások peremén, őskori s ókori mítoszok újra értelmezhető időszakában próbálták hatalmas freskófestés számára megtalálni a huszadik századi világszerencsétlenség előképeit.¹ Viszont joggal népszerűek kortörténetileg gazdag tartalmú és szókimondásukban se sértő emlékezései, a *Visszapillantó tükör*.

A szinkép másik végén megjelent Déry Tibor, a birtokba lépő Tékozló Fiú. A változás nem szolgáltatott neki rögtön olyan elégtételt, amire számított. Csakhogy a weimari korszak német expresszionizmusába oltott francia szürrealizmus nem volt se bizalomkeltő, se hitelesen hangzó, noha kifogástalanul szélsőbaloldali a mesterkélt stílus világnézeti aláfestése. Nem volt bizalomkeltő maga az ember sem, a jellem. Az a gyanúm, hogy a moszkvaiak átláttak rajta, tudták, hogy mialatt lázító röpcédulákat osztogatott a hónapszámra nélkülöz József Attila, akit egy költőcske féltékeny mesterkedésére kizártak a pártból — később finomkodva szektás tévedésnek mondták —, Déry a starnbergi tavon vagy a Lago Maggiorén csónakázott, Dalmácia szikláin sütkérezett s komoly tételekben játszott az Otthon Kör s a Fészek klub kártyasztalainál. Elámultunk volna, ha megtudjuk, talán el se hisszük, hogy 1970 körül észak-amerikai egyetemeken s az angol, német, francia, svájci sajtóban ő lesz irodalmunk *Great Old Man*-je, bizonyosságul, hogy egy kis nép irodalma, bármilyen telített és saját felségterületén akármennyire lélekformáló, az elszigetelt nyelv miatt értékrendi elhajlásokkal jelentkezhetik idegenben, más nyelveken, mozgékony

¹ A *Jehuda bar Simon* c. Jézus regény (1957) teljes szövege, *Én vagyok*: poszthumusz mű, a szerző halála után három évvel adták ki, 1972-ben.

szóvivők segédletével. Átváltozó művész volt Déry, mohó irodalmi becsvágy emésztette ugyan, de soha nem tisztázta magában, hogy mit akar, amikor valami monumentálisba markolt; öreg fejjel mindenesetre hihetőbben bele tudott bújni egy mai amerikai hippibe, mint megelőzőleg a weimari nagyságok babéraitra pályázó férfi egy kültelki proletárfiúba. Lehet, hogy bennem van a hiba, de nincs sok érzékem tézisregényekhez, akár német, akár francia, akár magyar. Rövidebb lélegzetű írásai a legjobbak, jó néhány ragyogó s időtálló elbeszélés, igen kedvelem csapongó följegyzéseit is erről, arról, mindenről, ami gunyorosan moralizáló, kitisztult aggkori látókörébe került. Végre szabadon mozgott a világlátott író, megszabadult Thomas Mann varázsköréből éppen úgy, mint Révai Józseftől, aki egy ideig kegyes hűbérura, később már-már életveszélyes inkvizitora lett. Nem róla, csupán középkorszakának ürügyén hadd mondjam meg, hogy a harmincas években s a negyvenes évek elején sokat adott a jellemre a magyar irodalom egyébként marakodó, fülledt köztársasága; Tamási Áront például azok is igen becsülték, akik fintorogtak a Pesten üzleti dobra vert — vagy mondjam inkább halinába kötött? — transzilvanizmustól, Erdélyi Józsefet és Horváth Bélát viszont nagy tehetségük ellenére kerülték, mert uszítók és följelentők voltak.

Mozgékonyság

Akkoriban történt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia immár egyik fő oszlopa, becsült vendégprofesszor nyugati egyetemeken tanakodni kezdett, vajon mi jobb neki? Ha feliratkozik a négyhatalmi ellenőrző bizottság fedezéke alatt Észak-Amerikába igyekvő kivándorlók listájára vagy belép a nyájas mosolyú kommunista pártba? Mivel a tengerentúli kvótán tengeri kígyó volt orra előtt a kérvényező sor s egy New York-i rokon, úgy emlékszem, nagybácsi lehangoló levele is elcsüggesztette, fogta magát s emelt marxista fővel átlépte a pártközpont küszöbét. Mai szemszögből tulajdonképpen mindegy, hogy mit tett akkor, mert Budapesten a hetvenes évek óta a Sorbonne egyetem címkéjével ellátott ugyanolyan magas kalóriájú francia konzerváru a *strukturálisizmus*, amit kritikusan kedvel és szívesen magyaráz, mint mondjuk Wisconsin, Stanford vagy Berkeley *campusán* az ottani csavaros eszű bölcssek számára.

Mozgékonyság vagy kiegyezés?

Csontváry

Miközben bakanótára tömött szakaszokban orosz katonák meneteltek az Andrassy úton és besötétedés után gyakori sikolyok és segélykiáltások hallatszottak, bepillantok a rohamos újjáéledés más területére, amit legalább olyan közlőre figyeltem, mint az irodalmi életet. 1945 nyarán átszervezték a Magyar Képzőművészeti Főiskolát s engem is megkínáltak egy új tanszékkal, művelődéstörténetet adtam elő. A tanárok közt volt Barcsay Jenő, Berény Róbert, Bernáth Aurél, Elekfy Jenő, Ferenczy Béni, Koffán Károly, Pátzay Pál, Szőnyi István; a két háború közti „Gresham-asztal” legjobbjai együtt vetették meg lábukat egy századeleji vérfrissítő csoport, a Nyolcak egyik legkiválóbb mesterével.

Pán Imre, Mezei Pál és Kállai Ernő (Ubul), a kissé hóbortos, de vérbeli animátor kezdeményezésére, Kassák főpapi áldásával 1946-ban megalakult egy laza avantgárd egyesülés, az Európai Iskola, Barcsay abban is részt vett, a hajdani Nyolcokból Márffy Ödön, meg a velük párhuzamosan haladó Gadányi Jenő, a rendszeres kiállítók közt volt Anna Margit, Bálint Endre, Egry József, Korniss Dezső, Martyn Ferenc, Szántó Piroska, Vajda Júlia, befutottak s még kiszámíthatatlan ígéretek, néhányukat régebbi párizsi élményektől telítve, frissülten izgatta a felzárkózó becsvágy annak a szabad művészetnek honi továbbfejlesztésére, ami a még mindig bővülő Balparton történt, főleg a festészet szürrealista szárnyán, de idegen törekvések asszimilált áttétele közben stílusuk népművészeti elemekkel is gazdagodott s látásmódjukat, különösen a kezdőkét átjárta a korán elpusztult Vajda Lajos nagy lelke. Mindössze három évük volt; 1949-ben a súlyemelő s téglahordó rekordokra betájolt, izomfítógtató pártirányzat: a szocialista realizmus rémuralma szétlúta az Iskolát. Tehetségüket nem tudta megsemmisíteni, de kényszerű, hosszabb teletelés szívós rostozatú művészeknek is megárt.

A háború végi káosz miatt meglehetősen volt az egyébként mohó diákok tájékozatlansága. Még zárva tartott a sebtében s hanyagul kiürített Szépművészeti Múzeum — „első a nagy európai közgyűjtemények második vonalában”, — mondta volt magasztalón Kenneth Clark, a londoni Országos Képtár igazgatója, klasszikusokat úgyszólván csak másolatokról ismertek s bár ne ismerték volna legalább a felét, gyatra színnyomásuk miatt! Juan Gris, Braque, Matisse, Mondrian, Brancusi messze-messze csillámló, legendás nevek, a Bauhaus elmosódó kísértet a szétrombolt német közelmúltból, az új angolok áttöréséről nem is hallottak — maguk a tanárok sem —, anyagismeret nélkül a fiatalok hevesen arról vitatkoztak előttem, hogy ki nagyobb: Picasso vagy Modigliani, a század titánja-e vagy egy évtized, az 1920-as évek finom manieristája, japán gyűjtőknek való.

De Csontváry aztán a kisujjukban volt. Számos képének a gyűjtője s épp az óriásvásznaké, építész tanártársam, Gerlóczy Gedeon a Főiskolába mentette át egy szétbombázott ház pincéjéből az ott úszó vásznakat és kifeszítették száradni folyosó s tanterem falakra. Néha az volt a csalóka érzésem, hogy neki tartom az előadást egy libanoni cédrus alatt.

A tanárok liberálisak voltak, jó volt a hangulat, tiszta a légkör, egykori kubisták, konstruktivisták s a „római iskola” képviselői békésen megfértek egymással. Később a nagyokból csak Barcsayról, Ferenczy Béniről és Szőnyiről mondhatom, hogy művésznövendékei közt kitartott a szabadság elvénél, viszont két tekintélyes s kezdetben nagyon népszerű tanár, jó

barátom, gonosz időkben, jellemükkel együtt hanyatló tehetségük védelmében denúciálta a hiányos tájékozottsággal is nyugati kísérletezések felé sóvárgó fiatalokat.

Életjelek jobbkezőről, balkézőről

Egy ideig szépen szaporodtak az irodalom életjelei. 1945-ben még volt jóízű, hiteles könyvnap, a hagyományos tenyészállatvásárok kedvesen ricsajos hangulatában: félig a ponyva megdicsőülése forgalmi csomópontokon, félig zseni-árusítás, divatos színésznők segédkező, kegyes mosolyával fűszerezve. Még jártunk a helyreállított Central kávéházba, írja helyes irodalomföldrajzi érzékkel a visszaemlékező Ottlik Géza, a magyar szellemi szabadkőművesség bensőséges díszpályájába, szemközt az Egyetemi Könyvtárral. Fodor József és Kassák Lajos átvette az Új Időket s szebbelkű jegyzőnek, erdésznek, horgoló nagynénik családi lapjából színvonalas folyóiratot csinált, de a hímzőminták és szakácsreceptek azontúl se hiányoztak hátul. Megindult a fiatalok csoportos bevetésére Lengyel Balázs vállalkozása, az Újhold, hogy el is különüljön a második Nyugat nemzedéktől, meg ne is; a szerkesztő kitűnő szimatát igazolva munkatársai közt volt Gyarmathy Erzsébet, Kormos István, Lakatos István, a későbbi briliáns Vergilius-fordító, Mátyás Iván, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Rába György, Szabó Magda (mint lírikus!), Vajda Endre és Vidor Miklós. Új folyóirat a Valóság is, amit erős közéleti hadállásban Szabó Zoltán politikailag éber, fiatal olvasóknak szánt, népi kollégiumok s az Eötvös-kollégium tagjainak. Ott kavarta föl a csendes Bibó István az első nagy világnézeti vihart bátor, tehát veszélyes s állítólag „harmadik utas” tanulmányával, amely valójában a magyarság egyetlen mentő kiútját jelölte meg higgadt és szabatos okfejtéssel. „A demokrácia a műgonddal alkotó ember szemléletének győzelmét jelenti a hódító és birtokló ember szenvedélyével szemben.” Efféle puritán mondatokat akkor még nyilvános csatában kellett megrohmozni s nem lehetett hatáságilag törölni, megtorolni meg éppenséggel nem. Sárközi Márta, nemeslelkű, meggyilkolt ura szellemének a sugallatára gondolkodás nélküli áldozatkészséggel a Magyar Csillag kihűlt helyén a felélesztett Válaszban valóította meg a tekintélyes előd ökumenikus szerepét, mert ha a lap némileg támaszkodott is a parasztpártra, népiek és urbánusok összefértek egymással az oldalain, megszűnni látszott mondvacsinált, hosszú béka-egér harcuk. Ugyancsak új alapítás, a még Debrecenben megindított Magyarok élén buzgólkodott a 25 éves Kéry László s korára cáfoló, szerkesztő érzékkel sokfelé nyitott, sokszínű folyóirattá fejlesztette huzamos angliai tanulmányútja előtt; távoztával az irányítást 1947-ben Kolozsvári Grandpierre Emil vette át vérmes reményekkel s körülbelül ugyanakkor naiv ábrándokkal a Magyar Rádió irodalmi műsortáplálását is, az örökömet. Valószínűleg bársonyosan fanyar humorának zavarbaejtő technikája mentette meg a bőrét a terror alatt; pokoljárásairól *Béklyók és barátok* című önéletrajzi kötetében számolt be nemrég, történetei közül egynéhány a borotvaélen csúszkáló fekete bohózat példája.

Sóter István egyelőre a világhírű párizsi elitképzőben kicsiszolt széplélek, de szinte észrevétlenül már arccal a gyors és nagy hozamú, erélyes önkritikák felé; Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc (Cini), Örkény István, Somlyó György — egyik rég elavult rádiópolémia irgalmatlan zúrását idézve — sem olyan „irodalmi selyemfű” még, amivé megtette őket a Rettenet kora, Nagy Imre első kormányelnöksége előtt. Az a Rettenet sokakat tökéletesen elnémitott, kevés kivétellel az írástudás színe-javát, mások maguktól elhallgattak, ezek a hiszékeny s öncsaló fiatalok azonban, a náluk öregebb Zelk Zoltánnal együtt beálltak kikiáltónak a cirkusz elé, nem tudva — mert honnan is?! —, hogy a ponyva mögött vérben ragad össze homok a fűrészporral.¹

Meglepett, hogy Bóka László volt az első hitehagyók egyike. A halott Babits törvényhozói tekintélyét kezdte ki, de a bíráló alig burkoltan olyan élők ellen szólt, akik hűségükben a nagy halottal voltak azonosíthatók, akár mint keresztény egzisztencialisták, akár, mint polgári humanisták. Lehangelő látvány volt a Wilde-szövegekbe ültethető dekadens, szép virágszál, mert őt is elkapta a politikába műkedvelőként belesüllyedő írástudók hatalmi mániája, amiből csupán miniszteriális címeit veszítve, nagybetegen változott át „a jó (és viszonylag liberális) Bóka tanár úr”-rá. Ma már csak ez a kép maradt meg róla, főleg volt tanítványok emlékében.

A botfülű Lukács Györggyel nem volt igazán bajunk. Könyvtárakat falt fel a marathoni olvasó, kevesebb olvasmány talán többet használt volna hallásának. Köz hely, hogy mennyire göröngyös az útja 1945-től haláláig, többször kényszerült súlyos önbírálatra, hol látszólag készségesen, hol bűvészettel elszabotálva a lényegét. Akkor még nem tudhattuk, mi minden vár rá. Legendás volt a tekintélye, nem a moszkvaiaknál — azoknak az emberhűsevőknek Lukács mindvégig csak növényevő német professzor —, hanem a hazai fiatalok előtt, ő az új „sadaradai csodarabbi”, boldog volt, aki dialektikus megvilágosodásért testéig furakodva megérintette viselt esőkabátját. Tanúja voltam egy-két ilyen groteszk jelenetnek.

Finom szimatúak számára rejtélyesebb és izgatóbb a kifogástalanul öltöző Révai József, egy másik osztálytagadó polgárfiú, a párt irodalmi főideológusa s a népi irodalom megfigyelője, referense a moszkvai években. Még akkor tetszett meg neki a szerelemig pár népi író és falukutató — s ezúttal közjük kell számítanom Németh Lászlót —; a választottakat hamarosan kezdte kilelni a hideg e vonzalomtól. Voltak jó és rossz népiek, meg falukutatók: Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Szabó Pál, Szabó Zoltán, Tamási Áron különböző megbízhatósági fokon mind jó, Darvas József, Erdei Ferenc, Veres Péter hibátlan, Kovács Imre eleinte jaj de szép, aztán rohamosan jaj de rút, Erdélyi József, Féja Géza, Kodolányi János, Sinka István a rosszak, Németh László szent sáskaevő, de sajnos, nem az üdvözítő ideológiai sáskákat eszi.

¹ Somlyó Györggyel 1981-ig nem találkoztam, az összes többivel 1956 után helyreállt a zavartalan barátság.

Révai gyakran tudta, mi a jó és mindig a rosszat cselekedte. Uralma alatt közvádlóvá vedlett közírók és fiók inkvizítorok között szép számmal akadt, akire a mocskos munkát rábízták a Szabad Népben s a párt alá rendelt, aránylag későn meginduló Csillagban. Főleg az útszéli hangjáról hírhedt Horváth Márton (más hangja nem is volt) és Keszi Imre, „a szőrös”, meg „a nyálás”, ahogy a terror előtt szívből fakadón mondták, majdnem a képükbe. Annyi lehiggasztó év múltán restelkedve újítom fel nevük ragadványát, de egy kor intellektuális közhangulata s ítélete történelmi hitellel, szagával, ízeivel csak e kor szavain keresztül támad és támasztható fel, még ha a megvetéssel párosult utálat s a fokról fokra hozzájuk tapadó rettenetes megdölgöttség efféle alpári kifakadásokban könnyít is magán.

Voltak aztán liliputi tehetségek, vérig sértve korábbi jogos mellőzésük miatt, moszkoviták közt Gergely Sándor, a gyűlölködő félvak szörnyeteg, s haláltáborokból élve visszakerülők, Sándor Kálmán, Szüdi György, akikkel továbbra se törődünk, de személyükben 1949 után legalább maradt pár töltelek ember, aki „elkésztett avantgárd író, amolyan moderneskedő proletár, aki pozitíven viszonyulhatott a Kossuth-díjhoz”. Azaz méltó volt rá. Jó néhányukra érvényes Sándor Kálmán esete; ő a harmincas évek valamelyik emberirtó lágerből szabadulva kezesen és busás ellenszolgáltatás reményében átkapcsolt szocialista realizmusra. A képzőművészetben Bortnyik Sándor talán a legbeszédesebb példa; főiskolai rektorként úgy eltüntette avantgárd múltját, hogy egyik tanítványa csak húsz év múlva tudta meg — Londonban.

Ismét működni kezdtek a magánkiadók is. Előkerült néhányunk felröpítője, a kedves Cserépfalvi Imre; méretre óvatos, de tartalmilag annál igényesebb programmal feltámadt a kis tőkés Officina; megindult az ostromban földig égett Franklin társulat, a kitűnő Zádor Anna vezetésével, mert korábbi igazgatóját, Péter András művészettörténészt a nyilasok agyonlőtték a Duna-parton; hatalmas kedvtől hajtva munkának látott a sértetlen Révai társulat is. Bókay János megürült igazgatói székében Illés Endre ült, egy vérbeli író és kritikus, a színvonal jellemzésére elég, ha elárulom, hogy Rónay György és utána Vas István a lektora.

A színházi fronton akkor még úgy-ahogy bíztunk Major Tamásban, jobban Várkonyi Zoltánban és későbbi csalódások nélkül egy méltatlan apa méltóbb fiában, a tragikus végű Gellért Endrében; a filméletről édes-keveset tudok, akkor még nem érdekelt, nyilván azért, mert európai mércén 1956 előtt aligha beszélhetünk komolyan erről a művészetről.

1949-re valamennyi kiadóállalatot felfalta az államosítás. Az Officina tulajdonosai kivándoroltak, Cserépfalvi művészettörténetileg is nagyértékű irattárát széthányták, Illés Endre a Révainál maradhatott, de évekig sértően lefokozva, Vas István átköltésekbe menekült — s milyen csodákra serkentette a kín! —, Rónay György romló szívvel a minden borzalmon árvalány köntösben átvészeltő Vigiliát szerkesztette, Zádor Anna behúzódott a Tudományegyetemre, így legalább a művészettörténész-hallgatók egy része szerencsésebben megúszta, mint szomszédjukban azok a növendék irodalomtudósok és klasszika filológusok, akik ádázul vonalasító törtétek kezébe kerültek.

Azt hiszem, itt a helye kitérőleg, szóvá tenni, hogy külföldi jóhírünket öregbítve Zádor Annának voltak legjobb kapcsolatai Angliával, amely a birodalom felszámolása után, mintha csak Prospero varázslatára átalakult művészeti és zenei világközponttá. „Annus”, Dercsényi Dezső, Fenyő Iván, Gerő László, Zolnay László, régészek, építészek, művészeti írók és történészek érdeme, ha újabban nagy szigeti tekintélyek figyelme magyar műemlékek és mintaszerű tudományos feldolgozásuk felé fordult. Csak búsmagyarok gondolják olykor, sok százada kongó vészharanggal hallucináló tudatukban, hogy többszörösen tatárlátta hazájuk: por és hamu, por és hamu. A valóságban ősi királyi udvarokat tudnak kiásni alóla fegyverszünetek idején. Külföldi szem inkább ezeken akad meg.

Végül néhány különálló szó a mindig külön úton járó, kényesen gögös Márai Sándorról. Vele nagyjából ugyanazt tették, amit velem, faggatás nélkül, bontott zászló alatt igazoltak s utána hol édesgettek, hol piszkoltak. Feddhetetlen volt ugyan a múltunk, de vajon az új világba is a *pártoknak tetszőn* tudunk majd beilleszkedni? Helyette nem szólhatok, én 1947 végéig, a kisgazdapárti Kovács Béla rémítő orosz elhurcolása ellenére azt hittem: maradhatok, aki vagyok, engedmények nélkül, a pártok tetszése igazán nem életkérdés. Valóban nem volt, de a párté már igen, miután szalámitaktikával megsemmisítette a többit.

A párt

Nyomatékkal ismétlem, hogy eleinte az irodalom látszólag független a pártoktól; hol békés, hol békétlen egymás mellett élés az uralkodó s meglehetősen önfelelt állapot. Mivel a „Fordulat” után a pusztító hatású valóság homlokegyenest más volt, meg kell vizsgálnunk a könyörtelen egyeduradalomra készülő, totalitárius párt korábbi viszonyát az irodalomhoz. Akkor pedig utólagos belátással az első kérdés az, hogy volt-e jóhiszemű kommunista, akitől nem kellett tartanunk? Idealista párttagról természetesen nem beszélek, önellentmondás. Az anyagelvű ideológia az idealizmus megtagadására kötelez, jóformán fölvételi eskünek számít, tűz és víz próbának egy marxista Sarastro szemében.

Volt, hogyne. Szász Béla, aki több nyugati nyelvre fordított kis remekműben (*Minden kényszer nélkül*) örökítette meg kiábrándulását és borzalmas kálváriáját a Rajk-perben; a mű a *Sötétség déliben* testvérkönyve, azzal a fájdalmas különbséggel, hogy amit a hallatlanul éles eszű Artur Koestler az agyában játszott végig, a magyar szerző összezúzott vesével s megrongált érrendszerrel a testén viselte el. Az volt Schöpflin Gyula (írói nevén Nagypál István), svédországi magyar követ, aki 1949-ben lemondott, angliai menedéket kért s emlékiratain dolgozik. Az volt Képes Géza, sárospataki mintadiák, költő és műfordító egy zsákra való élő, meg holt nyelvből, Donát Ferenc, a földkérdés felkészült jogi szakértője s Bibó szellemi hagyatékának egyik

hazai sáfára, bár ő egy ideig Rákosi bizalmasa is. (Később börtönbe került.) Ízelítőnek elég ez a pár példa. Ámde a jószándékúaknál se feledkezzünk el valamiről. Amikor Marx beiratkozott Hegel hallgatói közé Berlinben, nemcsak a félisteni Herr Professor lábához ül, hanem bekerül a fiatal hegelianusok közé, már akkor is egy fanatikus elméleti szektába, amely később két szárnyra szakadva egyformán vallja magáról, hogy az új filozófia missziós hivatással ruházta fel a Történelem szolgálatában: gyökeresen át kell gyúrnia a rendszerező gondolkodást. Magyarországon 1945 után hatolt a peremről a közéletbe és intellektuális mozgalmakba olyan magabiztos szekta, amit Marx diákként már Berlinben talált, hogy idővel valamennyiük fölé tornyosodjék, dőlyfősségben is, nemcsak szellemileg.

Akadémikus a kérdés, hogy ha kizárólag hazai barátaink, mondjuk egy puritán szombathelyi köztisztviselő vagy Schöpflin Aladár fia, vaskalaposan is mérsékelt úrifiúk, a „népi káder”-ből pedig rokon fajtájuk kerülnek kulcshelyekre, miképp alakul nemcsak a koalíció s végeredményben az ország sorsa, hanem függvényeként az irodalom? Nem ők jutottak, hanem Sztálin rettegett keretlegényei a közép-európai terrorhálózatban s az ő janicsárjaik, volt nyilasok, sunyi és gyáva opportunisták, elvtelenek és mindenre, főleg kínzásra kaphatók. Néhányuk a végén mégis agyonlőtte magát.

Jellemző a párt átgondolt hatalmi terjeszkedésére a népi kollégiumok sorsa. 1946 őszén, gyors szaporodással már körülbelül félezer egyetemista és másfél ezer középiskolás tartozott a NÉKOSZ alá.¹ Révai és Rajk közös dédelgetettjei, a fáma szerint vasárnapi vadászatokból jövet ketten betértek valamelyik népi kollégiumba, ittak s népdalokat énekeltek a diákokkal, vadászsákmányukat szétosztották köztük 1948 szeptemberig, amikor Révai váratlanul a MÁVAG-ban mondott vésztjósó beszédével a kollégiumok ellen fordult, mert a narodnyik nacionalizmus viperafészkei, nem „fényes”, hanem bacilushordó szelek fújnak azokból. Csakugyan viperafészkek *is* voltak, ahogy erre lelkes szervezőjük, Kardos László végül rájöhett, de éppen Révaiék viperáinak búvóhelyei. A népi kollégisták egy részéből, az osztályarulókból, parasztszármazásuk áruóiból lettek az ideológia hajcsárjai a könyörtelen kolhozosításban. Ugyanebben az időben Rajk már az elretentő kirakatper egyik titkos jelöltje, úgy tudom: nem egészen végleges, de ő látszott legalkalmasabbnak, hogy Moszkva parancsára kivégzésével megfélemezzék a Tito felől fenyegető bomlást, a testvéri csatlóståbor felozslását, amely hetek alatt Varsóig harapóztatott volna.

Nem menekülhetsz

Hasonlatért Illyés Gyula egyik verscíméhez fordulok. Nem menekülhetsz. Másként értelmezve, mint ő — (nem menekülhetsz fajtád sorsának parancsai elől) —: nem menekülhettünk a politikától. Igazuk volt a kommunistáknak, utóvégre egyik alaptételük, *minden politika*. Hiába fordítottuk el fejünket a Central kávéház ablakában ülve, amíg megjön Ottlik Cipi vagy Tamási Áron a találkára, hiába figyeltük, mint egy népmesében Sárközi Márta szakadatlan, boszorkányos stoppolását a Válasz szerkesztőségében — szimultán stoppolást, szerkesztést a tragikus emlékü Czibor Jánossal —, hiába kerestük a drága Halász Gábor örökre üres székét a Széchenyi Könyvtárban, feketéztünk Mátrai Lászlóval az Egyetemi Könyvtár s a tervektől zsongó Illés Endre igazgatói szobájában a Révai társulatnál, hiába szállt le Ferenczy Bénéiek esztergomi nyaralójára, mint egy pelyhes tollú, kezdő angyal a lobogó s félig gyermek Pilinszky Jancsi, hiába okultunk Bibó Istvántól, hogyan kell józan s nagystílű történelmi távlattal úgy gondolkozni két pogány közt a politikáról, ahogy Bethlen Gábor, Zrínyi, a költő s a múlt századi Reformkor nagyjai tudtak, hiába próbáltunk vetekedni Deák Ferenc bölcsességével az ő betokosodott vármegyei szemlélete s középneemesi látóköre nélkül, hiába sütöttünk zsvány-pecsenyét az elragadó Bisztrai Farkas Ferencék kertjében, hiába vitt át a komp Szentendréről a szemközti sziget néptelen lombsátrai alá a Dunán. Még nem volt gázömlés, de már ott émelyített a szag, a mindenfelé terjedő szivárgás. Sodort a harcias világáramlat is a romos, didergő Európában; Sartre abszolutista császársága alatt párizsi, milánói, müncheni kávéházakban tűzokádó mandarinok a süketülésig rikácsolták, hogy az irodalom elkötelezett, *engagée*, azaz baloldali vagy társutas. Csak Angliában nem volt az, mert ott az írók egyik vagy másik oldalon, jórészt a köztársaságiak mellett már a harmincas évek alatt kijátszottak politikai kártyáikat a spanyol polgárháborúban.

Az a mélyen elszomorító, hogy az irodalom, ha már támaszt, védelmet, legszívesebben csupán semleges jóakaratot keresett valamelyik pártnál, előbb-utóbb rádöbent egy rosszul leplezett titokra. A koalícióban csak a kommunista párt nem volt meghasadva. Akiket egymás közt elhajlással gyanúsítottak, azok lemorzsolódtak, akik ellen nyílt eretnokség a vád, azok lebuktak. Hiába húzódtak aztán csigaházukba, hogy láthatatlanná váljanak; ha túl sokat tudtak, ugyanolyan csekély védelem volt az a csigahéj, mint kancellári lemondása után Morus Tamásé a felbőszült király lankadatlan dühe elől. Általában a légkör hovatóvább emlékeztetett is VIII. Henrik utolsó, félőrrült, fejveő éveire.

Köztudott, hogy a hasadást a többi pártban főleg beépített kriptokommunisták vagy rászedett forradalmárok okozták; balszárny volt a viszonylag veszélytelenül hangzó fedőnevük. Képzeld el, milyen katasztrófális lenne akár a politikai, akár a nemzeti önrendelkezésre, ha az amerikai demokrata vagy az angol munkáspárt hasadása, aminek ma különösebb aggodalom vagy felindulás nélkül vagyunk tanúi, szovjet katonai megszállás alatt történik, moszkvai zsinegeken függő bábtáncoltatással! A kisgazdapártban Ortutay Gyula a mintapéldány, de Mihályfi Ernő se volt sokkal jobb, se Dinnyés Lajos, akit vodka és „bárack” mellett úgy megkedveltek az oroszok, hogy folyton látni akarták, ha máshol nem, legalább a kormányfői székben. A parasztpártban Darvas József igen hamar átállt a moszkvaiak rendelkezésére, Erdei Ferenc kezdettől a gerinctelen eszközük.

¹ E számokat nem tudtam kellőleg ellenőrizni.

Noha makói származása és markáns vonásai miatt jó darabig homoki őserőt láttam a sötétszemű magyarban, amolyan jövendő Robespierret a Viharsarok tájáról, Sárköziéktől értesültem, nagyon bizalmasan, hogy valósággal orvosi eset, hisztérikus idegzsák. Ők nem csupán időnkénti szállásadó kebelbarátjai, olykor könyörületes ápolói is voltak.¹ Veres Péterről kiderült, hogy csak Balmazújvároson, a gyermekkortól megszokott, szoros parasztközösségben s a régimódi földműves szocializmus kátéja szerint volt csendőrökkel is szembeszegülő, tántoríthatatlan hajdúsági „aktivista” s az önművelés igen jóeszű, imponáló példája, országos hatalmától elvesztette a fejét, földbirtokosokkal, az „úri osztállyal” kíméletlen, egyébként pártközi vitákon puha és opportunista, aki képtelen nemzetben gondolkozni, csak mondja, csak mondja, s nem szolgált rá, hogy családiában egész ország „Péter bácsi”-ja legyen. Talajvesztését irodalomtörténeti érvennyel kielemezte Szabó Zoltán egy nagyszabású tanulmányban; széles alapon, higgadt éleslátással és anyagismerettel, minden indulat nélkül megfesti pályaképét s a leszűrhető tanulság szomorúbb is, elmarasztalóbb is, mint egy elfogult, rosszindulatú jellemrajz.² Szinte mikroszkópikus megfigyeléseim keresztül hasonló derül ki a csalódások közt vele dolgozó Kovács Imre könyvéből, pedig a szerző érezhetően kímélni akarja emlékét. Van, aki a szegénysorból államférfivá érik, más megakad félúton a taktikázásban s attól kezdve a soha be nem vallott kiábrándulás hántolja, csak hántolja mellében az ifjúkor forradalmi eszméit; így esteledik rá az élet egy megfáradt bölcselkedőre.

Különös, hogy néha egy darabig mennyire félreismerhetünk hozzánk közelállókat is. Falukatató kiugrásától kezdve Kovács Imrét a műfaj egyik mesterének tartottam, de fejcsóválva lehetséges Váci utcai gigerlit is gyanítottam benne, akit megronthat a nagyváros úri szabászata s maga körül a női dongás. Holott 1945-től az orosz szó eredeti értelmében ő volt a hamisítatlanul demokratikus parasztpárt *acél* embere, ravasz, mint egy hajdani debreceni bíró török pasák előtt, vasidegzet, megbízható hazafi, következképpen hosszú távra a moszkvai stratégia egyik biztos áldozata. Keresztülcsúszott a hálójukon, de kicsúszott alóla egy született státusférfi egyetlen természetes talaja is, a haza.³

Előadásom egyik célja, hogy az irodalom és a pártok akkori viszonyáról beszélve, eloszlassak egy megrögzött téveszmét, amibe időről időre beletűközöm, minél fiatalabb a személy, annál gyakrabban. Érthető is; hiányosan ismerik a közelmúlt történetét. A kezdet kezdetén írókra *nem* a kommunisták voltak igazán veszélyesek, idegroncsoló, lélekmérgező s elnémitó szerepük 1948 után bontakozott ki pusztító arányban. Eleinte a felduzzadt szociáldemokrata párt a kártékonyabb; egyik megtestesítője az amorális Horváth Zoltán volt, esesebb is, ádázabb is, mint Justus Pál, választási falragaszok szerint a párt főideológusa. Vért akartak a tagságba betóduló mezei hadak, alantas bosszúszomjjal minden népi író szerettek volna kitoloncolni az irodalomból, nemcsak azt a hármat, négyet, aki valóban vétkezett. Fél gúnyosan, fél ingerülten egymás közt azt mondogattuk akkor, hogy ünnepnapjuk az lenne, ha az Oktogon tér lámpavasain lógna Erdélyi József és Sinka István mellett Németh László, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, sőt! mivel a vas elég teherbíró, talán rátétnék Illyés Gyula s a népiekkel alkalomként összedolgozó, urbánus Cs. Szabó is. Miközben Illyéssel teljesíteni próbáltuk párizsi megbízatásunkat, összeismerkedtem egy kiszárazott magyar könyvkiadóval. Egy nap bennfentesen kuncogva s elnézőn azt pusmogja nekem négy szemkötő: „hallom, maga is fasiszta volt egy kicsit”. Ha hallotta, bizonyosan úgy van, feleltem, de legyen annyit tisztessége, hogy nevek nélkül rámutat a hírforrásra. Egy percig se habozott. Budapest, felelte, a szociáldemokraták. Csak az a párt ellenezte megelőzőleg s teljesen hiába kinevezésemet a tanszékre. A sors ironiája, hogy a kriptokommunisták kivételével a parasztpárti népiek jó pár évre elnémultak ugyan, de a nagyokból egy se került börtönbe, viszont a testvéri kommunisták szadista humorérzékkel összezárták egy cellába kiszolgálóikat s a népi irodalom gyűlölöit, pártjukból Pálóczi Horváth Györgyöt, aki csakugyan angol összekötő volt a második világháború alatt — komoly kémiszolgálatig nem vitte föl Isten a dolgát — s a szocialisták közül Ignótus Pált, Horváth Zoltánt és Szálai Sándor szociológust, a Bárdossy-per „polgári” ügyészét. (Volt hivatásos ügyésze is.) Pálóczi Horváth és Szálai hisztérikus alkat volt, a másik kettő jó idegzetű. *L'Enfer cest les autres*, mondja Sartre egyik figurája a *Zárt ajtóak mögött* című darab végefelé.

Költőhöz méltatlan exhibicionizmusnak tartottam Faludy György szobordöntését is a Károlyi-kertben, pedig akkor még nem tudhattam, hogy bronzfényű, tömör versek bizonyossága szerint öregségére, idegenben milyen megrázó hangú, hitelesen sztoikus világgyűlöllő lappang az elpestiesített, középkori Villon divatos átköltőjében. S hogy lehetőleg senki ne maradjon említetlenül, aki némiképp kitett magáért ott, ahol letűnt éveink sírjai domborulnak, jegyezzük fel: kommunisták és szociáldemokraták gyalázkodásaiban megszegyenítőn túltett rajtuk Zsolt Béla, a radikális polgár. Habzó szájjal, válogatás nélkül mindenkit lefasisztázott; ha szigorúan csak szövegeit vizsgálom, bárhol a világon még ma is földalatti terrorszervezetek tisztelbeli őse lehetne.

Az irodalom készülő teljes bekebelezésének az a meggyőző bizonyítéka, hogy lépésről lépésre való szabadságvesztését az egyetlen magyarországi szabad választáson abszolút többségre jutó kiscsapat szovjet nyomással végrehajtott, szemérmetlen megcsönkítésétől számíthatjuk, noha e párt s az irodalom közt lazább volt a viszony, mint akár a kommunista, akár a parasztpárttal. Mindegy; a szabadon megnyilvánuló, országos népakarat stratégiai szétzúzása kétségbeejtőn világos jeladás

¹ Félre ne értsenek, 1945-ről írok, az akkori belügyminiszterről s nem a szívszorító roncsról, aki 1956-ban Nagy Imre, Maléter és Bibó mellé állt s a háztáji gazdálkodás szorgalmazásával utolsó éveiben kompenzáló, nagy érdemeket szerzett.

² Új Látóhatár, 1970. 6. sz.

³ Halála előtt írtam.

volt, hogy szűkülő körben miféle stratégiával számolják fel száz százalékig az irodalom szabadságát is. Akkor kezdtek halott és élő klasszikusok, Babits, sőt Illyés verseiből szakaszokat, gyűjteményükből verseket kihagyni, néha mert „sérthetné szomszédnépeink nemzeti érzését” (de az tökéletesen rendjén volt, hogy Komárom a cseheké), néha minden magyarázat nélkül. Ehhez a hagyományhoz, mint régi szép szokáshoz 1956 után is ragaszkodnak olykor. Egy nyugati s egy honi magyar szöveg közt az a biztos különbség, hogy helyenként a honi ki van pontozva. Felnőtt népekből ideológiai tollvonással így lesznek serdülők.

A szégyen

Záradékol, hogy az átmeneti, rövid kor, négy esztendő! sötét allegóriáját történelmünk hátterére vetítem, rátérek a magyar irodalom egyik szégyenére. Ez a szégyen az idegromboló, makacs embervadászat — hivatalosan igazoló eljárás — Szabó Lőrinc ellen.

A költő már egyetemi diákként Babits barátja, sőt munkatársa, nem mint Faust előszobájában holmi famulus, hanem magában a vegykonyhában, mint egy ifjabb Faust. Átmenetileg, a weimari német expresszionista líra hatása alatt pártokon kívül tökésgyűlölő forradalmár, pontosabban lázadó volt, később különbékét kötött ha nem is a világgal, ahogy egyik verskötetete állítja a címben, legalább maga körül a kis Magyarországgal s egy budai kertre néző dolgozójában az egész világirodalommal. Szinte észrevétlenül ő lett a másik mester. Tudta, legyünk nyugodtak. Politikailag soha nem lehetett komolyan venni, kamaszos számárságokat hordott össze, holott állandóan politikai hírlapnál dolgozott, de ki nem állhatta kenyéradóit. A kezdeti nagy német győzelmek után már idegekre mászó, amiket mond, s nem csak elnéző jóbarátok füle hallatára. Egyszer faképnél hagytam az Apponyi tér sarkán, mert rábeszélte, hogy térjek észre, lássam be: az angolok elvesztették a második világháborút. S ezt ő mondta. Arany János óta Shakespeare legnagyobb fordítója, aki egy vaskos kötetre valót ültetett át — s hogyan! — más angol költőktől is. De soha életében nem írt le becstelen sort, egyetlen versben sem állt a hitlerizmus mellé, soha nem uszított, soha nem denúciált a neki szent papíron. A Vezér című verset — (ellenségei markában a fő bunkó) — 1928-ban írta s a Pesti Napló közölte, Illyés találón shakespeare-i monológnak nevezi, amely egy modernizált fegyverzetű királydrámába illenék. Ugyan hol izgatott akkor, miféle zug bajor sörözőkben Hitler, az állítólagos minta, hogyne, ő! hiszen a költő tudta s engedélye nélkül a verset a zsidók elhurcolásakor kiásta s újra kinyomatta a Virradat című szélsőjobboldali lap!¹

Engem is kihallgattak igazolási ügyében valahol a Kertész utca táján, már nem emlékszem, miféle helyiségben. Égett az arcom, néztem a tetőtől talpig szűkülő, lesoványodott vadat, le vadászott barátomat, akiből még akkor se, ott se fogyott ki a ragyogó logikájú, szabatosan fogalmazott okfejtés az önvédelmében, ami tulajdonképpen önjellemzés volt, figyeltem a vére szomjazó, azaz nagyságára irigy vészbírák viselkedését is. Rossini egy tragikusabb tónusú, másik áriát írhatott volna ott a Rágalomról. Végül elkerülte a börtönt, de nyomasztó árnyékban élt, egy ideig barátokra szorulva. Nincs jogom elárulni, hogy kik segítettek. Rettenetes volt a bosszúja s lángelméhez méltó, vértelen. Ebben a bosszúban egy halott angol is segítette: maga Shakespeare az állandó, láthatatlan szövetségese. Nem hiába foglalkozott egy életen át a szonettjeivel, két remekműve, *Tücsökzene* s *A huszonhatodik év* shakespeare-i magaslatot közelít meg, s vele és általa természetesen a magyar líra. A kommunisták megtették irodalmunk szentháromságának Petőfit, Adyt, József Attilát, rajtuk kívül aztán jobbára csak pártigriceket türtek meg az élők közül. Sejtelmük se volt, hogy Csokonai reinkarnációja él köztük, Budán vagy Tihanyban. Nemrég jelent meg Ottlik Géza okos könyve, *Próza*. Erélyesen vitatja benne a Nyugat harmadik nemzedékének tagjaként, hogy akármilyen gazdag és kimagasló a folytatás, a második és harmadik nemzedék már se nem kezdeményezett, se nem tett annyit, amennyit az első, nem olyan színes, változatos, európai, nem új szellemi Lánchíd, noha trapézmutatványban az elsőnek áll a vállán a másik kettő. Lehet, hogy igaza van. Magamban végigmustrálok a túlvilági vonulást; micsoda halottak élén halad Ady! Az igazság az, hogy Szabó Lőrinc helye is köztük van, seregzőrónak vagy talán Babits mellett ... vagy talán előtte? Még huszonöt-harminc év s kiderülhet, hogy Csokonai óta nem volt hozzá mérhető intellektuális költőnk. Boldog a nép, amelynek az Értelem északi s a Mítosz déli sarkán két olyan látnoka magaslik egy jó emberöltőn belül, mint ő és Weöres Sándor.

Búcsú

1947-ben megmutattam feleségemnek Rómát. Hetekkel érkezésünk előtt tért haza onnan Weöres Sándor és Károlyi Amy. A történet annyira őskori, hogy ma már elmondható. Fejlesztett kapkodások után szánták rá magukat s a finisben félnaponként mást gondoltak: menjünk, maradjunk, menjünk, maradjunk? Végül felültek a pesti vonatra. Én még nem jutottam el ilyen válaszútig; magnetikusan visszahúztak diákjaim a tanszékre. Feleségem egy szóval sem ellenkezett. Autóbuszon mentünk Velencéig, hogy jobban lássa az országot. Még Rómában csordult ki az első könnye, a kocsiaablaknál, csendesen sírt

¹ Illyés tanulmánya: Szabó Lőrinc vagy boncoljuk magunkat elevenen? 1955. (Iránytűvel c. gyűjteményes kötetében is, 2 k. 181-228 l.) Többször visszatért írásaiban az ügyre, olyan tartósan felháboríthatta a barátját sebző, övön aluli ütés.

Aquapendentéig, ami jó két órányi hajtásra volt a régi Via Cassián. Csak ott állt el a sírás, méregerős eszpresszótól. Vas István akkortájt verset írt a *Római rablásban* a hegyi fészekről anélkül, hogy a mai napig sejtene, mit jelent számomra Aquapendente.

Mikor 1948 őszén Sztálin kitaszította Titót a közép- és kelet-európai testvérországok édenkertjéből, leesett szememről a hályog. Ha nem lokalizálják hónapok alatt a nemzeti függetlenség ragályát, Varsóig, Lipcséig, Prágáig, Bukarestig s Várnáig terjedhet. Nem tudhattam, mennyire szigetelik el, a módszert azonban mindenki gyanította, aki egyszer a kezükben volt, akár csak napokra. Márai már elhagyta az országot, *Föld, föld!* című könyvének harmadik részében nemes pátosszal elmondja, hogy miért; amióta kint él, nincs megragadóbb írása.

Volt egy kizárólag Olaszországra szóló, féléves érvényű útlevalem, egy barátom szerezte varázslattal ezt a páratlanul furcsa menetlevelet, azon a címen, hogy a főiskolai professzornak kutatnia kell Rómában. Karácsony másodnapján ültem vonatra; utólag kiderült: csak boldogult feleségem tudta határozottan az idegeiben, hogy hosszú időre, tíz-húsz-harminc évre, esetleg halálom napjáig. Otthon semmit se dugtam el biztonságba, az útra nem vittem magammal semmiféle okmányt, emléket. Lett is mögöttem pár hónap múlva teljes pusztulás.

Egyedül utaztam nem a fülkében, hanem az egész kocsiiban. Talán tizenötön lehattunk végig a vonaton, mert körülbelül annyira becsültem az összeszedett útleveleket, amiket a határőr bevitt egy szobába, megvizsgálni s lepecsételni. Tejfeles szájú, szuronyos bakát állítottak a folyosó végére; valószínűleg nemcsak mi ketten, de a kivezenylő se tudta, miért — hogy kit, mit őrizzen. Ablaknak könyökölve néztem a kihalt, téli tájat az esteledő szürkületben, később egymást méregettük.

— Aztán kint tetszik maradni? — kérdezte váratlanul, kedves zalai tájszólással.

Hiába hullt le szememről a hályog. Nem a ravaszság, nem az óvatosság, nem a félelem beszélt belőlem, amikor válaszoltam.

— Dehogyan maradok. Egy félév múlva visszajövök.

Isten látja lelketem, azt hittem, igazat mondok.

London; Kerkrade-Bleyerheide (Hollandia), 1980 őszén.

A SZÓ HATALMA

Hollandiai Mikes Kelemen Kör
1991.

PARANCS, János : Ahogy egy lektor látja

Személyes jegyzetek és gondolatok a magyar könyvkiadásról

Kedves közönség!

Eredetileg más alcímet adtam meg levélben a szervezőknek, nevezetesen a *Személyes jegyzetek és emlékek a magyar könyvkiadásról* címet, de úgy látszik, hogy ezt végül is komolytalannak találták, s ezért változtattak rajta; pedig csak zavaromat, az előadástól ódzkodó félelmemet fejezte ki. Ennyiben, persze, igazuk is volt, hogy megváltoztatták. No, de hagyjuk ezt, voltaképpen az alcím nem lényeges.

És bevezetésképpen még egy mentegetődzés. Mindenekelőtt azt kell még megjegyezni, hogy jórészt csak a múlttól beszélhetek, a jelenlegi helyzetről nem. Mostanában — amikor e sorokat fogalmazom, augusztus elején — naponta változik a helyzet a magyar könyvkiadásban — a könyvkiadásban is! — és lehet, hogy szeptember elején már egészen más feltételekről és lehetőségekről kellene beszámolnom, mint amiket most fogalmazás közben tudok, ha naprakész információkat szeretnék adni. Természetesen erre is szívesen vállalkozom a legvégén, amennyire tudok, de erre előre fölkészülni aligha lehet. Ezért hosszabban inkább az 1988-at megelőző időszakról beszélnék.

Csaknem tizenöt éve, 1975. január 1-től dolgozom a Magvető könyvkiadóban mint irodalmi szerkesztő, vagy a köznapis szóhasználatnál szólva, mint lektor. Közel nyolcszáz-ezer művet lektoráltam, illetve véleményeztem azóta, versesköteteket, antológiákat, szöveggyűjteményeket, prózai műveket és irodalmi tanulmányköteteket vegyesen, a többségük persze verseskötet volt, és közülük — becslésem szerint — mintegy kétszázötvenet-háromszázat szerkesztettem is. Hogy csak a nevesebb szerzőket említsem, többek között Kassák Lajos, Füst Milán, Szabó Lőrinc, Sinka István, Palasovszky Ödön, Weöres Sándor, Kálnoky László, Hajnal Anna, Csorba Győző, Rónay György, Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes, Rába György, Kalász Márton, Orbán Ottó, Marsall László, Fábrián László és Ágh István egy vagy több könyvét szerkeszthettem. A Nyugaton és a környező országokban élők közül Tűz Tamás, Szilágyi Domokos, Tolnai Ottó, Szélpál Árpád, Thinsz Géza válogatott verseit, Dedinszky

Erika verseskötetét említhetem. Megjelenésre várnak Határ Győző válogatott versei, Karátson Endre összegyűjtött novellái és Kibédi Varga Áron új versei, amelyeket szintén én szerkesztettem. Amint a felsorolásból is kitetszik, kiadói munkám során elsősorban irodalommal, ezen belül is költéssel, gyakran ismert és többé-kevésbé már elfogadott írók, költők kéziratával foglalkoztam, el-eltérve lektoráltam csak a társadalomtudomány vagy a politika tárgykörébe tartozó írásműveket — pedig sok ilyet is megjelentet a Magvető, említhetném például a *Tények és tanúk*, *Elvek és utak*, *Nemzet és emlékezet* és *Gyorsuló idő* című könyvsorozatokat, de ezekbe én sohasem szerkesztettem —, s így talán kevésbé érzékelttem a politika, a kultúrpolitika szigorát, változó szempontjait, mint kollégáim egy-másika; kevesebbszer ütköztem bele korlátaiba, mint mások, de azért érzékelttem én is, beleütköztem nem egyszer magam is. És nemcsak a nyugati magyar írók, költők miatt, hanem az otthoniak miatt is, Kassák Lajos esetében például két ízben, sőt három ízben is. (Egy ember élete, *Szénaboglya*, társadalomtudományi és politikai írásai, köztük a *Napjaink ártértékelése* című könyve miatt.)

A Magvető könyvkiadó az egyik legnagyobb könyvkiadó ma Magyarországon, a szépirodalom, s ezen belül az élő magyar szerzők vonatkozásában pedig mindenképpen az első. A Szépirodalmi, a Móra, sőt más kiadók is jelentetnek meg kortárs magyar irodalmat, de megközelítően sem annyit, mint a Magvető. Odakerülemkor évente körülbelül 180 könyvet jelentetett meg a kiadó, az évek során aztán ez 220-230-ra növekedett, majd az utóbbi egy-két évben valamelyest visszaesett, és attól tartok, hogy a jövőben még inkább visszaesik. Úgy tapasztalom ugyanis, hogy rohamosan csökken most az élő magyar irodalom iránti érdeklődés. Egyáltalán az irodalom iránti érdeklődés. A műszám visszaesése ezt kevésbé érzékelteti, az egyes kötetek példányszám-visszaesése árulkodóbb. Néhány divatos szerző könyveit kivéve, a regények, novelláskötetek, tanulmány- és verseskötetek példányszáma is látványosan a felére, a harmadára csökkent az elmúlt években. Az olvasói érdeklődés visszaesésének okai többértékűek, bizonyára összefügg ez a könyvárak emelésével, de mindenképp azzal az évek óta fokozódó, másirányú érdeklődéssel, amellyel a sokáig tiltott társadalmi, történelmi és politikai témákat kíséri figyelemmel a közönség. Vannak még más okok is, de ezek ismertetése, netán elemzése, úgy érzem, nem rám tartozik, így hát hagyom is őket. A Magvetőnél évente megjelentetett 180-230 könyv persze nem mind magyar szerző műve, és nem is mind szépirodalmi alkotás; megjelennek a kiadó gondozásában fordítások is, húsz-harminc-negyven könyv évente, megjelennek politikai emlékiratok, társadalomtudományi dolgozatok, bűnügyi regények, szociológiai riport-kötetek is, és ki tudja még, mi minden. Becslésem szerint, nagyjából a művek kétharmada tartozik a magyar szépirodalomhoz, és ennek körülbelül a fele élő szerző alkotása, vagyis az összműszámnak nagyjából az egyharmada.

A kiadóhoz beküldött kéziratokat általában két lektor olvassa, írásban véleményezi, és javaslatot tesz elutasításukra, átdolgozásukra, rostálásukra vagy kiadásukra. Amennyiben véleményük erősen eltér egymástól, úgy egy harmadik, sőt negyedik vagy ötödik lektor véleményezésére is sor kerülhet. Ilyesmiben azonban, a legjobb tudomásom szerint, csak nagyon ritkán fordult elő. A saját gyakorlatomból én csak néhányra emlékszem. Közülük most csak egyet említenék, mivel azt fontosnak tartottam, és végeredményben én provokáltam ki. Pusztai Zoltánnak, a Győrben élő fiatal költőnek első verseskötetét kiadásra javasoltam. (*Kallódó bábuk* címen jelent meg aztán 1984-ben.) A másik lektor szintén kiadásra javasolta, de úgy látszik, kevésbé lelkesen, mint én, így aztán, nem is értem miért, egy harmadik lektorhoz került, aki a szerzőt tehetségtelennek tartva, egyértelműen elutasította a kéziratot. Ezek után olyan kiadói döntés született (az igazgató és a főszerkesztők véleménye alapján), hogy adjuk vissza, biztató szavak kíséretében, további érlelésre, rostálásra és kiegészítésre a verseskötetet a szerzőnek, amivel én egyáltalán nem értettem egyet, mivel kiadásra érett, ígéretes és jó kötetnek tartottam. Nyomatékosan kértem hát a főszerkesztőt, hogy olvastassa tovább, amit végül teljesített is, és két további lektorálás után végre megszerkeszthettem a kötetet. Kicsit részletesebben, konkrétabban kell azonban ismertetnem a döntési mechanizmust, s az idézett példa talán alkalmas is erre. *Végeredményben*, illetve pontosabban *elsősorban* a kiadó igazgatója dönti el (a lektori vélemények elolvasása, az irodalmi vezető és főszerkesztő javaslata alapján), hogy a benyújtott kézirat könyv formájában megjelenjen-e vagy sem. Több esetben előfordult azonban, hogy véleményünket semmibe véve döntött így vagy úgy, s ez ellen a lektor semmit sem tehet. Az igazgató után, ha ő semleges marad, az irodalmi vezető, ha neki sem szívégye a kézirat sorsa, akkor a főszerkesztő megcsinálhatja ugyanazt, vagyis figyelmen kívül hagyhatja a lektorok véleményét. Persze, ha nekik is mindegy, a kézirat sorsa számukra is közömbös, végső soron akkor dönt a lektorok véleménye. Jól centralizált, biztos mechanizmus ez. Igaz, kicsit sarkítottam, leegyszerűsítettem, ám a döntési mechanizmus fölépítésének lényege ez, még akkor is, ha kitűzött céljukat a vezetők olykor kerülő úton, netán ravaszkodva érvényesítik is. Ennek többféle útja-módja van, de erről majd később ejtenék néhány szót. Megjegyzem továbbá, hogy nemcsak a kézirat kiadását vagy elvetését, de megjelentetésének időpontját, formáját, a megjelenő könyv példányszámát, propagandáját, a honorárium nagyságát is *végső soron* a vezetőség dönti el. S ezekben az ügyekben még kevésbé fogadják el a lektorok-szerkesztők javaslatát, mint az elfogadás kérdésében. Én úgy látom, hogy az irodalompolitika — legalábbis az általam lektorált és szerkesztett könyvek többsége esetében — főként ezekben a kérdésekben érvényesítette akaratát, preferenciáit és ellenérzéseit az elmúlt években. Könnyen belátható ugyanis, hogy nem mindegy, a már elfogadott kézirat mikor, mennyi idő, hány év várakozás után, milyen formában, hány példányban és milyen propagandával jelenik meg könyvalakban. Tudok olyan könyvről, amely csak nyolc-tíz év várakozás után jelent meg (*Jelzés a világra*, A magyar irodalmi avantgárd válogatott dokumentumai; 1988-ban jelent meg, pedig először 1976-ban lektoráltam, vagy Rónay György *Naplója*, amely, ha igaz, az idén lesz könyv, pedig 1982-83-ban került a kiadóhoz), és tudok olyan verseskötetről, nem is egyről, amely csak 7-800 példányban került a könyvesboltokba (pl. Döbrentei Kornél, Balázsovics

Mihály, Kántor Péter kötete). Nehezen érzékelhető, kívülről szinte észrevehetetlen befolyásolás, illetve irányítás ez, hiszen a példányszámot, a kézirat leadásának időpontját például már régóta nem közlik a magyar könyvekben. A szerző persze a tiszteletpéldányok számából és a honorárium elszámolásából több-kevesebb pontossággal megtudja a példányszámot, ám a kiadó mindig hivatkozhat arra, hogy a könyvterjesztők épp csak annyit rendeltek belőle, amennyiben megjelent, s ennek az állításnak a valóságát ellenőrizni csaknem lehetetlen. Mindenesetre áruklodó, hogy bizonyos szerzők műveivel teli vannak a könyvesboltok és teli vannak az antikváriumok is, másoktól meg se itt, se ott semmi se található. Ezzel azonban senki sem törődik. De messzire kanyarodtam a kézirat lektorálásától, pedig a legfontosabbról, az első lépésről még nem is beszéltem.

A beérkezett kéziratokat ugyanis, az iktatás után, a főszerkesztő osztja ki lektorálásra a egyes munkatársaknak, s ezzel akár végérvényesen el is döntheti a kézirat sorsát. Többnyire elfogadja ugyan a szerzők vagy a munkatársak egyéni kérését arra vonatkozólag, hogy ki lektorálja, ám jogában áll azt elutasítani is, illetve megteheti, hogy nem veszi figyelembe, és tovább olvastatja a kéziratot addig, amíg neki tetsző véleményeket nem kap. Egy kis gyakorlattal, odafigyeléssel ugyanis nagyjából kiszámítható, egy-egy konkrét kéziratról a lektorok közül kinek mi lesz a véleménye. S ebben nincs semmi boszorkányság. Tizenhét-húsz lektor, illetve szerkesztő dolgozik most a magyar csoportban a Magvetőnél, s ezeknek közel sem azonos az irodalmi ízlése, olvasottsága, érdeklődési köre. Mindegyiknek más és más az elvárása; van, aki elnököbb, van, aki szigorúbb, igényesebb, van, aki nagyon tekintélytisztelő, van, aki kevésbé az, van, aki marxista meggyőződésű, van, aki nem az, van, aki inkább a népies irányzatokat kedveli, van, aki az urbánusokat, van, aki az avantgárdokat, van, aki a hagyományosakat, és így tovább, és így tovább. A lektori különbözőség persze jó is, tág horizontú figyelést, elfogadást tesz lehetővé a kiadó számára, ugyanakkor nagyon veszélyes is, mivel a lektorok célzatos megválogatásával, a tudtuk nélkül szinte, adott esetben manipulálhatóvá teszi a kiadói döntést. Arról nem is beszélve, hogy egy-egy induló, fiatal szerző esetében néha csak a szerencsén, a véletlenül múlik, hogy a kötetét elfogadja-e vagy elutasítja a kiadó, attól függően, hogy kihez került lektorálásra a kézírata. Természetesen létezik valamiféle laza műfaji munkamegosztás is a szerkesztők között; van, aki inkább prózát lektorál, van, aki verset, van, aki drámákat, van, aki inkább társadalomtudományi tanulmányokat vagy politikai emlékiratokat, van, aki inkább szépirodalmat, van, aki lektúrt vagy krimiket; jórészt a személyes érdeklődési körökre szabott munkakörök, illetve feladatok ezek, ám a határok egyáltalán nem merevek, elvileg és gyakorlatilag a szerkesztők közül bárki tetszőleges műfajú alkotást lektorálhat, s ha kiírják a nevére, akkor meg is teszi. Nagyjából ugyanez vonatkozik az egyes írók és a szerkesztők kapcsolatára is. Többnyire ugyanazt az írókat mindig ugyanaz a szerkesztő lektorálja és szerkeszti, de ez sem kötelező érvényű szokás. Érdemes volna erről, az író és a szerkesztő kapcsolatáról egy kicsit részletesebben is beszélni, de ez a választott témától messzire vezetne, ezért inkább hagyom.

Nem szeretném, ha bárki is félreértene. Amiket eddig a döntési mechanizmusról elmondtam, azok jórészt csak elvi jelentőségűek, a közbelépési lehetőségeket jelzik, annak útját-módját, hogy a kiadó vezetősége — ha kívánja — miképpen veheti el, illetve miképpen manipulálhatja a lektori véleményeket a saját céljai elérésére. A gyakorlat azonban más, egészségesebb is, kedélyesebb is, és mindenféleképpen egyszerűbb és természetesebb. És akárhonnan nézem, csakugyan az, illetve, hogy pontosabban fogalmazzak: a szűrés szinte észrevehetetlenül működik. A sok dilettáns írásmű és a sok közömbös, mármint az irodalompolitika szempontjából közömbös alkotás valamiképpen elfedi, mindenkivel feledtetni, hogy a háttérben ez a politikai, irodalompolitikai kontroll létezik. Száz kézirat közül kilencvennyolcban nincs is szükség rá. Természetesen a múltból beszélek most, az elmúlt tizenöt évről. Jelenleg, 1989 tavaszától az efféle kontroll, azt hiszem, már alig létezik. És a korábbi időkben is, mint említettem, száz kéziratból kilencvennyolcban elégséges volt az esztétikai szűrő a politikai és kultúrpolitikai célok érvényesítésére. Tudomásom és személyes tapasztalatom szerint az csak a legkritikább esetekben fordult elő, hogy valakit politikai okok miatt nem jelentetett meg a kiadó. Régebben, 1975 előtt, vagy a hatvanas években jóval sűrűbben megtörtént ez. Arra viszont emlékszem, hogy még az odakerülésem után, vagyis 1975-ben is harcolnunk kellett például azért, hogy legalább jelezzük, szögletes zárójelbe tett három ponttal, ha valamilyen régi írást, emlékeztést, levelet vagy tanulmányt valamilyen okból kihagyásokkal, hiányosan közlünk. A korábbi gyakorlatról jobb, ha nem beszélek. Riasztó példaként említhetem, bár ezt csak hallomásból tudom, hogy még egyik-másik P. Howard-regénybe is belepiskáltak, az arabokat benszülőttekké változtatva. Mindenesetre a kihagyások korrekt jelzésére használatos, szögletes zárójelbe tett három pontot minden különösebb erőfeszítés nélkül sikerült kiharcolnunk akkor, 1975-ben. Az elutasítások, tudomásom szerint, egy-két tabu-témához, politikai eseményhez és személyhez kötődtek, és a szerzők vonatkozásában is jórészt konkrét írókhoz: például Kassák Lajoshoz, Illyés Gyulához, Csoóri Sándorhoz, Nagy Gáspárhoz, Csurka Istvánhoz, Konrád Györgyhoz, Eörsi Istvánhoz. Bevallom, hogy ezekről az ügyekről én csakugyan nem sokat tudok. Mint említettem, szerencsére én csak ritkán ütköztem bele a kultúrpolitika, illetve a politika korlátaiba. A szerkesztők feladata egyébként is az volt, és ma is az, hogy kendőzetlenül, őszintén és részletesen írják meg esztétikai véleményüket az éppen eléjük kerülő kéziratról. Egy valamit vártak csak el tőlünk, nevezetesen azt, hogy jelezzük, ha szerintünk politikai vagy kultúrpolitikai szempontból valami problematikus vagy zavaró momentum, motívum szerepel a lektorált műben. Mivel egy valamirevaló, alapos elemzés úgyszólván érinti a kérdéseket, úgy-ahogy, tisztességgel mindig eleget lehetett tenni e követelményeknek, mégpedig anélkül, hogy közben cenzornak éreztem volna bármikor is magamat. A döntés végső soron úgyszólván rajtam múlik, gondoltam egy-egy nehéz helyzetben, s így tulajdonképpen mindig szabadon megírtam a véleményemet és javaslatomat. A kiadói elvárásokkal és követelményekkel nem is volt különösebb bajom soha. Egy-két esetben nem fogadták el ugyan a javaslatomat, de az esetek

többségében, mintegy 90-95 százalékban igen, s így aztán sokkal többet bajlódtam és bajlódom saját javaslatom kialakításával, mint az elvárásokkal. A kiadóhoz kerülésem után csakhamar rá kellett döbennem ugyanis arra, hogy nem dolgozhatok — bármennyire szeretnék is — a többiektől, szerkesztő társaimtól, valamint a kiadó gyakorlatától teljesen függetlenül. A véleményem, illetve javaslatom kialakításánál bizonyos mértékig figyelembe kellett és kell vennem ezt a gyakorlatot is. Szeretnék világosabban fogalmazni. Ha csak rajtam múlna, akkor esztétikai szempontból én jóval szigorúbban és igényesebben válogatnék, kevesebb írásművet javasolnék kiadásra, mint így, az adott helyzetben. Sajnos azonban, nem csak rajtam múlik a dolog. Egyrészt voltak és vannak, ugye, az úgynevezett szent tehenek, a hatalom által támogatott szerzők, hogy taláломra csak kettőt említsék, Hidas Antal és Hegedűs Géza, de mondhatnék másokat, fiatalabbakat is, sajnos, szép számmal vannak, az ő kiadásuk nem a kollégák lelkén szárad, hanem a vezetőségén, akik bármennyire is rossz költők, kötetek akkor is megjelennek, ha közülünk, lektorok közül senki sem javasolja; másrészt voltak és vannak azok, akiknek művét ezért vagy azért, hozzá nem értésből, könnyelműségből vagy felületességből a kollégák már korábban elfogadták, s az meg is jelent. Mindezeket nem lehet nem figyelembe venni egy-egy kézirat lektorálásánál. Így aztán csaknem minden elutasítás nehéz lelkiismereti dilemma elé állítja az embert. A nyilvánvaló és reménytelen dilettánsokat kivéve, kinek mondhatja például nyugodt lelkiismerettel, hogy a benyújtott kötet kiadásra alkalmatlan, nem éri el a kívánt színvonalat? Hiszen nincs is talán oly rossz kézirat, amelyiknél rosszabb már meg ne jelent volna a kiadónál. És ezt gyakran a fejéhez is vágják a lektorok, s ilyenkor csak személyes presztízsével, addig szerkesztett könyveivel védheti meg magát, ha tudja. Vagy vegyünk egy másik példát. Hogyan lehet visszautasítani egy olyan idősebb író, akinek korábban már nyolc-tíz könyve kiadásra került, jóllehet azok is rosszak voltak? Egyszerűen nem érti meg, hogy miért rossz az ma, ami tíz-húsz-harminc évvel ezelőtt még jó volt, vagy legalábbis elfogadható a kiadó számára. Többnyire az már bántó tapintatlanság volna, ha azokról is véleményt mondana a szerkesztő, ám néha még ezt sem lehet elkerülni. És ha mindehhez még azt is hozzászámítjuk, hogy a természeténél fogva nem túl népszerű foglalkozás a lektori, illetve a szerkesztői munka, akkor talán valamit érzékeltettem az alapvető dilemmából. Kétségkívül nem túl népszerű foglalkozás a lektoré, általában csak ellenségeket szerezhet vele, barátokat csak ritkán, s ez tulajdonképpen érthető is, mert az, hogy egy kézirat jó és elfogadható, az a szerző számára mindig nyilvánvaló és természetes, és ha valaki azt mondja neki, hogy mégsem az, akkor ösztönösen rosszindulatra, cenzori közbelépésre gyanakszik, bármennyire is pártatlan, egyéni véleményt közöl vele a lektor. Természetesen ez utóbbi is tévedhet, dönthet rosszul, javasolhat marhaságot, de hát elvileg épp ennek kiszűrésére olvassák el többen a kéziratot. Igaz persze, hogy az sem mindegy, ki olvassa, azaz ki lektorálja, de ennek veszélyeit korábban már említettem. Mindenesetre heves reakciót vált ki többnyire az is, amikor prózájánál átdolgozást, versnél rostálást, igényes válogatást javasolunk a szerzőnek. Emberileg kétségkívül érthető a gyanakvás a múlt rossz tapasztalatai miatt, ám azt elgondolkoztatónak tartom, hogy jóideje már csak az igazán tehetséges írók fogadják meg tanácsainkat. A többiek prűszkölnek, ellenkeznek, fenyegetőznek, s ha beleegyeznek, változtatnak és rostálnak, akkor sem értenek egyet velünk, legfeljebb utólag, később.

Visszatérve egy pillanatra még a lelkiismereti dilemmához, azt hiszem, hogy a korábban említett, szükséges és kényszerű figyelembe vételek mellett és dacára az átlagosnál szigorúbb lektorok közé tartozom a Magvetőnél. Elutasításaimat eddig még sosem bántam meg, legfeljebb az zavar néha, ha később úgy érzem, hogy túl engedékeny, netán túl elnéző voltam valakivel szemben.

Idáig jórészt a kiadóról, a lektorálás mikéntjéről, a döntési mechanizmusról, a döntés manipulálhatóságáról, a kultúrpolitikai, politikai célok érvényesítésének gyakorlatáról beszéltem, és olyan személyes tapasztalatokról, benyomásokról és körülményekről, amelyek befolyásolták, részben meghatározták lektori működésemet. Elképzeléseimről, igényeimről és szempontjaimról azonban, amelyek alapján egy-egy kézirat ügyében eldöntöm, hogy kiadásra javaslom-e vagy sem, még nem szóltam, és arról sem, hogy szerkesztői munkámat és saját költői létezésemét miként egyeztetem. Röviden most ezekről beszélnék. Három évvel ezelőtt egy fiatal író, Koppány Zsolt készített velem egy interjút, amelyet az *Új írás* ez év augusztusi számában közölt. Koppány Zsolt nem szóban, írásban tette fel kérdéseit, és én is írásban válaszoltam rájuk. Most ebből az interjúból idéznék néhány részletet, mert akkori szavaimnál világosabban, pontosabban ma sem tudnám megfogalmazni a véleményemet, és lényegében ma sem tudnék mást mondani.

*Koppány Zsolt elsőként azt kérdezte: — Te tudod igazán mint szerkesztő, milyen felelősséggel jár pályakezdő verselő „műveinek” megítélése. Hogyan védhető ki például a „ne ítéld, hogy ne ítélessél” krisztusi teorema — mert végül is, noha kissé patetikusan hangozhat, mégiscsak élet-halál kérdésről van szó. Mert vannak alkotók, akik nem átütők — persze kinek mi az átütő —, de belül csupa-seb lélekkel képtelenek túlélni egy vagy több visszautasítást. „A megkülönböztetőképesség után a legritkább dolog a világon a gyémántok és a gyöngyök” — jut eszembe *La Bruyère*, ha arra gondolok, vajon lehet-e a lektor szubjektív? Nem elegendő egy szuverén mű esetében az úgynevezett szakmai bírálat?*

A válaszom: — A pályakezdő fiatalok műveinek megítélése sosem tartozhatott a könnyű feladatok közé. Ma sem tartozik. Ritka kivételektől eltekintve ugyanis, a kezdő írók általában az előttük járó nemzedék, ritkábban idegen mesterek vonzáskörében bontogatják szárnyaikat, és csak hosszabb-rövidebb tanulóévek után találják rá a saját útjukra. Így volt ez a Nyugat-nemzedékek esetében és ma élő nagy íróink esetében is. A most induló, illetve az elmúlt másfél évtized során induló fiataloknál látszólag más, nehezebb a helyzet, de csak azért, mert mai irodalmunkban a legkülönbözőbb stílusirányzatok, a legkülönbözőbb formai és tematikai törekvések élnek és hatnak párhuzamosan, sőt egyenrangúan egymás mellett, a

hagyományosaktól a legszélsőségesebb avantgárd irányzatokig. (Igaz, ez utóbbiak közlési lehetőségei korlátozottak, az összes közül talán a leggyérebbek, ám létük és hatásuk tagadhatatlan.) Ráadásul a mai pályakezdők nemcsak a magyar hagyományokhoz, hanem a világirodalom különféle áramlataihoz is csatlakoznak. Valamiképp példakép(ek)et vagy mester(ek)e)t követnek ők is, legfeljebb náluk nehezebb eldönteni, hogy kinek vagy kiknek a nyomdokaiban járnak. Am ennek eldöntése végül is másodrendű probléma, fontosabb, hogy mennyire tágas, mennyire nyitott az az írói világ, amelyben az erejüket próbálgatják, illetve a legfontosabb, hogy ők tanítványként mennyire fogékonyak és képesek az emberi létezés kérdéscsomóinak megragadására és érzékeltetésére. Magyarán és röviden: tehetségesek-e vagy sem. Tudom, ez így csupa általánosság és mellébeszélés, az alapvető kérdés elodázása, megkerülése. Hiába, akárhonnán nézem is, sehogyan sem védhető ki a „ne ítéld, hogy ne ítéltessél” dilemmája. A legjobb szándékkal, felkészültséggel, nyitottsággal és érzékenységgel sem ítéltet biztosan és tévedhetetlenül a kiadói lektor. Objektív mérce nem áll rendelkezésre, végül mindig szubjektíven kell döntenie arról, hogy kiadásra javasolja-e a benyújtott kéziratot vagy sem. A szakmai megoldások, a mesterségbeli tudás mérlegelése befolyásolhatja ugyan, többnyire befolyásolja is, ám a szerző személyére, érzékenységre és társadalmi szerepére, úgy vélem, nem szabad tekintettel lennie. A könyvkiadó, legalábbis szándékait, céljait tekintve, nem jótékonyági intézmény a szerzők számára. A gyakorlatban persze, tudom, hogy nincs mindig így, főként a több könyvvel rendelkező írók esetében, s ez bizony sok baj forrása, több kárt okoz például költészetünknek, mint azt föltételeznénk. Ennek taglalása azonban már messzire vezetne, valamint ezzel párhuzamosan azé is, hogy mi lektorok csakugyan helyzetünk magaslatán állunk-e, és valóban csak azokat a kéziratokat javasoljuk-e a kiadó vezetőségének, amelyek megjelenésre érdemesek. A mai magyar költészet színvonalát, az iránta tapasztalható olvasói közönyt érzékelve, sajnos, ebben sem vagyok biztos.

Ezután Koppány Zsolt azt kérdezte: — Ha a kiadói lektor szubjektíve dönt egy-egy adott írásműről, vagy művekről, óhatatlanul fölszív magába neki tetsző metaforát, jelzöt, fogalmat, mint az eklektikusok. Hogyan védekezik ez ellen a lektor akkor, ha ő maga is költő?

A válaszem: — Úgy gondolom, ez a kérdés minden költőnek és írónak föltehető. Remélhetően mindannyian olvasnak is, nemcsak írnak. A lektor költő vagy prózaíró legfeljebb annyiban különbözik tőlük, hogy őt a munkája jóval több silány írásmű elolvasására kényszeríti. Egyébként pedig minden alkotó onnan meríti témáit, motívumait és eszközeit, ahonnan akarja, ahonnan tudja. A születendő mű színvonalát egy kiforrott, tehetséges szerző esetében ez nem befolyásolhatja. Vagy ha mégis, akkor a hiba nem a forrásokból ered.

Ekkor Koppány Zsolt többek közt valami olyasmit kérdezett, hogy miként egyeztetem össze lektori és költői ténykedésemet, valamint azt, hogy lektorként mit várok el az avantgárd alkotásoktól.

A válaszem idevonatkozó része: — A lektori munkámat valamelyest bizonyára befolyásolja, hogy magam is költő vagyok, de minden erőmmel arra törekszem, hogy e kétféle szellemi tevékenységet egymástól elválasszam. Nincs sok közük ugyanis egymáshoz. Költőként az ember *befelé* figyel, hogy minél pontosabban rögzíthesse az eszméletében születő, emlékekből, élményekből, ötletekből és érzésekből formálódó sejtelméit, reményeit és félelmeit, lektorként viszont a lehető legnagyobb nyitottsággal, alázattal és azonosulási készséggel igyekszik érzékelni, fölfogni és elfogadni mások hasonló módon létrejött alkotásait. Azaz megpróbálja *kívülről* megérteni azt, ami *belül* történt. A befogadó, az olvasó nézőpontja ez. A lektor helyzete talán csak azért előnyösebb, mert általában több gyakorlattal, több szakmai ismerettel és nagyobb áttekintéssel rendelkezik, mint az átlagolvasó, és szerencsés esetben érzékenyebb is. Lektorként a neoavantgárd alkotásoktól, a kísérletező irodalom termékeitől ugyanazt várom, amit a hagyományos írásművektől: nevezetesen, hogy az emberi teljesség, ezen belül a fenyegetett, gyötrelmes XX. századi élet lényegi összefüggéseire, esélyeire, dilemmáira és zavaraira mutassanak rá kellő művészi erővel, önáltatás, kenetteljes komolykodás és olcsó, felszínes bohóckodás nélkül. Önként vállalt emberi és művészi alapelveiket betartva, már amennyire ez lehetséges.

Ezután Koppány Zsolt azt kérdezte: — Azt hiszem, a művészet csak annyiban játék, amennyiben a *homo ludens* produktuma. Lehet-e játszani a műben, szolgálhat-e bármit a kísérletezés? Nem minden eredeti és újszerű formánál eredetibb és újszerűbb az őszinteség?

A válaszem: — Játékosság vagy komolyság? Hagyományos költészet vagy avantgárd kísérletezés? Mondvaccinált ellentétek, használhatatlan merev fogalmak ezek egy-egy konkrét műtől elszakítva. Az őszinteség is túl tág fogalom, mint egy zsák, amibe mindent belegyömöszölhetünk, ha nagyon akarjuk. Az eredetiség és az újszerűség is kényes, gyakran viszonylagos valami. Több-kevesebb óvatossággal, gyanakvással és körültekintéssel lehet csak e fogalmakat használni egy-egy mű vagy kézirat megítélésénél. A művészetben ugyanis mindent szabad: kísérletezni és játszani, fügét mutatni, fintonogni és prófétai átkokat szórni, hagyományokat felrúgni vagy azokhoz ragaszkodni egyaránt, akár egyetlen alkotáson belül is, s egyetlen feltétel van csupán, hogy ezt művésziileg hitelesen, azaz indokoltan tegye a szerző. Ugyanazokat a stílusesszközöket és formai fogásokat ugyanis jól és kiábrándítóan gyatra módon is alkalmazni lehet. Nem a hangvétel, a fölhasznált eljárás a fontos; ha akarjuk, ha nem, mindig másról van szó, mindig a művészetben belüli és kívüli dolgok egymásba játszásáról, ingatag és egyszerű egyensúlyáról, mindig az élet értelméről.

Eddig az idézet. Az interjú további részében a kiadóról, illetve a szerkesztői munkámról már nem esik szó. S ezzel tulajdonképpen be is fejezném az előadást, bár tudom, sok mindenről lehetne még beszélni, ami fontos, ami érdekelheti a

hallgatóságot, de talán az előadást követő beszélgetés során, kérdésekre válaszolva, mások tapasztalatait is meghallgatva, ezekről is szót ejtünk még itt, ma este.

Egyvalamiről azonban még mindenféleképpen beszélnem kell, mégha pár mondat erejéig, hevenyészve, röviden és vázlatosan is, ez pedig a jelenlegi, mai helyzet, ami gyakorlatilag mindenki számára áttekinthetetlen. A múlt évtől kezdődően a szabadabb politikai légkörben sorra jelentkeznek az új napilapok és folyóiratok, sorra alakulnak az új könyvkiadók, ha jól tudom, már 300 fölött van a számuk, pedig egy-két éve még csak huszonvalahány volt belőlük. Az idáig tiltott politikai témákról, ügyekről, koncepciók perekről, az erdélyi magyarok sorsáról sorra jelennek meg a cikkek, könyvek, emlékiratok, a leleplező és tisztázó írásművek. Nagy Imréről, az 56-os forradalomról, Rákosiról és Sztálinról, a szovjet táborokról, ítéletekről, a Kádár-korszak vétkeiről jelennek meg könyvek; otthoni magyar kiadásban olvasható már Szász Béla Rajk-perről írott műve, a *Minden kényszer nélkül*, Mérai Tibor és Aczél Tamás Nagy Imre-könyve, Gyilasz, Koestler Artúr, Faludy György, Szolzsenyicin, Fejtő Ferenc és ezidáig tiltott más szerzők művei. Mindez politikai szempontból örvendetes és biztató, sőt, mindenféleképpen nagyon jó dolog, ám az is kétségtelen, hogy ugyanakkor a könyvkiadást, a magyar szellemi életet az említett könyvekkel párhuzamosan teljesen elárasztotta a botrány- és a szennyirodalom, a dilettantizmus, az olvasók körében az értékválság jelei már nyilvánvalóak, egyértelműek, s közben az általános elszegényedés következtében a vásárlókedv, a vásárlóerő is rohamosan csökken; vagyis a könyvkiadás helyzete most kaotikus és válságos, az igazi irodalomé pedig, különösen az élő szerzők vonatkozásában, ijesztő, elviselhetetlen. Pillanatnyilag ott tartunk — kb. két hetes egyeztető tárgyalás hírei ezek —, hogy egy új művet, legyen az próza vagy vers, legfeljebb száz-kétszáz példányban hajlandó a három nagy könyvterjesztő vállalat együttesen megrendelni, ha egyáltalán megrendelik, és még az ismertebb, sikeresebb szerzőket, egy Mészöly Miklóst, egy Esterházy Pétert is csak ezerben-kétezerben rendelik meg. Ilyen piaci lehetőséget kapva, minimális állami dotáció mellett, ami lehet, hogy 1990-re már teljesen megszűnik, nagyon nehéz irodalmi műveket kiadni. Évek hosszú során át jutott el például a Magvető idáig, és hogy miért és hogyan, milyen kultúrpolitikai, politikai hibák miatt, annak elemzésére itt nem vállalkozhatom, mert egyrészt nem értek hozzá, másrészt meg nagyon messzire vezetne, még ha értenék is.

Befejezésül még egy riasztó tényről említenék meg. Néhány éve még el tudtuk azt érni, hogy egy, maximum kétéves átfutással kiadjuk az elfogadott, megszerkesztett könyveket. Ma már ez elképzelhetetlen a Magvetőnél. Néhány kivételezett szerzőt nem számítva, a többségnek három-négy évet kell várnia az elfogadás után, hogy a könyve megjelenjék. S ez, szerintem, ugyancsak fölháborító és elviselhetetlen.

Hogy mennyi ideig tart még ez a jelenlegi kaotikus és anarchikus állapot a könyvkiadásban, és hogy mi lesz a nagy könyvkiadók, köztük a Magvető sorsa, azt sajnos nem tudom. Ha a beindult társadalmi változások folytatódnak, ha csakugyan végbemegy az oly sokat emlegetett szerkezetváltás a gazdasági életben, és ha ezekkel párhuzamosan a politikai erőviszonyok is átrendeződnek, gondolom, csak akkor remélhető, hogy ismét egészségesebb, normálisabb viszonyok, lehetőségek alakuljanak ki a kultúra, s ezen belül az irodalom, a könyvkiadás területén. Bárcsak már ott tartanánk. Sajnos, egyelőre csak a zűrzavar fokozódik.

Köszönöm figyelmüket.

1989. augusztus

HIGHLIGHTS FROM THE 20th CENTURY HUNGARIAN PRESS IN THE WEST

The HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR [Association for Hungarian Art, Literature and Science] and MIKES INTERNATIONAL organizes jointly this year the 47th Study Week Conference with the theme: HUNGARIAN CULTURE I. — HUNGARIAN LITERATURE WORLD-WIDE. — *Three Poles: Hungary, New Territories, West*, between 21-24 September 2006 in Elspeet, the Netherlands. Literature was always in the focus of Mikes Association. Present column provides the reader with a selection of writings/papers published in the volumes of the Association on this issue. The selection includes the following writings:

- Sándor Kibédi Varga: *Western Hungarian Literature* — was the introductory paper of the Mikes Study Week of 1975.
- László Cs. Szabó: *We still exist* — paper presented at the Mikes Study Week of 1975 wherein the author presented a panoramic view of the current state of the Hungarian literature in the West.
- László Cs. Szabó: *Three days Hungarian literature* — an account given in the BBC of the Mikes Study Week of 1975.
- Jean-Luc Moreau: *Literature and society* — paper presented at the Mikes Study Week of 1977 on the interplay between society and writers during the Communist dictatorship in Hungary.
- László Cs. Szabó: *Great expectations even greater disillusionment* — provides a detailed account of the destruction of the free Hungarian literature and literary society by the leftist parties and ultimately by the Communists between 1945 and 1948.
- János Parancs: *The proofreader's view* — is a personal account of a proofreader working for one of the biggest Hungarian publishing houses in Hungary exactly when the political changes took place in that country in 1989. It was one of the first direct encounters with the reality and details of the political and censorship that dominated the Hungarian press and book publishing during the Communist era.

